

Держава та регіони

**Серія: ПРАВО
2017 р., № 2 (56)**

Науково-виробничий журнал

виходить щоквартально

Голова редакційної ради: О. В. Покатаєва,
доктор юридичних наук, доктор економічних наук,
професор

Журнал включено до переліку фахових видань
згідно з постановою президії ВАК України
від 06.11.2014 р. № 1279

Головний редактор:

В. Г. Лукашевич, доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Редакційна колегія:

М. О. Сергатий, кандидат юридичних наук, доцент
(заступник головного редактора)
Ю. В. Абакумова, доктор юридичних наук, доцент
С. К. Бостан, доктор юридичних наук, професор
О. П. Гетьманець, доктор юридичних наук, професор
В. В. Городовенко, доктор юридичних наук, Заслужений юрист України
Н. О. Гуторова, доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
Заслужений юрист України
С. Ф. Денисов, доктор юридичних наук, професор
Т. А. Денисова, доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
Д. М. Єрмоленко, доктор юридичних наук, професор
А. В. Іщенко, доктор юридичних наук, професор
Є. Д. Лук'янчиков, доктор юридичних наук, професор
В. К. Матвійчук, доктор юридичних наук, професор
В. М. Огаренко, доктор наук з державного управління, професор
В. М. Пальченкова, доктор юридичних наук, професор
О. П. Рябчинська, доктор юридичних наук, професор
О. Ю. Синявська, доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
В. М. Стратонов, доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
П. В. Хряпінський, доктор юридичних наук, професор
В. Д. Чернадчук, доктор юридичних наук, професор
О. С. Саїнчин, доктор юридичних наук, професор
В. І. Києн, кандидат юридичних наук, доцент
М. І. Леоненко, кандидат юридичних наук, доцент
Т. Є. Леоненко, доктор юридичних наук, доцент
О. В. Прудивус, кандидат юридичних наук, доцент

Іноземні члени редакційної колегії

Г. Ю. Бистров, доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація)
Б. Єлчич, доктор наук, професор (Хорватія)
О. Ю. Грачова, доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація)
М. В. Сенцова, доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація)
О. Хорват-Лончаріч, доктор наук, професор (Хорватія)
Е. Д. Соколова, доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація)
Х. Арбутіна, доктор наук, професор (Хорватія)
О. А. Ялбулганов, доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація)

Відповідальний редактор: С. В. Белькова

Редактори: С. В. Старкова

Технічний редактор: А. С. Лаптева

Дизайнер обкладинки: Я. В. Зоська

**Журнал включено до міжнародної
наукометричної бази Index Copernicus
International (Республіка Польща)**

Засновник:

Класичний приватний університет
Свідоцтво Державного комітету інформаційної
політики, телебачення та радіомовлення України
про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
Серія КВ № 14176-3147 ПП від 24.04.2008 р.

Видавець:

Класичний приватний університет
Свідоцтво Державного комітету
інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України
про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3321 від 25.11.2008 р.

Журнал ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
29 червня 2017 р., протокол № 10

Усі права захищені. Повний або частковий передрук
і переклади дозволено лише за згодою автора
і редакції. При передрукуванні обов'язкове посилання
на видання: Держава та регіони. Серія: ПРАВО. –
2017. – № 2 (56)

Редакція не обов'язково поділяє думку автора
і не відповідає за фактичні помилки,
яких він припустився.

Адреса редакції:

Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б.
Телефон: (0612) 220-58-42, 8-067-7744481
Телефон/факс: (0612) 63-99-73.

Здано до набору 20.06.2017.

Підписано до друку 30.06.2017.

Формат 60×84/8. Ризографія. Тираж 300 пр.
Замовлення № 23-17Ж.

Виготовлено на поліграфічній базі
Класичного приватного університету

ISSN 1813-338X

© Класичний приватний університет, 2017

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

<i>Н. В. Капітонова</i> ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	4
<i>М. Ю. Осадчук</i> ІНТЕГРАТИВНИЙ ПІДХІД У СВІТЛІ КЛАСИЧНОЇ НАУКОВОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ.....	9
<i>Г. М. Писаренко</i> ПІДСТАВИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ.....	14
<i>І. А. Полонка</i> ТЕОРЕТИКО-ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМ ВИРАЖЕННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ: АНАЛІТИЧНИЙ І СИНКРЕТИЧНИЙ ВИМІР.....	19
<i>О. С. Чепець</i> ПОНЯТТЯ ТА ФУНКЦІЇ РАДЯНСЬКОГО НОТАРІАТУ.....	24

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

<i>П. Д. Гуйван</i> ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД: ЄВРОПЕЙСЬКІ СЕНТЕНЦІЇ ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ (ТЕМПОРАЛЬНИЙ АСПЕКТ).....	30
--	----

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО

<i>І. С. Семенюк</i> РЕЖИМ МАЙНА ПОДРУЖЖЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	36
<i>Я. В. Тисівська</i> ПРАВОВА ПРИРОДА ЗАПОВІТУ ПОДРУЖЖЯ ТА ЙОГО ОСНОВНІ ПЕРЕВАГИ І НЕДОЛІКИ.....	42

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

<i>Ю. А. Джепа</i> ПОЗИТИВНИЙ ДОСВІД КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ОПТИМІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ.....	46
---	----

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

<i>О. М. Ганечко</i> ОСОБЛИВОСТІ ПРИПИНЕННЯ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ ОПЛАТИ ПРАЦІ.....	51
--	----

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

<i>Ю. А. Краснова, В. О. Хомік</i> ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ТВАРИНАМИ.....	55
---	----

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

<i>О. Г. Гончаренко</i> ЗНАЧЕННЯ РОЗПОДІЛУ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ У ДЕРЖАВНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ.....	59
<i>Г. В. Дядечко, О. М. Рєзнік</i> ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ МЕДІАЦІЇ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНОГО СПОСОБУ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У ПОДАТКОВІЙ СФЕРІ.....	63

<i>Н. П. Капітаненко</i> ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ.....	68
<i>В. В. Карпунцов</i> ФУНКЦІОНУВАННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ІНСТИТУЦІЙ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....	74
<i>Д. А. Лісовська</i> СУБ'ЄКТИ ФОРМУВАННЯ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ ТАРИФІВ НА ТЕПЛОПОСТАЧАННЯ.....	79

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

<i>О. В. Гороховська</i> НЕОБЕРЕЖНА ЗЛОЧИННІСТЬ: ПРИЧИНИ, УМОВИ ТА ЗАПОБІГАННЯ.....	84
<i>Ю. О. Новосад</i> ЩОДО ДЕЯКИХ КРИТЕРІЇВ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРАТУРИ ЯК СУБ'ЄКТА ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ	89
<i>М. О. Сергатиї, В. В. Свинухов</i> АНАЛІЗ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ОСНОВА БОРОТЬБИ З НАРКОБІЗНЕСОМ.....	95
<i>А. В. Смирнова, Ю. В. Монастирський</i> ОСОБЛИВОСТІ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ УЯВНОЇ ОБОРОНИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....	100

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

<i>Л. А. Остафійчук, В. С. Олексюк</i> ГЕНЕЗИС ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОРЯДКУ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОГО ЗАСІДАННЯ.....	105
---	-----

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

<i>С. С. Андрейченко</i> НОРМАТИВНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ЕЛЕМЕНТУ МІЖНАРОДНО-ПРОТИПРАВНОГО ДІЯННЯ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	114
<i>Н. М. Градецька</i> КОЛІЗІЯ МІЖНАРОДНИХ ПРИНЦИПІВ ПОВАГИ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА НЕВТРУЧАННЯ У ВНУТРІШНІ СПРАВИ ДЕРЖАВ.....	120

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

<i>М. М. Боднарчук</i> ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПРИНЦИПІВ «СВОБОДА» ТА «ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ» У ПРАВООХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ.....	125
<i>С. С. Бутенко</i> ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛІБЕРАЛЬНОГО, СОЦІАЛІСТИЧНОГО, МАРКСИСТСЬКОГО ТА КОНСЕРВАТИВНОГО ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ТРАКТУВАНЬ ВЛАСНОСТІ, ЯКІ СФОРМУВАЛИСЯ ЗА НОВИХ ЧАСІВ.....	130

РЕЦЕНЗІЇ

<i>О. В. Щербанюк</i> РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ЛЕНГЕР ЯНИ ІВАНІВНИ НА ТЕМУ «МУНІЦИПАЛЬНО-ПРАВОВІ КОЛІЗІЇ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ».....	141
--	-----

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 342.25

Н. В. Капітонова

здобувач кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню правових, організаційних й матеріально-технічних форм діяльності вітчизняної муніципальної поліції як новаторського муніципального органу правопорядку та розкриттю особливостей їх реалізації в практичній діяльності. Констатовано, що найбільш важливими для муніципальної поліції є такі правові форми як: установа, нормотворча, правозастосовча та контрольна.

Ключові слова: муніципальна поліція, форми діяльності муніципальної поліції, правові форми діяльності муніципальної поліції, організаційні форми діяльності муніципальної поліції, матеріально-технічні форми діяльності муніципальної поліції

Постановка проблеми. Однією із головних причин низької ефективності виконання покладених на певні інституції завдань та реалізації функцій є не лише недосконалість їх організаційно-функціональної структури, а й, насамперед, недостатній рівень адаптованості форм їх діяльності до нових реалій сучасного державотворення, а також тих детермінант, що обумовили їх створення та функціонування.

Саме тому окреслення форм діяльності муніципальної поліції є важливим напрямом наукового пошуку, адже від їх адекватного переліку та правильного застосування забезпечується ефективність виконання покладених на цей підрозділ завдань та функцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних та зарубіжних дослідників, які окреслювали окремі аспекти порушеної проблематики, є: В. Басс, Є. Білозьоров, Т. Гудзь, С. Гусарев, В. Дубовик, А. Завальний, І. Зозуля, А. Камінський, Я. Когут, А. Кучук, П. Онопенко, А. Онупрієнко, В. Орлов, Т. Пікуля, А. Поклонський, О. Проневич, К. Сесемко, О. Тюріна, Р. Шай тощо.

Метою статті є визначення форм діяльності вітчизняної муніципальної поліції.

Виклад основного матеріалу. Спектр форм діяльності муніципальної поліції обумовлені такими факторами:

1) плюралізмом форм та методів діяльності правоохоронних органів та органів місцевого самоврядування;

2) покладеними на муніципальну поліцію завдання та функції;

3) визначеною метою створення муніципальної поліції;

4) закріпленими повноваженнями (компетенцією) муніципальної поліції;

5) перманентним пошуком нових (удосконалених) форм та методів діяльності муніципальної поліції тощо.

Завдання та функції муніципальної поліції на сучасному етапі вимагають послідовного закріплення та реалізації діяльності щодо забезпечення громадської безпеки конкретної територіальної громади на підставі загальних засад здійснення правоохоронної діяльності. При цьому слід урахувати місце та роль муніципальної поліції в структурі інших органів публічної влади, в суспільстві та державі в цілому, особливості організаційно-функціонального механізму реалізації правоохоронної функції муніципальною поліцією, новаторську філософію взаємовідносин між громадськими та державними інституціями, а також суспільством.

Забезпечення інтересів територіальної громади муніципальною поліцією неможливе без пошуку концептуально нових підходів щодо форм та методів їх діяльності, що обумовлені докорінною зміною сутності та змісту муніципальних органів правопорядку та органів місцевого самоврядування на засадах гуманізації, демократизації, децентралізації їх діяльності та

підвищення авторитету, партнерства та співробітництва між муніципальною поліцією та територіальною громадою, удосконалення форм, методів та засобів забезпечення інтересів територіальної громади тощо.

Аналіз наукових підходів щодо трактування поняття «форми діяльності» дозволяє дійти висновку, що здебільшого під формами діяльності органів публічної влади розуміють зовнішню сторону їх функціонування, тобто сукупність його однорідних дій, які здійснюються у певних організаційних рамках, визначених законодавством [1, с. 157], зовнішнє вираження однорідних дій, процедур, які здійснюють органи публічної влади, їх структурні підрозділи й посадові особи в процесі реалізації функцій і компетенції в правових і організаційних рамках [2; 3] тощо. Форми діяльності – це однорідна діяльність органів публічної влади, через які реалізуються їх функції та компетенція [4; 5].

Аналіз наукових позицій у сфері класифікації форм діяльності органів публічної влади дозволяє зробити висновок, що нині найбільш розповсюдженою є диференціація форм діяльності органів публічної влади на правові, організаційні й матеріально-технічні.

Отже, синтезуючи положення наукових розвідок у цій сфері, вважаємо за можливе визначити такі концептуальні засади.

1. Форми діяльності органів публічної влади залежно від характеру наслідків (отриманого результату) доцільно класифікувати на правові, організаційні й матеріально-технічні.

2. Правові форми діяльності пов'язані з виконанням юридично значущих дій у чітко визначеному законодавством порядку, результатом чого є видання акту, що має конкретні юридичні наслідки.

3. Організаційні форми діяльності не спричиняють юридичних наслідків.

4. Матеріально-технічні форми діяльності також не потребують спеціальних юридичних актів і відбуваються в порядку поточної роботи. Їх специфіка полягає в тому, що вони є зовнішнім проявом різних операцій матеріально-технічного характеру, які використовуються для забезпечення діяльності органів публічної влади.

5. Правові форми діяльності органів публічної влади поділяються на нормотворчу, правозастосовну, інтерпретаційну, установчу, контрольну та правоохоронну. Найбільш характерними для муніципальної поліції є такі право-

ві форми як: установча, нормотворча, правозастосовна та контрольна.

6. Кожна правова форма діяльності органів публічної влади складається із однорідних дій і операцій правового характеру, які у своїй сукупності утворюють певний процес, що характеризується особливими стадіями і провадженнями.

7. Матеріально-технічні та організаційні форми діяльності мають допоміжний характер при реалізації функцій і компетенції, забезпечуючи, обслуговуючи і фіксуючи заходи і дії органів публічної влади, їх підрозділів, посадових осіб.

8. Правові форми діяльності органів публічної влади існують у тісному зв'язку як між собою, так і з організаційними формами діяльності, які пов'язані зі здійсненням певних колективних чи індивідуальних дій органів і посадових осіб у межах чітких організаційних процедур, а також із матеріально-технічними формами, які виконують обслуговуючу, однак не менш важливу роль.

Спектр форм конкретного органу публічної влади обумовлений, як ми зауважували раніше, насамперед, метою, завданнями, функціями та компетенцією цього органу.

Аналіз положень законопроекту «Про муніципальну варту» дозволяє дійти висновку про невизначеність таких питань як функції, форми та методи діяльності муніципальної поліції в даному акті.

Попри закріпленість завдань муніципальної варті вважаємо за необхідне визначити в даному законопроекті й перелік функцій муніципальної поліції, адже хоча ці категорії тісно взаємопов'язані, вони не збігаються. Не є вірним їх як протиставлення, так й отождолення.

Окреслення форм та методів діяльності муніципальної поліції ускладнюються не лише відсутністю необхідного нормативно-правового регулювання у цій сфері, а й наявністю різних повноважень, завдань таких підрозділів в окремих регіонах країни.

Синтезуючи практику діяльності муніципальної поліції, що створена та функціонує в окремих вітчизняних містах, вважаємо за необхідне виокремити правові, організаційно-правові та матеріально-технічні форми діяльності.

Діяльність муніципальної поліції здійснюється в рамках тих форм, що визначені для них чинним законодавством. Слід зауважити, що ці форми тісно взаємопов'язані одна з одною, попри різний зміст. Більш того, кожна з них

містить у собі певні елементи іншої, причому іноді в такій пропорції, що їх розрізнення є доволі складним завданням. Зважаючи на плюралізм покладених завдань, муніципальна поліція виступає з однієї сторони правоохоронним органом, з другої – управлінським, з третьої – обслуговуючим. Отже, розглянемо більш детально кожну з зазначених вище форм.

Аналіз діяльності муніципальної поліції дозволяє констатувати, що найбільш характерними є такі правові форми як нормотворча, правозастосовна, установча та контрольна.

Так, нормотворча форма діяльності муніципальної поліції реалізується шляхом встановлення, зміни чи скасування відповідних рішень нормативного характеру у сфері правопорядку з метою забезпечення законності, охорони прав, свобод, законних інтересів територіальної громади.

Зокрема дана форма діяльності набула законодавчої регламентації згідно з Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», де визначено, що «виключно на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради вирішуються такі питання як скасування актів виконавчих органів ради, які не відповідають Конституції чи законам України, іншим актам законодавства, рішенням відповідної ради, прийнятим у межах її повноважень чи встановлення відповідно до законодавства правил з питань благоустрою території населеного пункту, забезпечення в ньому чистоти і порядку, торгівлі на ринках, додержання тиші в громадських місцях, за порушення яких передбачено адміністративну відповідальність» [6].

Нормотворча форма діяльності муніципальної поліції може знаходити своє відображення також у розробці та ухваленні різноманітних місцевих програм і планів, направлених на забезпечення правопорядку відповідної територіальної громади. Так, найбільш популярними у цій сфері є певні комплексні програми профілактики злочинності та охорони громадського порядку як-от: Тернопільська районна комплексна програма профілактики злочинності та охорони громадського порядку на 2011-2015 роки [7], комплексна програма профілактики злочинності у м. Львові на 2016-2017 роки [8], комплексна Програма профілактики правопорушень у Харківській області на 2011-2015 роки [9] тощо.

Установча форма діяльності муніципальної поліції спрямована на структурні перетворення, зокрема в контексті створення певних підрозді-

лів, відділів, відділень, діяльність яких направлена у конкретному напрямі забезпечення законності і правопорядку. Адже нині наявні лише загальні вимоги щодо системи та структури муніципальної поліції: «До складу муніципальної варту входять: керівник, заступник керівника та службовці муніципальної варту» [10], «Кількість службовців муніципальної варту визначається відповідно радою міста обласного та/або республіканського Автономної Республіки Крим значення, міст Києва та Севастополя, а також сільською, селищною, міською радою територіальної громади, утвореної внаслідок добровільного об'єднання, за умови дотримання співвідношення: не більше 10 службовців на 10 000 осіб, які постійно проживають на території юрисдикції відповідної місцевої ради» [10].

Установча форма діяльності знаходить свій прояв також у встановленні інших юридично значущих дій як прийняття присяги, ревізії знань співробітників тощо.

При реалізації функцій та завдань, покладених на муніципальну поліцію, широко використовується правозастосовна форма діяльності, що полягає у забезпеченні реалізації норм законів та підзаконних нормативно-правових актів за допомогою прийняття актів застосування права.

Правозастосовна форма реалізується через прийняття рішень індивідуального характеру, висновків і рекомендацій. В діяльності муніципальної поліції правозастосовна форма здійснюється шляхом ухвалення рішень з питань організаційної й поточної роботи, а також виконання законодавства України та рішень місцевих рад. Особливе місце належить укладанню договорів, на основі яких здійснюється охорона комунального чи індивідуального майна.

Деяко дискусійним вбачається питання повноважень муніципальної поліції у сфері складання протоколів про адміністративні правопорушення. Однак нині правозастосовна форма реалізації діяльності муніципальної поліції найбільш яскраво простежується саме при розгляді справ про адміністративне правопорушення шляхом винесення постанови по справі, що ухвалюється у формі рішення.

У проекті Закону України «Про муніципальну варту» також закріплено повноваження муніципальної варту щодо складання протоколів про адміністративні правопорушення. Зокрема в ст. 15 даного законопроекту визначено, що «уповноважені на те посадові особи муніципаль-

ної варті мають право складати протоколи про адміністративні правопорушення та розглядати справи про адміністративні правопорушення відповідно до закону» [10].

Однією з форм діяльності муніципальної поліції є контрольна, змістом якої є перевірка й нагляд за дотриманням, виконанням та застосуванням законодавства України, а також правових приписів органів місцевого самоврядування на території конкретної муніципальної громади.

Аналіз практичної діяльності функціонуючих муніципальних підрозділів правопорядку дозволяє дійти висновку, що здебільшого контрольна форма їх діяльності реалізується через контроль за забезпеченням правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян, за дотримання чинного законодавства про благоустрій, за чистотою вулиць, парків, скверів та прибудинкових територій, забезпечення охорони пам'яток історії і культури, архітектури та містобудування, палацово-паркових, паркових і садибних комплексів, природних заповідників, а також організацію торгівлі, громадського харчування та об'єктів сфери послуг тощо.

За підсумками контрольної діяльності муніципальної поліції місцеві ради можуть скасовувати акти виконавчих органів ради, які суперечать законодавству чи рішенням ради, можуть звернутися до суду щодо визнання незаконними актів місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, що обмежують права громад, повноваження органів місцевого самоврядування [11].

Отже, правові форми діяльності муніципальної поліції врегульовані нормами права, призводять до юридично значущих наслідків, здійснюється винятково в межах нормативно закріплених повноважень та фіксуються у відповідних документах, що мають офіційний характер та форму тощо.

Діяльність муніципальної поліції може бути реалізована і в неправових формах, що поділяються на організаційні й матеріально-технічні. Організаційна діяльність у цілому є допоміжною, спрямованою на створення нормальних умов для виконання покладених обов'язків. Вона здійснюється на основі чинного законодавства й у межах компетенції органу.

Серед основних організаційних форм діяльності муніципальної поліції як органу правопорядку провідне місце має, безумовно,

проведення бесід, прийом та розгляд звернень громадян, підприємств, установ та організацій, особистий прийом громадян, проведення рейдів, перевірок, оглядів на території міста тощо.

Аналіз стану практичної діяльності муніципальної поліції дозволяє констатувати, що найбільш ефективними формами роботи є: особисті прийоми громадян, звітність перед територіальною громадою, розгляд заяв і скарг громадян, проведення рейдів, перевірок та оглядів тощо.

Нині найбільш активно застосовуються також й такі форми взаємодії з територіальною громадою як «гарячі лінії» та он-лайн звернення на офіційних сайтах органів місцевого самоврядування в мережі Інтернет тощо.

Не менш вагому роль відіграють також й допоміжні організаційні форми діяльності муніципальної поліції як органу правопорядку: проведення координаційних та інших нарад, науково-практичних конференцій, прес-конференцій, інтерв'ю тощо.

Попри те, що організаційні форми мають допоміжну роль та не викликають жодних безпосередніх юридичних наслідків, однак вони мають вагомий вплив на кінцевий правовий результат.

До матеріально-технічних належить діловодство, розробка методичних рекомендацій та прогнозів, здійснення бухгалтерського та статистичного обліку, технічне забезпечення тощо.

Висновки і пропозиції. Розгляд форм діяльності муніципальної поліції дозволяє констатувати, що попри актуальність дане питання є нерозробленим та невизначеним у нормативно-правових актах, а також доктринальних дослідженнях. Здебільшого форми діяльності муніципальної поліції є частиною форм, що застосовуються й іншими органами публічної влади. Однак, зважаючи на ті завдання та функції, які покладені на муніципальну поліцію як орган правопорядку, мають певні особливості. Різноманітність функцій та завдань муніципальної поліції сприяють плюралізму форм їх діяльності, а також постійному пошуку нових форм чи удосконаленню «старих».

Список використаної літератури:

1. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні / О. Н. Ярмиш, В. О. Серьогін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/681/134>.
2. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні : [Підручник для студ. вищ. навч.

- закл.] / За ред. С. Г. Серьогіної . – Х. : Право, 2005. – 256 с.
3. Семко С. О. Організаційні форми роботи представницьких органів місцевого самоврядування в Україні: дис.... канд. юр. наук: 12.00.02 / Семко Світлана Олегівна. – Харків, 2011. – 237 с.
 4. Журавський В. С. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : підручник / В. С. Журавський, В. О. Серьогін, О. Н. Ярмиш. – К. : Ін Юре, 2004. – 672 с.
 5. Муніципальне право України : підручник / за ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
 6. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
 7. Тернопільська районна комплексна програма профілактики злочинності та охорони громадського порядку на 2011-2015 роки : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://trrada.te.ua/196>.
 8. Комплексна програма профілактики злочинності у м. Львові на 2016-2017 роки : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www8.city-adm.lviv.ua>.
 9. Комплексна Програма профілактики правопорушень у Харківській області на 2011-2015 роки : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gov.lica.com.ua>.
 10. Про муніципальну варту : проект Закону України від 18 травня 2015 року : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua>.

Капитонова Н. В. Формы деятельности муниципальной полиции Украины

Статья посвящена исследованию правовых, организационных и материально-технических форм деятельности отечественной муниципальной полиции как новаторского муниципального органа правопорядка и раскрытию особенностей их реализации в практической деятельности. Констатируется, что наиболее важными для муниципальной полиции есть такие правовые формы как: учредительная, нормотворческая, правоприменительная и контрольная.

Ключевые слова: муниципальная полиция, формы деятельности муниципальной полиции, правовые формы деятельности муниципальной полиции, организационные формы деятельности муниципальной полиции, материально-технические формы деятельности муниципальной полиции.

Kapitonova N. V. Forms activity of municipal police of Ukraine

The article investigates the legal, organizational and logistical modalities domestic municipal police as innovative municipal law and reveal the characteristics of their implementation in practice. Stated that the most important for the municipal police have such legal form as a constituent, rule-making, enforcement and monitoring. On the whole spectrum of forms of the municipal police due to the following factors: pluralism of forms of law enforcement and local government; assigned to municipal police tasks and responsibilities; determined to create a municipal police; fixed power (competence) municipal police; permanent search for new (improved) forms and practices of municipal police and others.

Key words: municipal police, shape of the municipal police, legal forms of municipal police, organizational forms of municipal police, logistical forms of municipal police.

М. Ю. Осадчук

магістр

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ІНТЕГРАТИВНИЙ ПІДХІД У СВІТЛІ КЛАСИЧНОЇ НАУКОВОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Здійснено аналіз розвитку інтегративного підходу в період класичної наукової раціональності. Визначено критерій поділу правових теорій за типом наукової раціональності. З'ясовано особливості класичної раціональності у сфері правознавства та характер інтегративних підходів у теоріях дореволюційних і радянських правознавців.

Ключові слова: інтегративний підхід, праворозуміння, класична наукова раціональність, некласична наукова раціональність, правова реальність, «широкий» підхід у праворозумінні.

Постановка проблеми. XIX – XX ст. відзначалися становленням і вдосконаленням класичних типів праворозуміння: природно-правового, позитивістського та соціологічного, а також появою питання про їх взаємоузгодження з метою створення загальної теорії права. Цьому найбільшою мірою мав сприяти інтегративний підхід у праві.

Необхідність дослідження інтегративного підходу до пізнання права впливає з інтересу осмислення права як цілісної динамічної системи. Ідея інтегративного підходу базується на врахуванні неповноти й односторонності в поясненні феномена права з позиції лише догми класичної юриспруденції.

Метою дослідження є з'ясування особливостей становлення інтегративного підходу в юридичній науці. Зазначена мета дослідження диктує таке завдання – проаналізувати особливості розвитку інтегративного підходу в період панування класичної раціональності. Об'єктом дослідження є інтегративне праворозуміння як напрям сучасної теорії права. Предметом дослідження є становлення й розвиток інтегративного підходу в правознавстві в період класичної наукової раціональності.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX ст. сформувалися три основні типи праворозуміння – природно-правовий, позитивістський і соціологічний, які ґрунтувалися на класичній методології. Кожен із цих типів праворозуміння по-своєму відповідає на запитання, що таке право.

Право коріниться:

- у цінностях (філософія права);
- у нормах (позитивізм);

– у суспільних відносинах (соціологія права).

Класичні теорії права, з одного боку, будувалися на протиставленні та взаємному запереченні, а з іншого боку, вимагали взаємного доповнення, оскільки займалися дослідженнями у своїй конкретній сфері правової реальності. Тож у багатьох дослідників виникли запитання: чи сумісні різні підходи до праворозуміння? Чи можливо виробити єдине універсальне бачення права? Ці запитання неминуче приводили науковців у різних правових культурах до висновку, що окремими юридичними школами зібрано багато інформації, на основі якої тепер можна формувати об'єднуючу (інтегративну/інтегральну) теорію, що включала б окремі аспекти буття права – цінності, норми, правовідносини.

На думку автора, правові теорії можна поділити за критерієм наукової раціональності. Правові теорії дореволюційних учених (П. Виноградова, Б. Кістяківського, П. Сорокіна, О. Яценка) і радянських науковців (С. Кечекяна, О. Лукашевої, Г. Мальцева, Л. Мамута, Я. Миколенка, В. Нерсисянца, А. Піонтковського, А. Стальгевича та ін.) можна віднести до класичного типу раціональності. Правові теорії Р. Алексі, Г. Бермана, О. Овчинникова, Д. Холла, І. Честнова та ін. – до некласичного типу раціональності. У межах нашої статті інтегративний підхід буде розглянуто в теоретико-правових концепціях класичного правознавства.

Упродовж класичного періоду раціональності (до першої половини XX ст.) можна помітити такі особливості юридичного мислення, як об'єктивізм, логоцентризм, статичність, сциєнтизм, механіцизм, позитивізм, фіналізм,

технократизм. Зокрема, варто наголосити на таких його рисах, як:

1) панування класичного ідеалу раціональності, відповідно до якого пояснення й опис об'єкта дослідження повинні включати тільки характеристики цього об'єкта й виключати будь-яку присутність світоглядно-суб'єктивного виміру. Посилання на ціннісно-цільові структури пізнання, на особливості засобів і операцій діяльності не повинні фігурувати в процедурах опису та пояснення. Відхилення від цих норм сприймалось як відмова від ідеалу об'єктивності знань. Вважалося, що з двох альтернативних описів істинним може бути тільки один. Панувало переконання, що оскільки суб'єкт дослідження не впливає на об'єкт, то цим забезпечується цілісне пізнання об'єкта. Таким чином, мало місце протиставлення суб'єкта й об'єкта дослідження.

Ця методологія та створені на її основі концепції руйнували юридичну науку, зокрема теоретико-правову, оскільки підміняли суто наукове дослідження права його описом, який не здатний розкрити сутнісно-сміслові характеристики права. До того ж із правознавства остаточно вимався гуманістично-антропологічний вимір, що перетворювало його на псевдоправову науку;

2) антиномічність індивідуального та загального, онтологічного та деонтологічного, оскільки утворення трьох основних типів праворозуміння (природно-правового, позитивістського та соціологічного) зумовило часткове, однобоке дослідження окремих частин правової реальності (цінностей, норм, відносин), протиставляючи їх одна одній;

3) домінуюче становище юридичного позитивізму, який відповідав ідеалу класичної раціональності та своєму місцю в системі правничих наук, що поділялися за критерієм предмета й методу дослідження. Таким чином, основна увага правничої науки була спрямована на формальний аналіз права (формально-догматичний метод). Правознавство звелось до законодавства, хоча вони нетотожні, так само, як нетотожними є право й закон.

1. Становлення інтегративного підходу в дореволюційний період.

Як бачимо, проблема сумісності, поєднання класичних підходів до праворозуміння є актуальною вже більш ніж 100 років. Однак ідея синтезування як передвісник інтегративного підходу вперше побачила світ саме в роботах українського вченого-правознавця, професора Київ-

ського університету Богдана Олександровича Кістяківського (1868–1920 рр.).

Б. Кістяківський, розробляючи свою теорію права, наголошує на необхідності інтегрування класичних типів праворозуміння. Дослідник намагався обґрунтувати синтетичний підхід до розуміння права, що поєднував би в собі методи догматичної юриспруденції з методами соціологічної й психологічної шкіл права. На думку науковця, право як багатоаспектне явище треба вивчати з різних боків. Він прийшов до висновку, що право в основному вивчається за чотирма напрямками, відповідно до яких можуть бути визначені поняття права.

Розглядаючи позитивні сторони й недоліки кожного з підходів, Б. Кістяківський вважав, що плюралізм тільки підготував підґрунтя для фінального синтезу, тобто розроблення синтетичної теорії права, заснованої на філософії культури. Між ними немає логічної підпорядкованості, тому вони повинні вивчатися паралельно. Але, незважаючи на множинність наукових понять права, Б. Кістяківський стверджував, що право як явище – єдине. Застосовуючи різні методи вивчення одного явища соціального життя (права), у правознавстві не можна створити єдиного наукового поняття права, таких понять буде декілька. Розробленням цих понять має зайнятися, на думку Б. Кістяківського, загальна теорія права.

Зазначимо, що вчений лише сформулював завдання, однак розроблення синтетичного праворозуміння не запропонував. Він був прихильником плюралістичного підходу, який і забезпечує вироблення «синтетичного» розуміння права.

Значення творчості Б. Кістяківського полягає в започаткуванні наукової дискусії з приводу доцільності розгляду феномена права з позиції лише одного типу праворозуміння. Насамперед мовилося про пануючий у науці позитивістський підхід, негуманістичність якого помітив Б. Кістяківський, і це його дуже хвилювало. На момент опублікування його праць філософські течії неklasичного стилю мислення (феноменологія, герменевтика та ін.) ще не стали методологічними засадами правничого пізнання, тож Б. Кістяківський, стоячи на підґрунті класичної методології, був переконаний, що єдиним шляхом дослідження є не стільки інтеграція відомих підходів, скільки застосування комплексного підходу до вивчення феномена права загальною теорією права, спираючись на конкретні успі-

хи окремих юридичних шкіл із вивчення догми, суспільних відносин і цінностей.

На теренах Російської імперії жив і працював також інший дослідник, який звернув увагу на обмеженість окремих типів праворозуміння. Ним був професор кафедри енциклопедії й філософії права Юр'євського й Санкт-Петербурзького університетів Олександр Семенович Яценко (1877–1934 рр.), який започаткував термін «синтетична теорія права».

Паралельно з публікаціями Б. Кістяківського О. Яценко висуває й обґрунтовує синтетичну теорію права – плюралістичний підхід до вивчення політико-правових явищ, наявних у суспільстві. На думку дослідника, окремі типи праворозуміння однобоко виділяють в юридичному явищі один момент і помилково приймають частину за ціле. Унаслідок цього виникає неадекватність юридичних визначень, їхня абстрагованість і частковість.

На думку О. Яценка, «ніякого спротиву природного й позитивного права не може бути. Можна розрізнити лише позитивне право у вузькому сенсі слова, як сукупність історично діючих юридичних норм, і природне право як загальну ідею, як основний сенс усіх діючих норм позитивного права» [6, с. 106–107]. Першоджерелом права О. Яценко вважає спрямовану на вчинення добра людську свідомість, зумовлену релігійною вірою [5, с. 54].

«Може бути, що істина – у синтезі емоцій і норм, емотивістського й нормативістського підходів», – констатує О.С. Яценко, даючи праву своє визначення: «Право – це сукупність діючих у суспільстві (унаслідок колективно-психічного переживання членами суспільства й примусової реалізації органами влади) норм поведінки, що встановлюють рівновагу між інтересами особистої свободи та суспільного блага» [6, с. 183]. Керівною синтетичною ідеєю була рівновага особистої свободи та загального блага. Спостерігається поєднання положень, виведених із системи плюралізму підходів (природно-правових, нормативістських, соціологічних і психологічних) задля визначення цієї правової категорії. Такий підхід дає можливість подолати дуалізм у праві; позитивне й природне право – два погляди на один і той самий об'єкт – дійсне право.

Питирим Олександрович Сорокін (1889–1968 рр.) – ще один учений, який працював у межах класичної юриспруденції й намагався вибудувати комплексне бачення права. Він формулює комплексну характеристику права,

зводячи його до трьох вимірів: право як правило поведінки; як правила й норми, наявні в психіці у формі правових переконань; як правові переконання, реалізовані й об'єктивовані в джерелах права, у різних інститутах політичної організації суспільства (у правових усних судженнях, символічно-правових обрядах, писаних законах, поведінці людей, зумовленій цими переконаннями, в усій соціально-політичній організації суспільства та в укладі його окремих інститутів і установ). Особистісне начало в праві поєднується із соціальним, виявляючи двоєдину природу права. Знання повинні бути інтегровані шляхом синтезу різних методологічних підходів до вивчення правових явищ. Тобто в методологічному плані тут присутнє поєднання психологічного та соціологічного тлумачень права.

Найважливішим досягненням Б. Кістяківського, О. Яценка та П. Сорокіна є те, що вони зуміли одними з перших в українській і російській правових культурах досліджуваного періоду усвідомити обмеженість трьох основних підходів до праворозуміння (позитивного, природно-правового й соціологічного) як методів досягнення такого феномена, як право.

Роботи Богдана Кістяківського, Олександра Яценка та Питирима Сорокіна лише підготували підґрунтя для наступників і сформулювали питання, які хвилюють учених і сьогодні. Слід зазначити, що роботи цих дослідників не могли вирішити проблему синтезу класичних типів праворозуміння, оскільки самі ґрунтувалися на класичній методології. Роль творчості вчених, зазначених вище, полягає в тому, що вони одні з перших поставили на порядок денний наукової спільноти необхідність вироблення інтегративного підходу, який би дав можливість поєднати класичні типи праворозуміння з метою повнішого та досконалішого дослідження феномена права.

2. Спроби використання інтегративного підходу в радянський період.

У радянській доктрині права близьким до інтегративного підходу був т. зв. «широкий підхід» до розуміння права. Усі концепції, які існували в межах широкого підходу, мали на меті подолати недоліки вузького (нормативістського) розуміння права (А. Вишинський), яке панувало в сталінську епоху й фактично знищувало право, ототожнюючи його із законом, не виходячи за межі марксистсько-ленінської ідеології.

У середині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. почали з'являтися альтернативні тлумачення права. Перші серед них – концепції С. Кечекья-

на, А. Піонтковського та ін., які трактували право як взаємозв'язок норми та правовідносин. З'явилися також концепції, в яких право вважалося єдністю норми, правовідносин і правосвідомості (Я. Миколенко, А. Стальгевич). Окремі дослідники порушували питання про розмежування права та закону (О. Лукашева, Л. Мамут, В. Нерсисянц), що вже не зовсім вписувалося в законницьке марксистсько-вишинське трактування права як волі державної влади, зведеної до закону. Варто зазначити, що правовідносини та правосвідомість вважаються дослідниками реалізацією й результатом дії норми права, тобто є похідними від неї формами прояву права. Виняток становить хіба В. Нерсисянц, оскільки він трактує право як форму буття загальнолюдських цінностей.

Так, С. Кечек'ян вважав, що правопорядок – це не тільки норми права, а й норми права в процесі їхньої реалізації разом із правами й обов'язками суб'єктів і правовідносинами, що відповідають нормам права. Норми права – не самоціль, а засіб закріплення певного правопорядку. Правовідносини – це результат, заради якого встановлені норми права, результат, без якого норми права позбавлені смислу [1; 2].

На думку Я. Миколенко, визначення права має бути таким, щоб воно відображало в найбільш точних положеннях сутність права як надбудови, яка є марксистською категорією. Виходячи з цього, право – це порядок суспільних відносин, що закріплюється й охороняється державною владою в якості вольових відносин [4, с. 53]. На думку Г. Мальцева, право є складною структурою, яка включає в себе діалектичну єдність трьох елементів – правовідносин, норми права та правосвідомості. Без такої єдності право не могло б діяти узгоджено, вирішувати завдання, що покладені на нього суспільством [3, с. 219–220].

Згідно з широким підходом до праворозуміння під час дослідження правових явищ варто застосовувати не тільки формально-догматичний метод (право як норма), адже право – це також і цінності, і правовідносини. Тож у цьому разі також присутні елементи синтезу. Як наслідок, ці положення втілились у створенні загальної теорії права, де повинні були досліджуватися не тільки норми права, але й правовідносини, правосвідомість і цінності. Отже, відбулося повернення до того ж питання, яке поставив ще Б. Кістяківський, але вирішувалося воно з класових, ідеологічних позицій зі значним превалюванням позити-

візму, що й відобразилось у визначеннях права, які подавалися вищеназваними радянськими вченими. Радянські науковці, які дотримувалися широкого підходу до праворозуміння, будучи обмеженими ідеологічними рамками, намагалися включати додаткові ознаки в саме визначення права, накопичуючи їх. Це, однак, не давало нового знання вищого рівня. Унаслідок використання такого підходу виходило нагромадження знань на тому ж самому методологічному рівні, а не синтез відомих класичних теорій із виходом на вищий рівень пізнання феномена права.

Висновки. У статті було здійснено спробу висвітлення поглядів окремих правознавців, які усвідомлювали потребу виходу правового знання на новий рівень шляхом синтезу загальновідомих класичних типів праворозуміння.

Такі дореволюційні дослідники, як Б. Кістяківський, П. Сорокін, О. Яценко виходили з властивості для кінця XIX ст. – початку XX ст. класичної методології для побудови своїх теорій права. Питання інтегрування класичних типів праворозуміння в них з'являлося в ході досліджень, які вони проводили (зазвичай на зрізі соціології та правознавства), оскільки стала очевидною проблема повного бачення досліджуваного ними феномена – права. Варто визнати, що вказані автори зробили тільки перший крок до інтегративного підходу, – наголосили на такій проблемі, як незавершеність, недосконалість наявних знань про право в межах класичного типу раціональності. Класичні теорії пропонують еклектичний спосіб поєднання («примирення») наявної бази знань.

У цьому контексті до класичних підходів треба віднести також і радянську («широку») доктрину права. Радянські дослідники не змогли запропонувати нічого нового, окрім додавання нових ознак у фактично позитивістське визначення права. Унаслідок цього не утворювалося нове знання, а відбувалося нагромадження старих знань в одній дефініції. Цей шлях із наукового погляду виявився безплідним.

У той же час на Заході розвивали свої інтегративні концепції права такі американські дослідники, як Джером Холл (на основі прагматизму) і Гарольд Берман (на основі історичного методу). У роботах цих правознавців уже проявляється вплив некласичного способу мислення й елементи некласичної методології дослідження.

Серед українських дослідників успішно працюють на засадах некласичної правової методології такі філософи права: О. Бандура, Д. Гу-

дима, А. Козловський, М. Козюбра, С. Максимов, М. Патеї-Братасюк, Л. Петрова, О. Стовба, В. Селіванов, Л. Удовика та ін.

Цілком на неklasичній парадигмі конструюють свої теорії права такі зарубіжні науковці, як Р. Алексі, О. Овчинников, А. Поляков, І. Честнов та ін. У межах їхніх теорій цікавим є аспект інтегрування класичних типів праворозуміння на основі інтерсуб'єктивності, що вимагає свого окремого висвітлення.

Список використаної літератури:

1. Кече́кьян С. Нормы права и правоотношения / С. Кече́кьян // Советское государство и право. – 1955. – № 2.
2. Кече́кьян С. Правоотношения в социалистическом обществе / С. Кече́кьян. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 187 с.
3. Мальцев Г. Социальная справедливость и право / Г. Мальцев. – М., 1977. – 255 с.
4. Миколенко Я. Право и формы его проявления / Я. Миколенко // Советское государство и право. – 1965. – № 7. – С. 51–72.
5. Соболев А. Сучасна інтегративна юриспруденція і синтезаційні розвідки (досвіди) в історії правової думки / А. Соболев // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 4. – С. 52–57.
6. Яценко А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства / А. Яценко. – СПб., 1999. – 841 с.

Осадчук Н. Ю. Интегративный подход в период классической научной рациональности

Осуществлен анализ развития интегративного подхода в период классической научной рациональности. Определен критерий разделения правовых теорий по типу научной рациональности. Выявлены особенности классической рациональности в сфере правоведения и характер интегративных подходов в теориях дореволюционных и советских правоведов.

Ключевые слова: интегративный подход, правопонимание, классическая научная рациональность, неклассическая научная рациональность, правовая реальность, «широкий» подход в правопонимании.

Osadchuk M. Yu. Integrative approach in the light of classical scientific rationality

The article analyzes development of integrative approach during the period of classical scientific rationality. Type of scientific rationality is identified as a distinguishing criterion between legal theories. The peculiarities of classical scientific rationality in legal sphere and nature of integrative approaches in theories of prerevolutionary and soviet legal scholars were ascertained.

Key words: integrative approach, law comprehension, classical scientific rationality, nonclassical scientific rationality, legal reality, “wide” approach in law comprehension.

Г. М. Писаренкоздобувач кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

ПІДСТАВИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ

Стаття присвячена дослідженню понять і концепцій юридичної відповідальності, визначенню місця юридичної відповідальності в інформаційній сфері в сучасних правових реаліях, визначенню підстав притягнення до відповідальності за правопорушення в інформаційній сфері та визначенню складу правопорушення в цій сфері.

Ключові слова: юридична відповідальність, юридична відповідальність в інформаційній сфері, інформаційна відповідальність, інформаційні правопорушення, інформаційні злочини, підстави юридичної відповідальності в інформаційній сфері.

Постановка проблеми. Юридична відповідальність – одна з найскладніших тем сучасної юридичної науки. У статтях і монографіях цю проблематику висвітлювали багато українських і зарубіжних учених, зокрема К.В. Басін, С.В. Бобровник, С.Н. Братусь, А.Б. Венгеров, В.В. Лазарєв, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, П.М. Рабінович, Н.А. Слободчиков, Т.І. Тарахович та інші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри наявність численних наукових розвідок у цій сфері, теоретико-правові засади юридичної відповідальності в інформаційній сфері, підстави такої відповідальності, відмінність від інших видів юридичної відповідальності є доволі дискусійними в сучасній юридичній науці. Зокрема, донині відсутнє уніфіковане бачення визначення цього поняття.

Отже, **метою статті** є визначення підстав юридичної відповідальності в інформаційній сфері.

Виклад основного матеріалу. Так, М.І. Матузов визначає юридичну відповідальність як один із видів соціальної відповідальності індивіда, головною особливістю якої є те, що вона пов'язана з порушенням юридичних норм, за яким стоїть апарат примусу держави [1, с. 443].

На думку П.М. Рабіновича, юридична відповідальність – різновид соціальної відповідальності, закріплений у законодавстві й забезпечений державою юридичний обов'язок правопорушника бути примусово позбавленим певних цінностей, що йому належать. Іншими словами, це застосування до винної особи примусових заходів за вчинене правопорушення [2, с. 16].

О.В. Мелехін розуміє юридичну відповідальність як обов'язок правопорушника нести покарання, зазнавати санкцій, що передбачені правовими нормами й застосовуються компетентними органами за вчинення ним проти-правного діяння [3, с. 407].

На думку А.С. Піголкіна, юридична відповідальність – це вид державного примусу, що пов'язаний із державним осудженням винних у протиправних діяннях, які є небезпечними й шкідливими для держави та з якими ведеться боротьба шляхом застосування примусових заходів [4, с. 535].

О.Ф. Скакун вважає, що юридична відповідальність – це передбачені законом вид і міра державно-владного зазнання особою втрат благ особистого, організаційного й майнового характеру за вчинене правопорушення [5, с. 464].

У результаті активних наукових досліджень у юридичній науці склалося декілька концепцій юридичної відповідальності за правопорушення, багато з яких доповнюють і розвивають одна одну, збагачуючи теорію юридичної відповідальності новими знаннями.

Перша концепція розглядає юридичну відповідальність як покарання. На думку Н.С. Малєїна, покарання – це і є юридична відповідальність. Сутність відповідальності, її невід'ємна ознака полягає в покаранні правопорушника [6, с. 15].

Виходячи з такого трактування, Н.С. Малєїн робить висновок, що юридична відповідальність має на меті захист справедливості. Полемізуючи з Н.С. Малєїним, В.А. Хохлов зауважував: «Це зовсім не принцип справедливості, а майже неприкритий принцип таліона, скоригований

Н.С. Малейним лише необхідністю враховувати провину» [7, с. 23].

Друга концепція розглядає юридичну відповідальність як реалізацію санкцій. Позиція прихильників цієї концепції полягає в тому, що вони розглядають юридичну відповідальність у нерозривному зв'язку із санкцією правової норми й визначають її як реалізацію санкції. Л.С. Явич зауважував: «За найпростішим підходом юридична відповідальність – це застосування відповідної санкції порушеної правової норми» [8, с. 43].

Згідно з третьою концепцією юридична відповідальність є мірою державного примусу. І.С. Самощенко й М.Х. Фарукшин під юридичною відповідальністю розуміють державний примус до виконання вимог права, що містить осуд діяння правопорушника державою й суспільством. Ознаками юридичної відповідальності, на думку авторів, є осуд правопорушника й державний примус. Дослідники стверджують: «Юридичною відповідальністю називається застосування до осіб, які вчинили правопорушення, передбачених законом заходів примусу у встановленому для цього процесуальному порядку» [9, с. 17].

У теорії держави й права закріплені і обґрунтований поділ юридичної відповідальності на чотири види (кримінальна, цивільна, дисциплінарна й адміністративна). Але нині все більше вчених схиляються до думки, що такий поділ не відповідає сучасним правовим реаліям, і за порушення інформаційного законодавства поряд з іншими видами юридичної відповідальності застосовується також інформаційна відповідальність.

Сутність інформаційної відповідальності проявляється в застосуванні інформаційних санкцій, якими на суб'єкта інформаційного правопорушення покладається обов'язок відшкодувати заподіяну державі матеріальну шкоду (для цього немає потреби використовувати цивільно-правові засоби) і зазнати кару за вчинене правопорушення. Відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері є самостійним видом юридичної відповідальності, що має законодавче підґрунтя.

Право на доступ до інформації є конституційним правом людини, яке передбачене й гарантоване ст. 34 Конституції України, а саме: право кожного на свободу думки й слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; право вільно збирати, зберігати, використовувати й

поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір [10, с. 34].

Закріплене Конституцією України право на інформацію передбачене Законами України «Про звернення громадян», «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації» та іншими нормативно-правовими актами.

Закон України «Про інформацію» встановлює, що кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів [11, с. 1].

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про доступ до публічної інформації» право на доступ до публічної інформації, серед іншого, гарантується встановленням юридичної відповідальності за порушення законодавства про доступ до публічної інформації [12, с. 2].

Згідно з ч. 1 ст. 27 Закону України «Про інформацію» порушення законодавства України про інформацію тягне за собою дисциплінарну, цивільну, адміністративну чи кримінальну відповідальність [11, с. 3].

Таким чином, чинне інформаційне законодавство визначає поведінку особи, яка порушує норми в галузі інформаційного права, як протиправну, винну й таку, що утворює склад правопорушень. Лише така протиправна поведінка є підставою відповідальності в інформаційній сфері.

На думку Л.П. Коваленко, інформаційне правопорушення – це протиправна, винна (умисна чи необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на врегульовані законом суспільні відносини, що виникають та існують під час здійснення інформаційної діяльності (під час одержання, використання, поширення та зберігання учасниками інформаційних правовідносин інформації), за яку за законом передбачено інформаційну відповідальність [13, с. 159].

Чинне інформаційне законодавство не містить положення, яке б дозволяло оперувати визначенням інформаційної відповідальності. На нашу думку, ця відповідальність є різновидом державного примусу, одним із самостійних засобів підтримання правопорядку й законності в державі, а також регулювання інформаційних правовідносин, які виникають під час учинення правопорушень в інформаційній сфері.

Склад інформаційного правопорушення – це сукупність установлених законом об'єктивних і

суб'єктивних ознак, наявність яких характеризує діяння як інформаційне правопорушення. За допомогою такої характеристики, як склад інформаційного правопорушення, є можливість отримати його загальну характеристику [13, с. 161]. Склад правопорушення, зокрема й інформаційного, охоплює чотири обов'язкові елементи (ознаки): об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону.

Об'єкт інформаційного правопорушення – це суспільні відносини, урегульовані нормами інформаційного права, яким завдано шкоди інформаційним правопорушенням. Іншими словами, це те, на що спрямоване правопорушення.

Об'єктом правопорушення є сукупність суспільних відносин в інформаційній сфері. В якості об'єктів можуть виступати відносини в галузі забезпечення інформаційної безпеки, у галузі масової інформації, авторського права і т. д.

Об'єкт інформаційного правопорушення слід відрізнити від предмета правопорушення, під яким розуміють конкретні об'єкти матеріального світу (речі), щодо яких учинено правопорушення [13, с. 162].

Складність регулювання інформаційних правовідносин полягає також у тому, що тут застосовуються всі види відповідальності: адміністративна, цивільно-правова, кримінальна, дисциплінарна.

Об'єктивна сторона інформаційного правопорушення – це зовнішні ознаки й обставини, які характеризують інформаційне правопорушення. Об'єктивна сторона правопорушення в інформаційній сфері характеризує зовнішнє вираження процесу незаконного посягання на інформацію. Загалом її утворюють такі ознаки:

- 1) порушення норм права в інформаційній сфері шляхом діяння (дії, бездіяльності);
- 2) заподіяння шкоди інформаційним інтересам особистості, суспільства чи держави або створення реальної небезпеки такої шкоди;
- 3) наявність причинного зв'язку між небезпечним діянням в інформаційній сфері й наслідками у вигляді заподіяння шкоди інформаційним інтересам особистості, суспільства чи держави [13, с. 163].

За конструкцією об'єктивної сторони складу правопорушень в інформаційній сфері поділяються на формальні та матеріальні.

Формальними називаються такі складу правопорушень, об'єктивна сторона яких у законі

характеризується за допомогою тільки однієї ознаки – порушення норм права в інформаційній сфері шляхом діяння (дії, бездіяльності).

Матеріальні складу – це складу, в об'єктивну сторону яких законодавець включив у якості обов'язкових усі три перераховані вище ознаки об'єктивної сторони.

Суб'єктивна сторона інформаційного правопорушення – це внутрішнє (психічне) ставлення суб'єкта правопорушення до скоєного діяння та його шкідливих наслідків. У суб'єктивній стороні можуть мати місце дві форми вини – умисна й необережна.

Умисел має місце в правопорушенні тоді, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала її шкідливі наслідки й бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків. Необережність має місце в правопорушенні тоді, коли особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання шкідливих наслідків своєї дії чи бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була й могла їх передбачити.

Суб'єкт інформаційного правопорушення – це особа, яка вчинила правопорушення в інформаційній сфері. Суб'єктами правопорушення в інформаційній сфері можуть бути фізичні та юридичні особи (залежно від виду юридичної відповідальності) [13, с. 164].

Відповідальність настає відповідно до Закону «Про інформацію». Підставами для неї є такі:

- 1) фактична підстава – факт учинення правопорушення;
- 2) нормативна підстава – наявність норми права, яка забороняє таку поведінку та встановлює відповідні санкції;
- 3) відсутність підстав для звільнення від юридичної відповідальності.

Інформаційна відповідальність може реалізовуватися паралельно з адміністративною, кримінальною та дисциплінарною. Наразі цивільно-правове, кримінальне, трудове, адміністративне законодавство встановлює відповідальність за порушення інформаційно-правової норми [13, с. 165].

Кодекс України про адміністративні правопорушення передбачає адміністративну відповідальність за порушення права на окремі види інформації, за відмову в наданні інформації, надання неповної або недостовірної інформації

ції. До таких правопорушень, зокрема, належать зазначені у ст. 41-3 «Ненадання інформації для ведення колективних переговорів і здійснення контролю за виконанням колективних переговорів, угод»; ст. 46 «Умисне приховування джерела зараження венеричною хворобою»; ст. 164-1 «Порушення порядку подання декларації про доходи та ведення обліку доходів і витрат» та інші.

У Кримінальному кодексі України до злочинів в інформаційній сфері можна віднести більше 50 статей; на жаль, усі вони містяться в різних розділах КК України. Так, у розділі «Злочини у сфері господарської діяльності» є 4 статті щодо злочинів в інформаційній сфері. Наприклад, ст. 231 «Незаконне збирання з метою використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю», ст. 232 «Розголошення комерційної або банківської таємниці», ст. 232-1 «Незаконне використання інсайдерської інформації» та ст. 232-2 «Приховування інформації про діяльність емітента».

Дисциплінарну відповідальність за проступок в інформаційній сфері несуть працівники підприємств, установ, організацій відповідно до положень, статутів, правил внутрішнього трудового розпорядку й інших нормативних актів [14, с. 166].

Висновки і пропозиції. Інформаційне право потребує адекватної системи захисту його приписів, причому не лише в санкціях норм інших галузей права, а й у власних санкціях. На жаль, санкція інформаційної норми дуже часто не розташовується поряд із диспозицією, тому, як правило, міри відповідальності замінюються відсиланнями до чинного законодавства, в якому не завжди можна знайти відповідний нормативно-правовий акт, що встановлював би таку відповідальність. Це є результатом відсутності власного механізму захисту й системи санкцій. Тому доцільним є питання про створення єдиного законодавчого акта, що визначав би

специфічність санкцій інформаційного права [13, с. 167]. Виправданим видається створення єдиного закону, наприклад, Інформаційного кодексу України, з повним переліком складів інформаційних правопорушень.

Список використаної літератури:

1. Матузов Н.И. Теория государства и права : [учебник] / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М. : Юристъ, 2004. – 512 с.
2. Рабінович П.М. Основы загальної теорії права та держави / П.М. Рабінович. – Х. : Консум, 2002. – 160 с.
3. Малехин А.В. Теория государства и права : [учебник] / А.В. Малехин. – М. : Маркет ДС, 2007. – 640 с.
4. Пиголкин А.С. Теория государства и права : [учебник] / А.С. Пиголкин. – М. : Юрайт-Издат, 2005. – 613 с.
5. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
6. Малеин Н.С. Юридическая ответственность и справедливость / Н.С. Малеин. – 1992. – 205 с.
7. Хохлов В.А. Відповідальність і позитивне регулювання / В.А. Хохлов // Цивільне право: Федеральний науково-практичний журнал. – М., 2008. – № 3. – С. 9–11.
8. Явич Л.С. Право и социализм / Л. С. Явич. – М., 1982. – 176 с.
9. Самощенко И.С. Ответственность по советскому законодательству : [учебник] / И.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин. – М. : Юрид. лит. – 1971. – 73 с.
10. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
11. Про інформацію : Закон України // ВВР України. – 1992. – № 48. – ст. 650.
12. Про доступ до публічної інформації : Закон України // ВВР України. – 2011. – № 32. – Ст. 314.
13. Коваленко Л.П. Деякі питання щодо правопорушень в інформаційній сфері / Л.П. Коваленко // Форум права. – 2013. – № 4. – С. 158–167.

Писаренко А. Н. Основания юридической ответственности в информационной сфере

Статья посвящена исследованию понятий и концепций юридической ответственности, определению места юридической ответственности в информационной сфере в современных правовых реалиях, определению оснований для привлечения к ответственности за правонарушение в информационной сфере и определению состава правонарушений в этой сфере.

Ключевые слова: юридическая ответственность, юридическая ответственность в информационной сфере, информационная ответственность, информационные правонарушения, информационные преступления, основания юридической ответственности в информационной сфере.

Pysarenko H. M. Grounds of legal responsibility in sphere of information

The article investigates the notion and concept of legal responsibility, defines the place of legal responsibility in nowadays legal reality, defines bases for accountability for the offenses in sphere of information and defines corpus delicti in sphere of information. The essence of information accountability appears in the application of information sanctions that information on the subject of the offense responsibility to compensate the damage caused to state a material (in this case, it is no need to use civil means) and suffer punishment for the offense. The responsibility for the offense in the information sector is a separate type of legal liability, which is the legal basis. Current information legislation determines the behavior of a person who violates the law in the field of information as unlawful, wine and which constitute offenses. Only such unlawful behavior is the basis of responsibility in the information sphere.

Key words: *legal responsibility, information offenses, information misdemeanors, information crimes, grounds of legal responsibility in sphere of information.*

І. А. Полонка

кандидат юридичних наук, доцент кафедри профільних
та спеціальних юридичних дисциплін
ПВНЗ «Буковинський університет»

ТЕОРЕТИКО-ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМ ВИРАЖЕННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ: АНАЛІТИЧНИЙ І СИНКРЕТИЧНИЙ ВИМІР

У статті порушується актуальне питання дослідження форм вираження неправомірної поведінки. Розглянуто три основні напрями, які характеризують зловживання правом і об'єктивно протиправне діяння як складові частини правової, правомірної чи неправомірної поведінки. Доведено, що об'єктивно протиправне діяння, зловживання правом та правопорушення є формами вираження неправомірної поведінки з власною функціонально-компонентною структурою.

Ключові слова: *правова поведінка, правомірна поведінка, неправомірна поведінка, об'єктивно протиправне діяння, зловживання правом, правопорушення.*

Постановка проблеми. Реформування всіх аспектів життя суспільства, в якому відбуваються різноманітні перетворення, пов'язані з трансформацією відносин суспільства й держави, зміною відношення до права та його можливостей. Визначальною ознакою процесів, що відбуваються на сучасному етапі розвитку суспільства, є те, що юридична практика в окремих випадках випереджає появу конкретних пропозицій і рекомендацій, що вироблені правовою доктриною. Тому суб'єкти права змушені користуватися такими термінами й поняттями, зміст яких є неоднозначним і деколи суперечливим, що призводить до неузгодженості функціонування всього механізму правового регулювання. Серед інших таких правових явищ, що суперечать належному функціонуванню правової системи, можна назвати категорії зловживання правом та об'єктивно протиправне діяння.

Так, з одного боку, ці поняття досить часто трапляються в різних сферах життя суспільства, у судовій практиці, а з іншого – наявні теоретичні концепції не містять однозначного розуміння.

Отже, спостерігається недостатня вивченість понять, які є однією з форм вираження саме неправомірної поведінки. Ми зупинимося на комплексному аналізі складових частин наукової й теоретико-методологічної проблеми та визначенні їх місця в теорії права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальні основи теорії неправомірної поведінки (її основні форми вираження) роз-

робляли С. Башук, В. Кудрявцев, О. Малиновський, О. Мілетич, Ю. Оборотов, Т. Полянський, В. Рєзнікова, А. Шабуров, А. Штанько, А. Шульга та ін. Дослідники вивчали інститут правової поведінки та її різновиди, а також зловживання правом як елемент правомірної й неправомірної поведінки. Але, як було відмічено вище, структурно не досліджено концепцію форм вираження неправомірної поведінки конкретно в складі трьох основних елементів.

Метою статті є дослідження теоретико-доктринальних підходів до форм вираження неправомірної поведінки – зловживання правом і об'єктивно протиправне діяння.

Виклад основного матеріалу. Вивчення об'єктивно протиправного діяння як складного феномена в науковому пізнанні має багато в чому фрагментарний характер, і тому варто вказати на своєрідну важкість складення повного й цілісного уявлення про нього. Потрібно підкреслити, що серед авторів, які визнають його існування як самостійного складового елемента неправомірної поведінки, немає єдності в розумінні його змісту й ознак. Більше того, ні в науці, ні в законодавстві немає єдиного терміна на позначення цього правового явища. Проблема зловживання правом також залишається однією з найскладніших у загальній теорії права й викликає зацікавленість наукової спільноти.

Для того, щоб у повному обсязі розкрити зміст і сутність доволі спірних правових явищ у юридичній науці (зловживання правом і об'єктивно протиправного діяння), спробуємо

для початку з'ясувати, до якого виду поведінки вони належать: до правової, правомірної чи неправомірної поведінки.

Пропонується виділити три основні напрями зловживання правом і об'єктивно протиправного діяння як складові частини певного виду поведінки.

1. Розуміння зловживання правом і об'єктивно протиправного діяння як складників правової поведінки (включаючи ознаки правомірної й неправомірної поведінки); такий напрям включає:

а) дуалістичний підхід, що характеризує традиційну думку наукової спільноти, поділяючи правову поведінку на правомірну й неправомірну (С. Бачук, В. Кудрявцев, В. Кириченко, А. Штанько, А. Шульга та інші).

б) обмежений підхід, який диференціюється на:

– обмежений зловживанням права: деякі автори (С. Лисенков, А. Колодій, В. Ковальський) зазначають, що до складу правової поведінки входить тільки правомірна, неправомірна та формально-протиправна поведінка.

– обмежений об'єктивно протиправним діянням: поряд із правомірною й неправомірною поведінкою науковці (Т. Кирилюк, А. Лещенко) розглядають зловживання правом, не включаючи до складу правової поведінки об'єктивно протиправне діяння.

Згідно із цими підходами або об'єктивно протиправне діяння, або зловживання правом являють собою особливий самостійний варіант правової поведінки, відмінний від правомірної й неправомірної поведінки;

в) комплексний підхід. Деякі науковці (М. Кельман, О. Мурашин, О. Скакун, А. Шабуров) відносять до різновидів правової поведінки (поряд із правомірною й неправомірною) зловживання правом і об'єктивно протиправне діяння. Слід відмітити, що деякі вчені [1, с. 306], хоча і вказують на протиправний характер зловживання правом і об'єктивно протиправного діяння, при цьому не відносять їх до неправомірної поведінки, а все ж таки залишають самостійним різновидом правової поведінки.

Стосовно вищевказаної позиції слід відмітити таке. Багато представників правової доктрини, розглядаючи питання про класифікацію видів правової поведінки, стверджують, що поведінку суб'єкта не можна аналізувати за однією підставою, пояснюючи це необхідністю більш диференційованого підходу до цього питання в умовах розвитку й потреб юридичної

практики. У зв'язку із цим нарівні з правомірною та неправомірною поведінкою виділяють зловживання правом і об'єктивно протиправне діяння як самостійні види правової поведінки.

Однак ця класифікація викликає низку заперечень. Вона проводиться за двома підставами (юридична оцінка й соціальна значущість поведінки), а елементи поділу не виключають один одного, що є недоліком такої класифікації.

Крім цього, загальною теорією права для класифікації правової поведінки давно й досить чітко розроблена точна система координат. Якщо будь-яка поведінка врегульована правом, то вона або правомірна, або неправомірна, третього не дано.

2. Розуміння зловживання правом і об'єктивно протиправного діяння як складників правомірної поведінки.

Досить рідко в науковій літературі трапляються думки, які підтримують позицію входження зловживання правом і об'єктивно протиправного діяння до складу правомірної поведінки.

Наприклад, М. Бару, С. Зайцева, В. Рєзнікова стверджують, що зловживання правом є різновидом саме правомірної поведінки. На їхню думку, під правомірним зловживанням правом слід розуміти поведінку суб'єктів, яка не порушує правові норми, не зазіхає на чийсь права й законні інтереси, а ускладнює їх здійснення, обмежує можливість їх реалізації іншими суб'єктами права (наприклад, шлюб за розрахунком або рух на автомобілі зі швидкістю 20 км/год за наявності можливості рухатися швидше); залежно від конкретних обставин її можна розглядати як аморальну чи недоцільну [2, с. 24].

Однак це твердження є дещо спірним. При правомірному зловживанні правом ідеться про заподіяння шкоди суспільним відносинам, урегульованим не правом, як вказано вище, а іншими соціальними нормами – мораллю, звичаями і т. д. У цих регуляторів людської поведінки є свої механізми захисту (наприклад, осуд). Крім того, не можна ототожнювати правові сфери та сфери, непідвладні праву (мотиви поведінки, внутрішній світ людини, особисті взаємини). Більше того, якщо підтримувати викладену вище позицію, то необхідно визнати, що своєю поведінкою суб'єкт завжди буде завдавати певні незручності іншим людям (хоча б у силу того, що праву суб'єкта завжди протистоїть обов'язок іншого суб'єкта, і, крім того, людина, як правило, переслідує свої особисті інтереси), але незручності не правового характеру,

а морального, причому найчастіше не з погляду загальноприйнятої моралі, а з індивідуальної позиції.

Зловживання правом не відповідає входженню до правомірної поведінки й етимологією, яка за змістом суперечить поняттю «правомірність». Можливість використання в одній теоретичній конструкції одночасно двох понять, які явно протиставляються одне одному, є доволі суперечливою з наукового погляду та формальної логіки.

Деколи в літературі вказується, що поряд з об'єктивно протиправним діянням є об'єктивно правомірна поведінка, яка є прямою протилежністю останньому й одним із можливих видів правомірної поведінки за характером зв'язку із самоконтролем [3, с. 847].

3. Розуміння зловживання правом і об'єктивно протиправного діяння як складової частини неправомірної поведінки.

У науковій спільноті має місце позиція, згідно з якою зловживання правом має протиправний характер і є різновидом неправомірної поведінки (С. Бащук, В. Кудрявцев, О. Мілетич, Т. Полянський, А. Шапенко).

Натомість А. Кадурін указує, що зловживання правом слід вивчати як особливий тип цивільного правопорушення [4, с. 98]. Вважаємо, що зловживання правом здійснюється суб'єктами, які реалізують свої права, свободи й владні повноваження. Воно відрізняється від правопорушення в традиційному сенсі тим, що суб'єкт у цьому разі здійснює протиправне діяння за допомогою реалізації свого суб'єктивного права (правомочності), і первісна стадія його діяння знаходиться в рамках закону.

Деколи висувається також теза про те, що зловживання правом може бути як правомірним, так і неправомірним, залежно від кваліфікації конкретного діяння (Ю. Козенко, О. Малиновський, О. Скакун, А. Шабуков). Спробуємо сформулювати власне бачення вирішення цієї проблеми.

Зловживання правом як явище правової дійсності досить часто трапляється на практиці. У результаті вчинення різного роду зловживань заподіюється шкода особі, суспільству й державі, що обумовлює необхідність вирішення складних питань юридичної кваліфікації соціально шкідливих дій уповноваженого суб'єкта. Цілком очевидно, що правильна кваліфікація діяння як зловживання правом має не тільки виключно важливе пізнавальне, наукове, але

й практичне значення. Однак проблема кваліфікації в цьому разі уявляється надзвичайно складною. Переважно труднощі виникають через те, що саме поняття «зловживання правом» у більшості випадків є оціночним. Це означає відсутність можливості в правозастосовувача відшукати в законі чітко прописані ознаки зловживання тим чи іншим правом.

Власне термін «зловживання правом», виходячи з етимології слова «зловживання», означає вживання права на зло. Із цього випливає, що зловживання правом може мати місце лише тоді, коли вповноважений суб'єкт володіє певним суб'єктивним правом.

Відомо, що суб'єктивне право – це надана й охоронювана державою можливість (свобода) суб'єкта на свій розсуд задовольняти ті інтереси, що передбачені об'єктивним правом. Отже, реалізація суб'єктивного права стає зловживанням, коли конкретне право здійснене в протиріччі з його призначенням. Ця ситуація може виникнути в разі, коли суб'єкт для задоволення свого інтересу вибирає неналежне суб'єктивне право.

Вважаємо, що зловживання правом має місце лише за умови недобросовісної реалізації суб'єктом свого суб'єктивного права не за його призначенням, заподіюючи шкоду іншим особам, але діючи формально правомірно, тобто порушення конкретних юридичних заборон відсутнє, але фактично зловживання правом завжди порушує охоронювані законом суб'єктивні права інших суб'єктів правовідносин. Саме в цьому полягає суспільна небезпечність цього явища.

Таким чином, можна зробити попередній висновок, що зловживання правом є формою вираження неправомірної поведінки. Суть його виражається в такому використанні свого суб'єктивного права, яке суперечить цілям і загальним принципам права, завдає шкоди як правам, свободам і законним інтересам інших осіб, так і законним інтересам суспільства й держави.

Що стосується об'єктивно протиправного діяння, слід указати, що в сучасній українській науковій доктрині досить рідко трапляються праці, які вивчають це правове явище. Окремі вчені (С. Бащук, Ю. Кравченко, Ю. Оборотов), аналізуючи неправомірну поведінку взагалі, вказують на її складові частини, однією з яких є об'єктивно протиправне діяння.

Проаналізуємо можливі варіанти вирішення цієї проблеми.

Виділимо головні ознаки об'єктивно протиправного діяння, які допоможуть висвітлити його як форму вираження неправомірної поведінки. Безумовно, найголовнішою юридичною характеристикою такого діяння є протиправність, що дозволяє відносити його до неправомірної поведінки. Ознака протиправності відмежовує об'єктивно протиправне діяння від діянь правомірних, насамперед від діянь, які за своїми зовнішніми ознаками збігаються з правопорушеннями й об'єктивно протиправними діяннями, але не є протиправними за прямою вказівкою законодавця в силу їх соціальної корисності й необхідності для суспільства (крайня необхідність, необхідна оборона).

Неоднозначно розв'язується в юридичній літературі питання про соціальну значущість об'єктивно протиправного діяння. Вирішуючи цю проблему, професор А. Шабуров відзначає, що «тут відсутня важлива ознака правопорушення – суспільна шкідливість» [5, с. 415]. Уявляється не зовсім правильним говорити про відсутність шкідливості діяння, тільки виходячи з того, що особа не усвідомлювала протиправності своєї поведінки або просто не могла усвідомлювати й давати собі звіт у своїх діях, оскільки норма права в будь-якому випадку порушується, і суспільним відносинам заподіюється шкода.

Дійсно, особа, порушуючи норму права, можливо, не віддає й не може віддавати собі звіт у своїх протиправних діях або не може вести себе інакше в цій ситуації, однак це не означає, що така поведінка не порушує інтереси інших осіб або суспільства в цілому. Справа в тому, що суспільна шкідливість – це об'єктивна категорія, і вчинення шкоди, тобто несприятливі наслідки для конкретних осіб, суспільства чи держави не залежать від бажання чи небажання особи завдати такої шкоди.

Іншою специфічною властивістю об'єктивно протиправного діяння є відсутність вини. Вина є завжди обов'язковою, а не факультативною ознакою суб'єктивної сторони, тому її відсутність завжди означає власне відсутність «суб'єктивної сторони», що автоматично допомагає ще раз відмежувати об'єктивно протиправне діяння від правопорушень.

Однак у наукових колах говориться й про правопорушення за відсутності вини, а вина вважається тільки умовою настання відповідальності. У такому разі виділення й розгляд об'єктивно протиправного діяння як самостійного варіан-

та протиправної поведінки втрачає свою актуальність, тому що все можна охопити терміном «правопорушення». Але тут необхідно враховувати два моменти.

По-перше, ідея про необов'язковість наявності ознаки вини для визнання діяння правопорушенням була висунута й поширена в науці цивільного права, але роль теорії права не може зводитися тільки до компіляції висновків окремих галузевих наук, а повинна враховувати загальні закономірності існування й дії того чи іншого правового явища. Тому не можна акцентувати увагу тільки на одній галузі, необхідно враховувати розвиток аналогічних понять в інших науках.

По-друге, об'єктивно протиправне діяння – це не тільки невинні випадки порушення норм права, а й порушення правил недієздатними особами (неосудними чи особами, що не досягли передбаченого законом певного віку). Такого роду діяння вже не розглядаються прихильниками безневинного правопорушення. Але оскільки такі діяння також суперечать праву, завдають шкоди суспільним відносинам або створюють загрозу настання такої шкоди, можуть спричинити реакцію держави, то вони являють собою різновид неправомірної поведінки.

Тому вважаємо, що є всі підстави розглядати об'єктивно протиправне діяння як форму вираження неправомірної поведінки з власною функціонально-компонентною структурою. Це діяння формально є протиправним, хоча й не є, наприклад, злочином, оскільки здійснюється невинно або за відсутності вини, але це не дає підстав трактувати його як правомірну поведінку.

Висновки і пропозиції. Таким чином, проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що неправомірною поведінкою має три основні форми вираження – правопорушення, об'єктивно протиправне діяння й зловживання правом.

Список використаної літератури:

1. Кельман М. Загальна теорія держави і права : [підручник] / М. Кельман, О. Мурашин, Н. Хома. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 584 с.
2. Резнікова В. Зловживання правом: поняття та ознаки / В. Резнікова // Університетські наукові записки. – 2013. – № 1. – С. 23–35.
3. Шульга А. Об'єктивно протиправне діяння, об'єктивно правомірною поведінкою / А. Шульга // Форум права. – 2012. – № 3. – С. 846–849.
4. Кадуринов А. Злоупотребление правом: гражданско-правовой аспект : дисс. ... канд. юрид.

- наук : 12.00.03 / А. Кадурын. – Минск : Галіяфы, 2014. – 184 с.
5. Теория государства и права : [учеб. для вузов] / под ред. В. Корельского и В. Перевалова. – М. : Норма, 2002. – 616 с.
 6. Бару М. В ст. 1 Гражданского кодекса / М. Бару / Сов. государство и право. – 1958. – № 12. – С. 118–122.
 7. Башук С. Правомірна поведінка в структурі соціальної поведінки / С. Башук // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 12–16.
 8. Колодій А. Загальна теорія держави і права : [підручник] / А. Колодій, В. Копейчиков, С. Лисенков та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 318 с.
 9. Зайцева С. Трансформация правовой категории «злоупотребление правом» в категории права / С. Зайцева // Юрист. – М : 2002. – № 11. – С. 19–23.
 10. Кирилюк Т. Правова поведінка як юридична категорія та явище правової дійсності / Т. Кирилюк // Держава і право. Юрид. і політ. науки : Зб. наук. пр. – 2009. – № 43. – 766 с.
 11. Кириченко В. Теорія держави і права : модульний курс : [навчальний посібник] / В. Кириченко, О. Куракін. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 264 с.
 12. Ковальський В. Чому існує зловживання правом / В. Ковальський // Юридичний вісник України. – 2003. – № 47. – С. 3.
 13. Козенко Ю. Правова поведінка особи: аксіологічно-нормативна детермінація : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Ю. Козенко. – Л., 2012. – 193 с.
 14. Кравченко Ю. Свобода як принцип демократичної правової держави : [монографія] / Ю. Кравченко. – Х. : 2003. – 406 с.
 15. Кудрявцев В. Правовое поведение: норма и патология / В. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 287 с.
 16. Лещенко А. Содержание и объем понятия «правовое поведение» / А. Лещенко // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 60. – С. 462–470.
 17. Малиновский А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование) / А. Малиновский. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 352 с.
 18. Мілетич О. Зловживання правом: теоретико-прикладний аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. Мілетич. – Київ, 2015. – 209 с.
 19. Общетеоретическая юриспруденция : учебный курс : [учебник] / под ред. Ю. Оборотова. – О. : Феникс, 2011. – 436 с.
 20. Полянський Т. Зловживання правом : (загальнотеоретичний аналіз) / Т. Полянський // Право України. – 2010. – № 1. – С. 128–133.
 21. Скакун О. Теорія держави і права : [підручник] / О. Скакун. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 520 с.
 22. Шапенко Л. Зловживання правом як загроза стабільним суспільним відносинам / Л. Шапенко // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 6. – С. 29–32.
 23. Штанько А. Правопорушення як вид правової поведінки : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. Штанько. – К., 2009. – 18 с.

Полонка И. А. Теоретико-доктринальные подходы к форме выражения неправомерного поведения: аналитическое и синкретическое измерение

В статье поднимается актуальный вопрос исследования форм выражения неправомерного поведения. Рассмотрены три основных направления, которые характеризуют злоупотребление правом и объективно противоправное деяние как составляющие правового, правомерного или неправомерного поведения. Доказано, что объективно противоправное деяние, злоупотребление правом и правонарушения являются формами выражения неправомерного поведения с собственной функционально-компонентной структурой.

Ключевые слова: правовое поведение, правомерное поведение, неправомерное поведение, объективно противоправное деяние, злоупотребление правом, правонарушение.

Polonka I. A. Theoretical and doctrinal ways to forms of expression of misconduct: analytical and syncretic dimension

The relevant questions of researching of expressions of misconduct are considered in the article. We consider three main areas that characterize the abuse of the law and objectively wrongful act as components: of legal, lawful and unlawful behaviors. It is proved that objectively wrongful act, abuse of law and violations are the expressions of misconduct with it's own functionally-piece structure.

Key words: legal behavior, good behavior, illegal behavior objectively wrongful act, abuse of law, violations.

О. С. Чепець

аспірант кафедри теорії, історії держави
і права та міжнародного права
Класичного приватного університету

ПОНЯТТЯ ТА ФУНКЦІЇ РАДЯНСЬКОГО НОТАРІАТУ

Стаття присвячена дослідженню формування поняття та функцій радянського нотаріату. Проаналізовано різні погляди радянських і сучасних учених на визначення поняття та функцій радянського нотаріату. Запропоновано авторське визначення поняття радянського нотаріату.

Ключові слова: радянський, нотаріат, поняття, функції, юстиція, суд.

Постановка проблеми. Питання про місце нотаріату в правовій системі завжди було значущим і актуальним. Останніми роками інститут нотаріату в Україні швидко розвивається у сфері реалізації прав і захисту законних інтересів громадян. Ознакою нотаріату, що виділяє його в системі правоохоронних органів, є попереджувальний, профілактичний характер [1 с. 149]. На жаль, у вітчизняній історико-правовій літературі немає ґрунтовних досліджень, присвячених становленню поняття та функцій радянського нотаріату. Це пов'язано з тим, що за радянських часів інститут нотаріату втратив своє значення порівняно з дореволюційним періодом, тому фундаментальних наукових досліджень, присвячених особливостям організації інституту нотаріату, немає. Сучасні українські наукові пошуки із зазначеної проблеми вичерпуються загальною інформацією щодо українського радянського нотаріату. Проте радянський нотаріат мав і позитивні риси, тому вважаємо за необхідне висвітлити поняття, функції, завдання саме українського радянського нотаріату.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти цього питання досліджували в науковій і навчальній літературі відомі радянські вчені: В.М. Аргунов, Л.Н. Бардін, О.Г. Дріжчана, В.Г. Зайчук, Л.Ф. Лесницька, Д.І. Чорпіта, К.С. Юдельсон та ін. Серед сучасних науковців, які досліджували питання становлення та розвитку радянського українського нотаріату, слід відзначити К.Ф. Досінчук, М.С. Долинську, Ю.В. Желіховську, В.Д. Степаненка, С.Я. Фурсу, К.І. Чижмарь, В.М. Черниш, Л.Е. Ясінську та ін.

Мета статті – вивчення й аналіз формування поняття та функцій радянського українського нотаріату.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній юридичній науці як на сучасному, так і на радянському етапі не сформовано єдиного погляду щодо поняття та функцій радянського нотаріату. Нами було розглянуто поняття радянського нотаріату з різних поглядів:

- формування поняття та функцій нотаріату радянськими вченими;
- формування поняття та функцій нотаріату сучасними науковцями.

Слід зазначити, що дореволюційна нотаріальна система України, територія якої входила до складу Російської й Австро-Угорської імперій, практично нічим не відрізнялася від нотаріату більшості європейських держав. Нотаріат був вільним, а тому розгляд формування поняття українського нотаріату є доцільним із дореволюційного періоду, у зв'язку з чим виникає можливість сформувати ланку змін у понятті на різних етапах історії українського нотаріату. Одне з перших і найцікавіших визначень поняття нотаріату й нотаріуса подано в енциклопедичному словнику видавничого товариства «Ф.А. Брокгауз – І.А. Єфрон» (1890–1907 рр.), де нотаріат визначається як правовий інститут, носії якого (нотаріуси) уповноважені державою здійснювати й засвідчувати юридичні акти, надаючи останнім значення актів публічних [2]. На нашу думку, це визначення не втратило своєї актуальності й донині.

Після входження України до складу СРСР нотаріат утратив своє значення, було скасовано приватну власність на землю, на засоби виробництва. Серед правоохоронних органів він посідав останнє місце. Людині з вищою юридичною освітою працювати в нотаріальній конторі було неprestижно: низька заробітна платня, непристосовані для роботи

приміщення, відсутність необхідних технічних засобів, одноманітна й нецікава робота.

Слід зазначити, що в 20–40-ві рр. минулого століття нотаріат розглядався як технічний орган Наркомату юстиції. Радянські науковці взагалі не приділяли увагу нотаріату, тільки в 40-ві рр. стала поступово поширюватися ідея про необхідність підвищити статус цього органу.

Першим і мало не єдиним фахівцем у сфері нотаріату в 1940–1950-х рр. у СРСР був К.С. Юдельсон. Досліджуючи інститут нотаріату, він насамперед зосередив свою увагу на практичному боці його діяльності. Аналізуючи природу радянського нотаріату, науковець підкреслював, що нотаріат є державним органом, у той час як у капіталістичних країнах нотаріат має подвійну природу, нотаріус виконує свої функції в якості посадової особи, але стягує винагороду з клієнтів, що йде на його користь. К.С. Юдельсон зазначає, що нотаріат капіталістичних країн за своєю природою характеризується сприянням панівним, заможним класам у здійсненні різних угод і закріпленні та придбанні права власності в юридичній формі [3, с. 10]. Науковець зупинився лише на визначенні радянського нотаріату в розрізі відмінності від капіталістичних нотаріальних органів, але чіткої відповіді щодо природи нотаріату дослідник не дав, обмежившись лише фразою про те, що радянський нотаріат здійснює державну функцію спостереження за законністю угод обороту.

У 1950-х рр. за радянських часів точилися постійні дискусії з приводу місця нотаріату в системі державних органів. Одна група вчених вважала, що органи нотаріату є складовою частиною суду, інші ж зосереджували свою увагу на тому, що нотаріат є органом юстиції. Зокрема, під час формування поняття про судове управління СРСР у 1954 р. заступник міністра юстиції СРСР Д.С. Карєв конкретизував поняття «судове управління». Він вважав, що це діяльність Міністерства юстиції СРСР, міністерств юстиції республік і їх місцевих органів із підготовки й проведення заходів з організації й поліпшення роботи судів, перевірки шляхом ревізій їх діяльності та правильності застосування судами законів під час розгляду справ, керівництво діяльністю органів, що сприяють суду в здійсненні правосуддя (адвокатури, судових виконавців, нотаріату), а також проведення заходів щодо забезпечення кадрами судових органів, підвищення кваліфікації судових працівників і ведення судової статистики. Таким чином, нотаріат

був віднесений до таких органів, що сприяють суду, а управління ним – до судового управління. Правда, пізніше Д.С. Карєв дещо конкретизував це визначення, хоча воно залишалося розпливчатым і нечітким. За його словами, на органи судового управління в низці випадків покладається виконання й інших обов'язків, що безпосередньо впливають із функцій організації та контролю за діяльністю судів, а саме: нагляд і керівництво нотаріальною діяльністю. Згодом це «невизначене» поняття неодноразово повторювалося різними авторами [4, с. 182].

Позицію Д.С. Карєва заперечував радянський учений І.Д. Перлов (1957 р.), на думку якого нотаріат природно не може бути віднесений до органів, що сприяють суду в здійсненні правосуддя. Він посилається на Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про розширення прав крайових, обласних судів і ліквідацію управлінь Міністерств юстиції союзних республік при крайових, обласних радах депутатів трудящих» від 04 серпня 1956 р., яким організацію нотаріальних контор і керівництво ними було покладено на крайові, обласні суди. Незважаючи на це, нотаріат не входить у судову систему, нотаріуси здійснюють самостійні завдання в органах юстиції. Як зазначав І.Д. Перлов, зв'язок між судами та нотаріальними органами вичерпується лише можливістю оскарження деяких нотаріальних дій судам в установленому законом порядку [5, с. 24].

На думку Н.В. Блінової, управління нотаріальними органами було частиною управління у сфері юстиції. Її підтримували В.П. Бож'єв, Т.М. Добровольська й А.С. Смикалін, які вважали, що нотаріальні контори ніколи не були й не могли бути допоміжними судовими органами, це самостійні органи зі своїми завданнями. Наприклад, на їхню думку, ні в якому разі не можна віднести до судового управління нотаріальну діяльність місцевих рад. А.Є. Луньов, один із радянських учених-адміністративістів, у своїх роботах зазначав, що управління нотаріатом уже було частиною управління у сфері органів юстиції (1961 р.) [6, с. 59–60].

Більш наближеною до сучасного розуміння місця нотаріату в системі правоохоронних органів, на наш погляд, є думка І.Д. Перлова, Н.В. Блінової, В.П. Бож'єва, Т.М. Добровольської й А.С. Смикаліна, де зберігається розуміння, що нотаріат – це органи юстиції, а не частина суду, адже органи нотаріату не використовували й не використовують змагальну форму процесу,

а навпаки, як правило, установлюють юридичні факти на підставі письмових доказів.

Нами було розглянуто сприйняття радянського нотаріату різними радянськими вченими, зокрема, автори колективної монографії «Питання нотаріального права» (1962 р.) дійшли висновку, що радянський нотаріат – це народний орган державного управління, метою якого є зміцнення соціалістичної законності й правопорядку, охорона соціалістичної власності, закріплення й захист прав і законних інтересів громадян і Радянської держави, виховання нових комуністичних відносин [7, с. 9].

Згідно з академічним тлумачним словником української мови (1974 р.) нотаріус – це службова особа, яка очолює нотаріальну контору, керує її роботою та здійснює нотаріальні дії. Нотаріуси покликані розв'язувати різні питання цивільних правовідносин шляхом учинення нотаріальних дій. Слід зазначити, що це визначення можна знайти в підручниках із радянського права.

Під час дослідження сутності нотаріату нами було з'ясовано, що здебільшого науковці почали приділяти увагу дослідженню поняття та функцій нотаріату після 1980 р. У цей час поступово почала поширюватися ідея про необхідність підвищення статусу органів нотаріату. Зокрема Н.І. Авдеєнко зазначала: «Нотаріат являє собою систему органів, що вчиняють нотаріальні дії» [8, с. 4].

Л.Ф. Лесніцька під поняттям радянського нотаріату пропонує розуміти систему державних органів, на які покладено посвідчення безспірних прав і фактів, засвідчення документів і виконання інших нотаріальних дій, спрямованих на юридичне закріплення громадянських прав і попередження їх можливого порушення в майбутньому [9, с. 3].

В.М. Аргунов, визначаючи нотаріат, указував, що нотаріат є системою державних органів і посадових осіб, на яких покладене посвідчення безспірних прав і фактів, засвідчення документів, виписок із них, надання документам виконавчої сили та виконання інших нотаріальних дій із метою забезпечення захисту прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб [10, с. 10].

Під час аналізу формування поняття радянського нотаріату нами була виявлена закономірність, яка полягає в тому, що всі радянські вчені дотримувалися єдиної позиції стосовно того, що радянський нотаріат – це система держав-

них органів і посадових осіб, на яких покладено обов'язок учинення нотаріальних дій. На нашу думку, поняття радянського нотаріату є більш широким. Незважаючи на те, що одним із завдань нотаріату відповідно до ст. 1 Закону СРСР від 19 липня 1973 р. і Закону УРСР від 25 грудня 1974 р. «Про державний нотаріат» була записана охорона прав і законних інтересів громадян, нотаріат захищає права й інтереси держави, а лише потім – громадян [11].

Попри те, що в 1973 й 1974 рр. були прийняті Закон СРСР і Закон УРСР «Про державний нотаріат», на законодавчому рівні за радянських часів поняття нотаріату закріплено не було. Уперше визначення нотаріату з'явилося лише в роки незалежності України, коли було прийнято Закон України «Про нотаріат» від 02 вересня 1993 р.

Аналіз вищезгаданих підходів до визначення поняття «нотаріат», «радянський нотаріат» свідчить про те, що формулюючи своє бачення зазначеної проблеми, кожний дослідник намагається з'ясувати завдання нотаріату, що має важливе значення для визначення його сутності.

Науковець О.Г. Дріжчан (1979 р.) вважає, що основним завданням радянського нотаріату є обов'язок нотаріальних органів під час учинення нотаріальних дій сприяти громадянам і соціалістичним організаціям у здійсненні їх прав і законних інтересів. Крім того, важливою, на його думку, є роз'яснювальна робота працівників нотаріату, яка здійснюється як у процесі виконання нотаріальних функцій, так і шляхом пропаганди радянського законодавства [12, с. 8].

На думку Л.Ф. Лесніцької (1985 р.), радянський нотаріат покликаний охороняти соціалістичну власність, права й законні інтереси громадян і організацій, зміцнювати соціалістичну законність і правопорядок, попереджати правопорушення шляхом правильного й своєчасного посвідчення договорів та інших угод, оформлення спадкових прав, здійснення виконавчих написів і т. д. [9, с. 3].

За радянських часів завдання нотаріату вперше були закріплені на законодавчому рівні лише в 1973 р., до того часу нормативно-правові акти лише визначали організацію та функції нотаріату. Так, згідно зі ст. 1 Закону СРСР від 19 липня 1973 р. і ст. 1 Закону УРСР «Про державний нотаріат» від 25 грудня 1974 р., які були ідентичними та повністю повторювалися, завданнями державного нотаріату була охорона соціалістичної власності, прав і законних інтересів громадян, державних установ, під-

приємств і організацій, колгоспів, інших кооперативних та інших громадських організацій, зміцнення соціалістичної законності й правопорядку, запобігання правопорушенням шляхом правильного і своєчасного посвідчення договорів та інших угод, оформлення спадкових прав, учинення виконавчих написів та інших нотаріальних дій [11].

Необхідно звернути увагу, що виконання завдань нотаріуси здійснювали не лише шляхом учинення нотаріальних дій. Одним із важливих завдань нотаріусів було виявлення під час учинення нотаріальних дій порушення громадянами чи посадовими особами законності, правил соціалістичного співжиття, істотних недоліків у роботі організацій. Вони були зобов'язані повідомити про виявлені недоліки відповідним органам.

Для більш повного з'ясування правової природи нотаріату необхідним є розгляд основних функцій цього інституту. Функції нотаріату відображають основні напрями діяльності, показуючи змістовне значення нотаріальної діяльності. Будь-які функції радянського нотаріату в цілому мають особливий характер, відображаючи специфіку нотаріальної діяльності. Сучасними науковцями взагалі не досліджувалося питання функцій радянського нотаріату, здебільшого ним займалися радянські вчені.

Зокрема, К.С. Юдельсон (1959 р.) зазначав, що сукупність функцій, які виконуються нотаріальною конторою, становить її підвідомчість. Підвідомчість нотаріату в союзних республіках однакова, якщо не брати до уваги невеликі відмінності, що пов'язані з особливостями цивільного й цивільного процесуального законодавства республік. Незважаючи на різноманіття нотаріальних функцій, установлених законом і чинними положеннями про державний нотаріат республіки, класифікація функцій не тільки можлива, але й необхідна, оскільки дозволяє з'ясувати природу кожної групи функцій. К.С. Юдельсон, досліджуючи питання функцій, запропонував таку їх класифікацію: посвідчення угод; засвідчення безперечних обставин; охоронні дії; установлення правового положення відсутньої особи; підтвердження майнових прав у межах, установлених законом; забезпечення зобов'язань накладенням заборон і арештів на майно; сприяння виконанню боржниками зобов'язань шляхом прийняття в депозит грошей і цінних паперів; забезпечення доказів на випадок спору; примус до виконання

безспірних зобов'язань шляхом видачі виконавчих написів.

В основу своєї класифікації К.С. Юдельсон поклав сутність функції. Науковець підкреслював, що сутність функцій визначає саме склад і характер нотаріальних дій. Наприклад, посвідчення угод і засвідчення безперечних обставин, зокрема приналежності підпису особі, є різними нотаріальними функціями.

У першому випадку нотаріус засвідчує, що в його присутності правочин посвідчений, у другому випадку засвідчується лише приналежність підпису особі. Цією відмінністю двох нотаріальних функцій визначається характер скоєних нотаріусом дій. Щоб засвідчити підпис під текстом документа, досить установити особу, а для посвідчення угоди, зокрема й договору, цього мало, адже необхідно перевірити наявність усього складу юридичних фактів правовідносин, переконатися в тому, що особа розпоряджається цивільними правами, сама володіє ними і т. д. [3, с. 13–14].

У радянському підручнику за редакцією М.І. Забрудського (1962 р.) зазначається, що основна функція радянських нотаріусів – здійснення радянської законності. Нотаріуси допомагають державі та громадянам виконувати закони й охороняють інтереси громадян і держави [13, с. 25].

В.М. Аргунов (1991 р.) зазначав, що за своєю функціональною природою нотаріальні органи найбільш близькі до судів, які розглядають цивільні справи. Нотаріальні органи та суди здійснюють в інтересах громадян і організацій єдину функцію – контроль цивільних правовідносин. Цей контроль має попередній характер під час учинення нотаріальних дій, коли відсутній спір про право та відсутнє правопорушення, на відміну від судового контролю, за допомогою якого в процесі вирішення спору визначається правопорушник, і до нього застосовуються заходи впливу [10, с. 11].

На законодавчому рівні функції радянського нотаріату до прийняття положень про державний нотаріат УРСР (1956 р., 1964 р.) були записані в постанові ЦВК і РНК СРСР від 14 травня 1926 р. «Про основні принципи організації державного нотаріату», в якій зазначено, що державні нотаріальні контори посвідчують угоди; вчиняють передбачені законом протести; засвідчують правильність копій документів і виписок із книг і документів; засвідчують справжність підписів; посвідчують обставини й факти, що мо-

жуть мати юридичне значення, в яких нотаріус особисто може впевнитися і для посвідчення яких закон не встановлює іншого порядку; реєструють арешти, що накладаються на будівлі та право забудови, а так само їх зміни й зняття; зберігають документи; засвідчують правильність перекладів з іноземних і на іноземні мови; перевіряють на відповідність закону угоди й усі належні до неї документи, а також оплату документів; перевіряють правоздатність і дієздатність; надають трудящим активну допомогу в захисті їхніх прав і законних інтересів, щоб юридична необізнаність, малограмотність і подібні обставини не могли бути використані їм на шкоду тощо [14, с. 5, 6].

Вищезазначена постанова діяла до початку 1970-х рр., утратила чинність у зв'язку з прийняттям Закону СРСР «Про державний нотаріат» від 19 липня 1973 р.

Положенням про державний нотаріат Української РСР, затвердженим постановою Ради Міністрів Української РСР від 26 грудня 1956 р. № 1536, передбачено, що нотаріальні контори вчиняють такі нотаріальні дії (ст. 12 вищезазначеного Положення):

1) посвідчують правочини (договори, довіреності, заповіти), нотаріальне посвідчення яких передбачене законом; правочини, нотаріальне посвідчення яких не є обов'язковим, якщо вони не суперечать закону й сторони бажають нотаріально посвідчити їх;

2) засвідчують правильність витягів, копій і копій із копій документів і книг по діловодству; справжність підписів на документах, які не мають значення майнових правочинів; вірність перекладів документів з одних мов на інші, а також справжність підписів перекладачів на документах; факт знаходження громадянина в живих; час пред'явлення документа;

3) видають свідоцтва про право на спадщину й про виморочність майна; свідоцтва про право власності на частку спільного майна подружжя, набутого під час перебування в шлюбі; свідоцтва про купівлю будівель на прилюдних торгах;

4) учиняють виконавчі написи на документах, передбачених спеціальним переліком, затвердженим Радою Міністрів УРСР; морські протести; протести векселів; написи про неоплату чеків;

5) приймають у депозит грошові суми й цінні папери для передачі їх за належністю; заяви громадян і установ для передачі їх іншим громадянам і установам;

6) уживають заходів з охорони майна, що залишилося після померлих;

7) накладають заборони (арешти) на будівлі; 8) нотаріальні контори надають клієнтам технічні послуги, пов'язані з учиненням нотаріальних дій.

Здебільшого Положення про державний нотаріат Української РСР, затверджене постановою Ради Міністрів Української РСР від 31 серпня 1964 р., повторювало функції державних нотаріальних контор, які були закріплені Положенням від 1956 р., проте в них є незначні відмінності [14, с. 10, 11]. Зокрема, Положення від 1964 р., окрім вищезазначених функцій, передбачало, що нотаріальні контори засвідчують вірність копій і виписок із документів; вірність копій із нотаріально засвідчених копій документів, а також із копій рішень, вироків, ухвал і постанов, виданих судовими органами, або з копій рішень виконавчих комітетів Рад депутатів трудящих; факт перебування особи в певному місці, факт пред'явлення документа. Було зазначено, що нотаріуси видають довідки про передачу заяв громадян і установ іншим громадянам і установам. Крім того, було конкретизовано, що нотаріуси накладають на будинки арешти (заборони) за постановами судово-прокурорських органів, за повідомленням установ, банків або госпрозрахункових організацій і підприємств про видачу позички й під час укладення договору застави майна.

Загалом на цьому й вичерпуються дослідження науковців щодо поняття та функцій радянського нотаріату. Сучасними істориками, юристами, теоретиками права питання поняття та функцій радянського українського нотаріату не досліджується. Більше уваги приділяється проблемам сучасного нотаріату. У сучасних підручниках лише окремими розділами подається історія нотаріату, де, як правило, узагалі не розглядається питання поняття та функцій радянського нотаріату.

Висновки і пропозиції. З урахуванням аналізу наукових праць, нормативно-правових актів пропонуємо таке визначення поняття радянського нотаріату: це система державних органів і посадових осіб, на які покладено посвідчення безспірних прав і фактів, засвідчення документів, що мають юридичне значення, попередження правопорушень; як наслідок, це тягне за собою охорону законних інтересів громадян, контроль за нотаріальною діяльністю.

Фундаментальне реформування відносин власності й інших майнових відносин є об'єктивним фактором виділення ролі й значимості інституту нотаріату. В умовах постійного

вдосконалення правової системи, появи нових нормативно-правових актів абсолютно очевидно, яку важливу роль відіграє комплексне дослідження інституту радянського нотаріату, адже сучасний інститут нотаріату не може бути достатньо глибоко вивчений і проаналізований поза зв'язком із колишніми стадіями його формування. Слід зазначити, що за роки радянської влади нотаріат утратив своє значення, оскільки було скасовано приватну власність на землю, на засоби виробництва. Незважаючи на серйозність і значимість завдань, функцій і принципів радянського нотаріату, серед правоохоронних органів він посідав останнє місце, бо його діяльність в основному стосувалася людини, її власності, її прав та інтересів. Слід зауважити, що лише в другій половині ХХ ст. радянськими науковцями (К.С. Юдельсон, В.М. Аргунов, О.Г. Дріжчан) радянський нотаріат був віднесений до правоохоронних органів, до того часу єдиної думки щодо його місця в правовій системі взагалі не було. За функціональною приналежністю інститут радянського нотаріату слід розглядати як превентивний інститут, який за своєю суттю випереджає злочинні дії та/або забезпечує правоохоронну діяльність, законність і правомірність юридичних дій учасників цивільного обороту.

Список використаної літератури:

1. Чижмарь К.І. Інститут нотаріату серед інших органів державної влади: окремі аспекти / К.І. Чижмарь // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2015. – Вип. 32. – Т. 1. – С. 149–152.
2. Энциклопедический словарь / за ред. И.Е. Андреевского, К.К. Арсеньева, О.О. Петрушевского. – С.-Петербург, 1897 – Т. 21. – 480 с.
3. Радянський нотаріат / за заг. ред. В.І. Ширвінського. – М. : Державне видавництво юридичної літератури, 1959. – 376 с.
4. Карев Д.С. Организация суда и прокуратуры в СССР / Д.С. Карев // М., 1954 – С. 182.
5. Перлов И.Д. До конца завершить реформу судебного управления в СССР / И.Д. Перлов // СГИП. – 1957. – № 1. – С. 24.
6. Козинцев А.Я. История и природа советского нотариата в трудах советских и российских ученых / А.Я. Козинцев // Нотариальный вестник. – 2008. – № 2. – С. 58–61.
7. Питання нотаріального права / за заг. ред. В.Г. Зайчук. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1962. – 166 с.
8. Авдеенко Н.И. Нотариат в СССР / Н.И. Авдеенко, М.А. Кабакова – Л., 1984 – С. 143.
9. Нотариат в СРСР / за заг. ред. Л.Ф. Лесницької. – М. : Юрид. літ., 1985. – 160 с.
10. Нотаріальні послуги населенню / за заг. ред. В.Н. Аргунова. – М. : Рад. Росія, 1991. – 160 с.
11. Государственный нотариат: Сборник официальных материалов / под ред. С.И. Рудика. – К. : Политиздат Украины, 1982. – 543 с.
12. Законодавство про державний нотаріат / за заг. ред. О.Г. Дріжчана. – Київ : Товариство «Знання Української РСР», 1979. – 26 с.
13. Питання нотаріального права / за заг. ред. В.Г. Зайчук. – Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1962. – 166 с.
14. Збірник нормативних актів і зразків документів для нотаріальних контор і виконкомів місцевих рад депутатів трудящих / за заг. ред. Д.І. Чорпіта. – Київ : Видавництво політичної літератури України, 1969. – 276 с.

Чепец О. С. Понятие и функции советского нотариата

Статья посвящена исследованию формирования понятия и функций советского нотариата. Проанализированы различные точки зрения советских и современных ученых относительно определения понятия и функций советского нотариата. Предложено авторское определение понятия советского нотариата.

Ключевые слова: советский, нотариат, понятие, функции, юстиция, суд.

Chepets O. S. Concepts and functions of Soviet notarial system

The article is dedicated to the study of formation and functions of Soviet notarial system. Different points of view, particularly, Soviet and modern scientists' viewpoints related to the concepts and functions of Soviet notarial system. Authorial definition of Soviet notarial system was offered.

Key words: soviet, notarial system, concept, functions, justice, court.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.2/3

П. Д. Гуйван

кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України, професор
Полтавського інституту бізнесу
Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД: ЄВРОПЕЙСЬКІ СЕНТЕНЦІЇ ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ (ТЕМПОРАЛЬНИЙ АСПЕКТ)

У даній роботі проведено дослідження актуального питання реалізації права особи на справедливий суд в контексті дотримання розумних строків судочинства. Проаналізовані відмінності між національним та міжнародно-правовим тлумаченням поняття «розумний строк». Наведені приклади недостатнього розуміння істотності даної проблематики для учасників процесу з боку українських судів. Запропоновані певні кроки для вирішення проблеми та адаптації українського судочинства до європейських стандартів.

Ключові слова: розумний строк, необґрунтоване затягування процесу, справедливий суд.

Постановка проблеми. Захист прав громадян у судовий спосіб гарантується на основі конституційно визначених принципів судочинства, зафіксованих у ст. 129 Основного Закону. Правозастосовний орган, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. Попри те, що у новій редакції Основного Закону із тексту даної його норми вилучено згадку про законність, вона все одно презумується. Бо якраз законність є основою правопорядку в державі, а закон – головним джерелом правової системи та й самого права [1, с. 39]. Натомість нова редакція Конституції містить серед принципів правосуддя новий: про «розумні строки розгляду справи судом». Поява його, як прийнято вважати, зумовлена підписанням Україною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, у ст. 6 якої право людини на справедливий суд постулюється саме таким чином, що включає до себе як невід'ємну частину право на розумний період розгляду справи. На нашу думку, причинний зв'язок тут дещо іншого ґатунку, адже Україна своїм законом внесла Конвенцію та прецедентну практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) до складу національного законодавства ще 2006 року. Насправді, стало відверто очевидним, що без нормативних змін,

попри усі благі наміри, нічого не зміниться. Як показує суха статистика, кількість скарг від громадян України, пов'язаних з перевищенням розумних строків розгляду справ, що розглядається ЄСПЛ, зростає. При цьому, як правило, громадяни скаржаться на тривалість розгляду, яка перевищує п'ять, сім, а то й десять років [2]. Відтак, питання набуло ще більшої актуальності.

Різні прояви поняття права на справедливий суд у науці вивчалися такими вченими, як М.В. Буроменський, О.М. Ерделевський, В.Є. Мармазов, А.С. Мацко, І.С. Піляєв, П.М. Рабінович, Д.М. Супрун та інші. На темпоральних чинниках даної проблематики акцентували свою увагу О.М.Толочко, Р.О. Куйбіда. Разом з тим, питанню сутності права на справедливий суд у практиці ЄСПЛ та відповідної адаптації європейських напрацювань на українські реалії у науковій літературі приділено дуже мало уваги.

Мета статті. Враховуючи високу ціну даного питання для українців, як запоруки подальшої розбудови правової держави, питання є таким, що потребує більш детального та глибокого наукового вивчення. На реалізацію цього завдання та напрацювання певних доктринальних і законодавчих підходів у досліджуваній царині і спрямована дана праця.

Виклад основного матеріалу. Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на справедливий суд) сформульована наступним чином: кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Як бачимо, темпоральні питання – вирішення судового спору упродовж розумного строку є одним із елементів справедливого судочинства. Інакше кажучи, навіть за наявності дотримання інших складових справедливого судового розгляду за диспозицією даної норми здійснення правосуддя із недотриманням правила щодо розумності строку розгляду має кваліфікуватися як порушення права людини. У своїх рішеннях Європейський суд не встановлює тривалості цього «розумного строку», визначаючи певні критерії щоразу, виходячи із обставин справи та визначених у конкретному національному законодавстві періодів «нормального» розгляду судової справи [3, с. 112].

Вказаний темпоральний принцип має своє функціональне призначення: він направлений на боротьбу з тягатиною у судах, яка має значне поширення у судових системах [4, с. 122]. Однак, безумовно слід враховувати, що права категорія «розумні строки розгляду справи» має суб'єктивний підтекст у кожному конкретному випадку визначення цих строків. При цьому вона далеко не завжди співпадає зі змістом поняття «процесуальний строк», яке задеклароване та дефініційно оформлене у національному праві.

Значення критерію «розумний строк» полягає у тому, щоб гарантувати ухвалення судового рішення протягом розумного строку, встановлюючи при цьому межу стану невизначеності, у якому перебуває та чи інша особа у зв'язку з її положенням під час судового розгляду справи, що є важливим як для самої цієї особи, так і з точки зору поняття «юридична визначеність» як така [3, с. 35]. У Цивільному процесуальному кодексі України в ст. 157 йдеться про розгляд справ протягом розумного строку: «Суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше двох місяців із дня відкриття провадження в справі, а справи про поновлення на роботі, про стягнення аліментів – одного місяця. У виняткових випадках за клопотанням

сторони, з урахуванням особливостей розгляду справи, суд ухвалою може подовжити розгляд справи, але не більш як на п'ятнадцять днів».

Тож, здавалося б, в нашому національному законодавстві втілені основні темпоральні засади справедливості судочинства, запроваджені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Однак, більш прискіпливий погляд покаже, що між сенсом розумного строку у розумінні українського і європейського законодавця є певна істотна відмінність. Ст. 1, 157 ЦПКУ кваліфікують процесуальний строк як проміжок часу, упродовж якого учасник процесу чи суд повинні вчинити ту чи іншу значиму дію. Подібний підхід дає можливість українським науковцям характеризувати «розумний» строк як сукупність процесуальних строків, встановлених законом для справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення справи з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів без необґрунтованих зволікань [5, с. 14]. Тоді як ЄСПЛ оцінює розумний строк як тривалість усього провадження, починаючи від його порушення, і закінчуючи повним виконанням судового рішення. Як показує практика, саме описаний часовий розрив у стадіях розгляду судової справи часто призводить до порушення прав особи у зв'язку з невинуватим затягуванням процесу. Між тим, повторимо, що за європейською Конвенцією, а відтак, і нашим національним законодавством особа має право на захист від судового свавілля навіть у тому разі, коли правозастосовні органи України просто невинуватим та необґрунтовано зволікають у процесі понад розумні строки, навіть якщо колись судовий вердикт і задовільнить вимоги заявника по суті. Саме в напрямку зменшення, а в подальшому припинення різнобачень темпоральних вимірів тривалості судових процесів між європейськими напрацюваннями та українською практикою і мусить рухатися національне правотворення та правозастосовна практика.

Серед справ, що були ухвалені Європейським судом за заявами проти України, найбільша частка належить до тих, що пов'язані з невинуватим затримкою процесу (33%). Крім того ЄСПЛ постійно звертає увагу на однотипність скарг, що подаються на підставі ст. 6 Конвенції через порушення розумного строку розгляду справ національними судами України, що вимагає вжиття заходів загального характе-

ру, без яких неможливо належним чином реалізувати норми статті 6 Конвенції у внутрішньому правопорядку [6, с. 126]. Дослідження практики розгляду справ Європейським судом в площині його висновків про порушення темпоральних принципів розумності показує, що тлумачення положень «розумний строк» полягає в наступному: строк, який можна визначити розумним, не може бути однаковим для всіх справ, тому було б неприродно встановлювати один строк у конкретному цифровому вираженні для всіх випадків [7, с. 328]. В цілому ряді рішень ЄСПЛ підкреслив, що його прецедентне право базується на фундаментальному принципі розумності тривалості провадження, що потребує аналізу «конкретних обставин справи», які вимагають «глобальної оцінки» [8, п. 72; 9, п. 125].

З огляду на це, в кожній справі має бути здійснена ретельна та всебічна оцінка розумності строку, яка залежить від певних критеріїв, вироблених практикою ЄСПЛ: ступеня складності справи, поведінки заявника, поведінки державних органів, вагомості питань для заявника. Так, у справі «Антоненков та інші проти України» Суд підкреслив, що «розумність тривалості провадження має бути оцінена в світлі конкретних обставин справи з врахуванням критеріїв, напрацьованих Європейським судом, зокрема складності справи та поведінки заявника і відповідних державних органів. Крім того, також має прийматись до уваги характер процесу та значення, яке він мав для заявника [10, п. 41]. Іншими словами, занадто велика тривалість розгляду справи в залежності від зазначених вище обставин та їхнього значення для справи може бути визнана розумною або ні.

Складність справи охоплює низку факторів, серед яких характер фактів, які необхідно встановити, кількість учасників, можливе об'єднання справ, необхідність залучення спеціальних джерел, а також вступ у процес нових учасників. Складність справи може бути виправданням тривалості процесу, проте не виправданням відсутності судового рішення взагалі [11, с. 85]. Тож, не можна, наприклад, вважати обґрунтованим складністю справи тривале (понад один рік) не виготовлення повного тексту рішення судом першої інстанції, коли суддя не виносить рішення господарського суду у тому вигляді, як це вимагає закон (ст. 84 ГПК України), попри те, що у засіданні ще 28 квітня 2016 року було оголошено про видання повного тексту судового рішення через п'ять днів [12]. Це є відвертим

порушенням Конвенції українським судом. Бо, відповідно до вимог закону саме рішення господарського суду, винесене згідно з вимогами статті 84 ГПКУ (інакше кажучи, повний текст), є предметом оскарження в апеляційному порядку. Тож суд всупереч чинному українському процесуальному законодавству та міжнародному праву позбавив позивача конституційного права на доступ до правосуддя шляхом подання апеляційної скарги. Прикро, що уже впродовж року відповідні органи судової влади (Вища рада юстиції, а наразі Вища рада правосуддя) жодним чином на таке триваюче порушення не реагують, попри звернення позивача.

Іншим критерієм розумності строків провадження визнається належна поведінка заявника, під якою розуміється його бажання прискорити справу відповідно до умов загального дотримання всіх процедур законодавства. На заявника покладається обов'язок демонструвати готовність брати участь на всіх етапах розгляду справи, які безпосередньо його стосуються, утримуватись від спроб вжити заходів, що затягують процес, а також максимально використовувати всі засоби внутрішнього законодавства для пришвидшення процедури слухання. За подібних підходів практики ЄСПЛ ключового значення в частині визначення впливу адекватності процесуальної поведінки заявника на розумність тривалості процесу є позиція щодо їхнього співвідношення. Іншими словами, під час кожного розгляду справи Суд досліджує питання про те, як впливає позиція заявника на тривалість розгляду справи. Заявник має продемонструвати свою зацікавленість в оперативному провадженні в справі. У рішенні в справі «Сандерс проти Іспанії» вказано: «Заінтересована особа зобов'язана належним чином виконувати процесуальні дії, які стосуються її, утримуватись від тактики зволікань і користуватись наданими державою можливостями для скорочення строків провадження» [13, п. 35].

При цьому Європейський суд враховує не лише бажання пришвидшити розгляд та відповідні вчинки у цьому напрямку, а й бажання чи можливості заявника уповільнити судочинство. Відтак, іноді навіть багаторічний строк розгляду справи може бути виправданим, як у разі справи «Чірікоста та Віола проти Італії», 15-річний строк розгляду якої було визнано виправданим, оскільки самі заявники 17 разів звертались із проханням про відстрочення процесу та не заперечували проти шістьох перенесень розгля-

ду, здійснених на підставі заяви іншої сторони в справі [14, п. 28-29].

В той же час, у своїх рішеннях Суд неодноразово наголошував на важливій ідеї: заявник не може бути звинувачений у використанні засобів, передбачених для захисту національним законодавством. Так, у справі «Саф'яннікова проти України», Суд не погодитися із аргументами Уряду стосовно того, що з вини самої заявниці відбувалося затягування справи через її численні оскарження судових рішень. Немає жодних підстав докоряти заявниці за те, що вона оскаржувала несприятливі для себе рішення, особливо зважаючи на той факт, що три з чотирьох поданих скарг були зрештою задоволені [15, п. 24]. В іншій справі «Сілін проти України» Суд наголосив, що заявників «не можна звинувачувати за те, що вони використовують засоби, надані їм відповідно до національного законодавства для захисту своїх інтересів» («Сілін проти України») [16, п.29].

Ще одним чинником, який напряду визначає розумність строків провадження, є правомірність чи неправомірність процесуальних дій державних органів, що визначає швидкість розгляду справи. До подібних невинуватих вчинків, які призводять до порушення розумного строку, слід віднести необґрунтоване відкладення й зупинення розгляду у зв'язку з очікуванням результатів розгляду іншої справи; перерви в судових засіданнях у зв'язку із затримкою надання чи збору доказів; затримки з вини канцелярії суду або інших адміністративних органів; невинуваті відкладення чи перенесення розглядів; занадто довгі інтервали між засіданнями; затримки, пов'язані з доведенням рішень суду до відома сторін, а також із підготовкою й проведенням перегляду справ.

Показовою у цьому відношенні є справа № 554/5370/16-ц, яка розглядалася Олександрським районним у м. Полтаві судом [17]. Вимоги позивача у ній стосувалися знесення самочинно зведеного нерухомого об'єкта – гаража, який відповідач побудував на чужій земельній ділянці. Причому він почав в'їздити-виїздити до свого об'єкта виключно через територію позивача, бо інший варіант технічно був неможливим. Відповідно до приписів ст. 376 ЦКУ самочинним вважається будівництво нерухомого об'єкта, здійснене: а) на земельній ділянці, що не була відведена для цієї мети; б) без відповідного документа, який дає право виконувати будівельні роботи; в) без належно затвердже-

ного проекту; г) з істотними порушеннями будівельних норм і правил. Як видно з диспозиції ст. 376 ЦКУ навіть одного з наведених чотирьох чинників достатньо, аби кваліфікувати будівництво як самочинне. У нашому конкретному випадку суд мав у наявності всі чотири передумови для цього, адже будь-яких дій та навіть спроб їх вчинити, аби легітимізувати свою побудову відповідач не здійснював, про що повідомив суду на першому ж засіданні. Також уже у першому судовому засіданні за допомогою дослідження технічної документації було встановлено, що використання спірного об'єкта – гаражу за призначенням можливе лише шляхом під'їзду до нього через територію позивача. Та попри це, місцевий суд ще протягом восьми місяців продовжував розгляд справи, роблячи численні перерви та перенесення то з огляду на хворобу відповідача, то на завантаженість його адвоката. У такий спосіб тривало порушення матеріального права заявника шляхом самовільного використання його території, що було спричинено невинуватим затягуванням розгляду справи.

Проблеми, які призводять до недотримання розумного строку, належать переважно до процесуальних правопорушень. Тому є низка причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До останніх відносяться нехтування та зловмисне порушення органами державної влади національного процесуального законодавства, такі недоліки в діяльності судів, як невиконання судом заходів для забезпечення присутності учасників судового провадження (свідків, відповідачів, експертів), довгі часові інтервали між судовими засіданнями без поважної причини, надмірна тривалість судових експертиз і невиконання судом заходів для належного контролю за їх здійсненням, невинуваті зволікання в процесі розгляду справ апеляційних та касаційних скарг у судах вищих інстанцій. Інакше кажучи, це недоліки в діяльності судів, пов'язані із незадовільною організацією судового процесу. Внаслідок таких недоліків, допущених при підготовці цивільних справ до судового розгляду, недостатнього вивчення матеріалів справи при підготовчому провадженні, несвоєчасного повідомлення учасників судового процесу та інших суб'єктивних причин розгляд справ неодноразово відкладається. При цьому в судових рішеннях не завжди наводяться мотиви відкладення, зазначається дата нового розгляду [18, с. 38].

До об'єктивних факторів, які погіршують якість судочинства, можна віднести значне навантаження на суддів [19, с. 40], незадовільне матеріально-технічне забезпечення судів. Але це, на переконання Європейського суду, не свідчить про відсутність порушення права людини на справедливий суд. У рішенні з приводу згаданої затягнутої справи «Чірікоста та Віола проти Італії» ЄСПЛ зазначив, що навіть реформування Цивільного процесуального кодексу Італії не змогло вирішити проблему функціонування судів в Італії, яка полягає в постійній нестачі засобів і персоналу на всіх рівнях судової системи. Проте, як вважає ЄСПЛ, такі обставини не можуть бути виправданням надмірної тривалості розгляду, адже держава повинна нести відповідальність за належну організацію судової системи, здатної забезпечити розгляд справ упродовж розумних строків [20, п. 22]. У рішенні в справі «Ціммерман і Штайнер проти Швейцарії» ЄСПЛ було констатовано порушення ст. 6 ЄКПЛ у зв'язку з тим, що розгляд апеляційної скарги у сфері адміністративного права в одній інстанції тривав три з половиною роки та не було вжито відповідні заходів для усунення причини такої затримки, викликані нагромадженням нерозглянутих справ [21, п. 25-26]. Стороною у європейському процесі є саме держава-відповідач, відтак вона не може виправдовувати затягування судового розгляду справ процедурними й іншими недоліками судової системи. Такий підхід має бути дуже показовим і для національного правозастосування. Попри те, що держава не є учасником процесу, вона відповідальна за недоліки судової системи, її матеріальне та організаційне забезпечення.

З проведеного у цій роботі дослідження можемо зробити певні **висновки**. Дотримання розумних строків як елемент загального права на справедливий суд є необхідною умовою реформування правозастосовної системи, а відтак, – відповідного коригування законодавства України. На цей аспект особливо звертає увагу ЄСПЛ, бо відсутність зазначених юридичних гарантій становить «велику небезпеку» для верховенства права, коли в межах національних правових систем трапляються «надмірні затримки в здійсненні правосуддя», щодо яких сторони в провадженні не мають жодних національних засобів захисту порушеного права [7, с. 329].

Порушення права на розгляд справи судом протягом розумного строку та на справедливий

суд (п.1 статті 6 Конвенції), було констатовано Європейським судом у своїх численних рішеннях. Наразі в Україні відсутній ефективний спеціально унормований спосіб захисту, якщо строк розгляду справи порушений, про що прямо вказується у рішеннях ЄСПЛ у справах Коновалов проти України [22, п. 24], Сем Меріт проти України [23, п. 66]. І розробка даного спеціального акту є нагальним завданням української влади.

В той же час, навіть сучасний стан нормативної надбудови у досліджуваній царині дозволяє досить ефективно протидіяти процесуальним правопорушенням щодо невинуватеного затягування процесу. Зокрема, має активніше застосовуватися цивільно-правовий механізм відшкодування державою шкоди, завданої посадовими особами учасникам процесу внаслідок подібних вчинків. Зрештою, повинен запрацювати інститут дисциплінарної відповідальності суддів в оновленій редакції ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Список використаної літератури:

1. Шемшученко Ю.С. Судова влада в Україні: сучасна доктрина, механізми та перспективи реалізації (стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 21 грудня 2016 р.) / Ю. С. Шемшученко // Вісник Національної академії наук України. – 2017. – № 2. / – С. 37-47.
2. Щодо перевищення розумних строків розгляду справ Верховний Суд; Лист від 25.01.2006 № 1-5/45 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v5_45700-06.
3. Моул Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6: Право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и комментарии [Текст] / Нула Моул, Катарина Харби, Л.Б.Алексеева / – М.: Российская академия правосудия, 2001. – 139 с.
4. Туманов В.А. Европейский суд по правам человека. Очерк организации и деятельности / В.В.Туманов. – М.: Норма, 2001. – 304 с.
5. Андрійчук О.В. Процесуальні строки у цивільному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук – К., 2009. – 19 с.
6. Гончаренко О.А. «Розумний строк» розгляду справи у практиці європейського суду з прав людини [Текст] / О.А.Гончаренко // Форум права. – 2012. – №3. – С. 126 – 131.
7. Лагута В.О. Критерії визначення розумних строків // Форум права. – 2013. – № 3. – С. 328-332.
8. Рішення ЄСПЛ від 28 червня 1990 року у справі «Obermeier v. Austria» (заява № 11761/85). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://swarb.co.uk/obermeier-v-austria-echr-28-jun-1990/>,

9. Рішення ЄСПЛ від 27 серпня 1992 року у справі «Tomasi v. France». (заява №12850/87). Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.unodc.org/.../CASE_OF_TOMASI_v._FRANC.
10. Рішення ЄСПЛ від 22 листопада 2005 року у справі «Антоненков та інші проти України», (заява №14183/02), [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://khpg.org/index.php?id=1179479527>.
11. Пахлеванидзе А. Особливості застосування принципу розумності строку в законодавстві європейських країн// Науковий вісник Херсонського державного університету 2016. – Вип. 1. – Т. 1. – С. 84-88.
12. Справа № 917/281/16 . Архів господарського суду Полтавської області за 2016 рік.
13. Рішення ЄСПЛ від 7 липня 1989 року у справі «Sanders S.A. v Spain», (заява № 11681/85), [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/17329>.
14. Рішення ЄСПЛ від 21 листопада 1995 року у справі «Чірікоста та Віола проти Італії», (заява №5/1995/511/594), [Електронний ресурс]. Режим доступу: hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id.../VIOLA%20v.
15. Рішення ЄСПЛ від 26 липня 2007 року у справі «Саф'яннікова проти України», (заява №31580/03). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_286.
16. Рішення ЄСПЛ від 13 липня 2006 року у справі «Сілін проти України», (заява № 23926/02). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/974_103.
17. Рішення Ожтябрського районного у м. Полтаві суду від 23 березня 2017 року у справі № 554/5370/16-ц. Архів Ожтябрського районного у м. Полтаві суду за 2017 рік.
18. Токар Т. Проблема розумних строків у практиці ЄСПЛ. [Текст] /Т.Токар // Матеріали «круглого столу» Роль практики Європейського Суду з прав людини у ствердженні принципу верховенства права. – Миколаїв, 8 грудня 2016. – С. 35-40.
19. Москвич Л. Питання оптимізації функціонування судової системи [Текст] /Л. Москвич// Вісник Верховного Суду України. – 2008. – № 11. – С. 40.-43.
20. Рішення ЄСПЛ від 25 червня 1987 року у справі «Milasy v Italy» (заява № 10527/83), . [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"appno":\["10527/83"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{).
21. Рішення ЄСПЛ від 13 липня 1983 року у справі «Zimmerman and Steiner v. Switzerland» (заява № 8737/79), . [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://swarb.co.uk/zimmermann-and-steiner-v-switzerland-echr-13-jul-1983/>.
22. Рішення ЄСПЛ від 26 липня 2007 року у справі «Коновалов проти України», (заява № 31580/03).
23. Рішення ЄСПЛ від 30 березня 2004 року у справі «Сем Меріт проти України», (заява № 66561/01). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?Aldx=631>.

Гуйван П. Д. Право на справедливий суд: європейские сентенции и украинские реалии (темпоральный аспект)

В данной работе проведено исследование актуального вопроса реализации права человека на справедливый суд в контексте соблюдения разумных сроков судопроизводства. Проанализированы различия между национальным и международно-правовым толкованием понятия «разумный срок». Приведены примеры недостаточного понимания существенности данной проблематики для участников процесса со стороны украинских судов. Предложены определенные шаги для решения проблемы и адаптации украинского судопроизводства к европейским стандартам.

Ключевые слова: разумный срок, необоснованное затягивание процесса, справедливый суд.

Guyvan P. D. The right to a fair trial: European maxims and Ukrainian realities (the temporal aspect)

In this paper, a study was made of the actual issue of the realization of the human right to a fair trial in the context of the observance of reasonable periods of judicial proceedings. The differences between the national and international legal interpretation of the term "reasonable term" are analyzed. Examples of insufficient understanding of the materiality of this issue for the participants of the process by Ukrainian courts are given. Some steps have been proposed to solve the problem and adapt the Ukrainian judicature to European standards.

Key words: reasonable term, unreasonable delay of the process, fair trial.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО

УДК 3.34.341

І. С. Семенюк

викладач кафедри теорії, історії держави
і права та міжнародного права
Класичного приватного університету

РЕЖИМ МАЙНА ПОДРУЖЖЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті досліджується комплекс проблем теоретичного й практичного характеру, пов'язаних зі встановленням договірною або легальною режиму майна подружжя в законодавстві окремих зарубіжних країн. Зокрема, характеризується шлюбний договір, практика його застосування.

Ключові слова: сімейне право, зарубіжні країни, подружжя, шлюбний договір.

Постановка проблеми. У правових системах більшості держав тільки належно оформлений шлюб породжує новий правовий і соціальний статус подружжя та подружні права й обов'язки, що відповідають цьому статусу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У цивільному законодавстві більшості країн сформульовані загальні обов'язки подружжя. Подружжя зобов'язане бути взаємно вірним, чоловік і дружина мають підтримувати одне одного. Вони разом забезпечують моральний і матеріальний розвиток сім'ї, допомагають дітям отримати освіту й забезпечують їхнє майбутнє (ст. ст. 212–213 Цивільного кодексу Франції (далі – ФЦК)). У Німеччині законодавець виходить із того, що шлюб укладається на все життя, подружжя має вести спільне сімейне життя й нести відповідальність одне за одного. В Англії й США подружжя, укладаючи шлюб, зобов'язане створити подружню спільність життя – консорціум (consortium), хоча точного й вичерпного визначення консорціуму ані в законодавстві, ані в судовій практиці не існує.

Подружні права й обов'язки за своєю природою досить різноманітні, одна їх частина має особистий, а інша – майновий характер.

Сімейне право докладно регулює, насамперед, три основні сфери майнових відносин між подружжям: правовий режим майна подружжя

в шлюбі, порядок управління майном і відносини подружжя з приводу надання утримання.

Метою статті є загальна характеристика законодавства зарубіжних країн щодо встановлення договірною чи легальною режиму майна подружжя, виявлення тенденцій і закономірностей розвитку сімейного законодавства в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Суттєвою особливістю правового регулювання майнових відносин між подружжям у більшості країн є можливість установаження договірною чи легальною режиму майна подружжя. Договірний режим майна виникає в результаті укладення подружжям шлюбного договору (marital contract, Ehevertrag, contrat de mariage). Практика оформлення шлюбних договорів зазвичай існує в дуже заможних сім'ях. У договорі встановлюються положення щодо права власності на майно чоловіка й дружини, що належало їм до шлюбу, на майно, нажите в шлюбі, іноді передбачаються майнові санкції на випадок розірвання шлюбу. За умови виникнення спору між подружжям суд буде виходити не з приписів закону, а з положень шлюбного договору.

Порядок укладення шлюбного договору в зарубіжних країнах такий:

- а) договір укладається в письмовій формі;
- б) договір укладається в присутності обох сторін (подружжя);

в) у деяких країнах наявні особливості, пов'язані з реєстрацією договору. Так, у Франції договір повинен бути зареєстрований нотаріально. Законодавство Італії передбачає обов'язкову реєстрацію в місцевих органах влади. Якщо в договорі містяться умови про нерухоме майно, реєстрація повинна бути здійснена в органі, що реєструє угоди з нерухомістю.

Сучасне законодавство зарубіжних країн іде шляхом докладного регулювання умов шлюбного договору. У нормах законодавства містяться варіанти регулювання найбільш істотних умов, що їх мають право обрати сторони договору.

Особливе місце посідають питання, пов'язані з правовим режимом майна. Простежимо це на прикладі Франції. Відповідно до ст. 1497 ФЦК подружжя в їх шлюбному договорі можуть передбачити такі правові режими:

- а) спільність усього майна подружжя;
- б) спільність майна, що поширюється тільки на рухомі речі й на майно, придбане кожним із подружжя після укладення шлюбу;
- в) визначення нерівних прав подружжя щодо спільного майна;
- г) визначення того, що в разі розірвання шлюбу один із подружжя буде мати право вибору певної частини із загального майна.

Крім цього, закон визначає й загальні питання, пов'язані з управлінням майном подружжя. Існують, наприклад, такі варіанти:

- спільне управління спільним майном (за взаємною згодою);
- кожен із подружжя має право діяти від імені та за рахунок іншого з подружжя;
- комбіноване управління майном (роздільне управління певним майном і спільне управління іншим визначеним майном).

ФЦК передбачає низку обмежень свободи шлюбного договору. Так, договір не може передбачати умов, що порушують рівноправність подружжя (зокрема, він не повинен містити умов про обмеження права кожного з подружжя на вибір професії або певного роду своїх занять) [1, с. 208].

Розглянемо більш детально види шлюбних контрактів у Франції.

1. Загальне володіння спільно нажитим майном (*la communauté réduite aux acquets*) – це правовий режим шлюбу, який укладається автоматично, і його не треба спеціально засвідчувати в нотаріуса (тобто він ще й безкоштовний, що для багатьох важливо).

Цей режим зазвичай підходить більшості осіб, які укладають шлюб у його основному, базовому варіанті. Але за необхідності можна змінити цей статус і додати статті, в яких передбачити будь-які додаткові умови.

Майно: у цьому режимі шлюбу кожен залишається власником того майна, яке йому належало до шлюбу. Спільним вважається майно, придбане в шлюбі. Подружжя розпоряджається ним за своїм бажанням, але для значних витрат або при взятті кредитних та інших зобов'язань потрібна згода й підписи обох із подружжя.

Борги: крім особистого майна, наявного до шлюбу, інші борги вважаються спільними, і для їх погашення використовується все спільно нажите майно, незалежно від того, хто з подружжя створив борги й кредитні зобов'язання.

Після розірвання шлюбу: коли шлюб вважається розірваним (через смерть одного з подружжя або внаслідок розлучення), кожен отримує в своє розпорядження особисте майно, яке належало йому до шлюбу, а спільно нажите майно розділяється на дві рівні частини – по одній для кожного з подружжя. У разі смерті одного з подружжя його майно і його частина спільно нажитого майна віддається в розпорядження його спадкоємців. Інший із подружжя не буде вважатися спадкоємцем цього майна.

Якщо один із подружжя бажає, щоб його майно перейшло чоловіку (дружині) у цьому режимі шлюбу, але не хоче укладати шлюбний контракт, можна офіційно оформити дарування майна в нотаріальному порядку.

2. Роздільне володіння майном (*la separation des biens*). На противагу першому режиму шлюбу, що передбачає спільне володіння нажитим майном, такий режим повністю виключає поняття спільного володіння чи користування майном, залишаючи кожному з подружжя права на майно практично як у неодружених громадян.

Майно: кожен із подружжя зберігає повні права на власне майно, включаючи майно, нажите під час шлюбу.

Борги: саме через цей пункт багато подружніх пар обирають такий режим шлюбу, адже тоді кожен сам відповідає за свої борги й кредитні зобов'язання, а інший із подружжя не ризикує своєю часткою.

Після закінчення шлюбу майновий статус не змінюється. Якщо один із подружжя

бажає, щоб партнер отримав частку його майна, необхідно оформити дарчу через нотаріуса.

3. Участь у володінні спільно нажитим майном (*la participation aux acquets*). Такий режим шлюбу не надто відомий, і з цих причин його іноді неправильно розуміють і використовують. У ньому є моменти, привабливі для подружжя.

Майно й борги: під час шлюбу це режим роздільного володіння майном, кожен розпоряджається своїми доходами, управляє своїм майном. Після закінчення шлюбу здійснюється розподіл додаткової частини майна, нажитого під час шлюбу, при цьому не береться до уваги той факт, хто саме заробив або отримав гроші чи майно. Робиться це в такий спосіб: під час розірвання шлюбу майно кожного з подружжя оцінюється, потім від загального майна віднімається його особисте майно (що належало йому до шлюбу) для того, щоб оцінити розмір вартості нажитого майна. І якщо майна в другого з подружжя виявиться більше, то він повинен буде сплатити першому половину різниці між оціночною вартістю майна першого й другого з подружжя.

4. Спільне володіння майном (*la communauté universelle*). Історично ця правова форма використовувалася дуже часто в Ельзасі, сьогодні її обирають рідко.

Майно: усе майно, яким чоловік і дружина володіли до шлюбу й будуть володіти після шлюбу, а також будь-які інші види майна, яке подружжя отримує в спадок або внаслідок дарування, буде вважатися спільним.

Борги: спільними вважаються попередні борги й ті, що з'явилися під час шлюбу.

Під час укладання шлюбного контракту можна виключити із загального володіння ту частину особистої власності, яка належить тільки одному з подружжя особисто. Це має бути вказано окремим параграфом.

Після закінчення шлюбу: зазвичай у такому контракті є фраза про те, що все майно після смерті одного з подружжя залишається іншому. При цьому для наслідування другому з подружжя не потрібно відкривати спадкову справу, що призводить до значної економії в сплаті податків і послуг нотаріату. Але цей режим шлюбу незворотний, і в разі сумнівів краще обрати іншу правову форму контракту й зробити заповіт або дарування другому з подружжя.

Загальні вимоги до договору полягають у тому, що його положення не повинні суперечити принципам і нормам цивільного та сімейного права.

Аналогічні норми містяться й у законодавстві низки європейських країн. Ці норми вказують, що положення шлюбного договору не повинні порушувати рівноправності подружжя, скасовувати обов'язки взаємної вірності, допомоги та підтримки, обмежувати особисті права й обов'язки з виховання й утримання дітей.

В американському праві поширені так звані «дошлюбні угоди» осіб, які вступають у шлюб, що повинні будуватися на принципах розумності й справедливості, можуть регулювати як майнові відносини, так і відносини, пов'язані з вихованням і утриманням дітей [2].

У багатьох зарубіжних країнах дозволений вільний доступ зацікавлених осіб для ознайомлення зі змістом шлюбного договору. Це правило забезпечує насамперед інтереси кредиторів подружжя. Воно важливе також для відносин у сфері підприємництва.

Велика частина населення, одружуючись, не укладає шлюбного договору, і тим самим підпорядковує свої майнові відносини приписам закону, тобто встановлюється легальний режим майна подружжя.

Легальний режим майна може бути трьох видів: режим спільності (у Франції, Швейцарії, у восьми штатах США, у Нідерландах, в Італії), режим роздільності (в Англії, у більшості штатів США, у ФРН) і режим відкладеної спільності подружнього майна (у Швеції, Норвегії, Данії). Слід відзначити, що в §1363 Німецького цивільного уложення (далі – НЦУ) говориться, що «до відносин подружжя застосовується режим спільності майна, нажитого кожним із подружжя під час шлюбу, якщо в шлюбному договорі вони не домовилися про інше».

Термін «режим спільності майна подружжя» в Німеччині має умовний характер, оскільки кожний із подружжя й у шлюбі зберігає у власності своє майно. За режиму спільності майна подружжя має спільне право власності на майно, нажите в шлюбі, на кошти від доходів від їхнього майна та професійної діяльності, зберігаючи у своїй власності майно, що належало їм до шлюбу чи було отримане в шлюбі в дар або в спадщину.

Режим спільності був установлений і найбільш повно регламентований у праві Фран-

ції, проте зміни французького законодавства останніми роками відзначилися деяким відходом від традиційного регулювання. У режим спільності майна були внесені елементи роздільності за рахунок звуження переліку майна, що входить у спільність, у яку згідно зі ст. 1401 ФЦК у редакції 1965 р. включається майно, придбане кожним із подружжя за рахунок власного заробітку й доходів від роздільної власності. Такий режим отримав назву «спільність придбань». Принцип спільності придбань є й у більш пізньому законодавстві. Так, Законом 1967 р. було встановлено, що якщо один із подружжя отримує в дар або в спадщину грошову суму, то він стає власником тільки грошової суми, а майно, придбане на ці гроші, надходить у спільну власність подружжя. Наприклад, за ФЦК спільними є придбання, набуті подружжям спільно чи роздільно під час шлюбу як за рахунок надходжень від їхньої власної професійної діяльності, так і за рахунок доходів від їхнього роздільного майна.

Для режиму роздільності майна характерно, що кожному окремо належить не тільки майно, власником якого він був до шлюбу, а й майно, придбане ним у шлюбі за свої гроші. Таким чином, якщо жінка не працює, а займається домашнім господарством, то за час подружнього життя вона нічого не набуває, тобто режим роздільності подружнього майна не захищає інтересів заміжньої жінки.

Успіхи жіночого руху за рівноправність, тенденції в розвитку сімейного права в бік демократизації знайшли своє відображення в регулюванні майнових відносин. У традиційний режим роздільності в Англії й США внесені дуже важливі елементи спільності: за чоловіком, якому конкретне майно не належить на праві власності, судом може бути визнане право на частку в майні; режим спільності встановлений на найбільш важливі види майна, наприклад, житлові будинки й приміщення.

Зупинимось трохи докладніше на питаннях регулювання майнових відносин у законодавстві США. При цьому слід одразу зазначити, що законодавство США по-різному регулює майнові відносини подружжя. У шлюбах, укладених згідно з нормами загального права, усе майно належить чоловікові. У шлюбах, укладених за законом, діють законний і договірний режими майна [3].

Законний режим майна в США має два варіанти. У першому варіанті виділяється роздільне майно кожного з подружжя, а також майно, що перебуває у спільній сумісній власності. При цьому цікавим моментом є та обставина, що в законі встановлюється такий порядок задоволення вимог кредиторів, де стягнення за боргами, які виникли за зобов'язанням, що забезпечує інтереси сім'ї, звертаються насамперед на спільне майно, а вже потім – на особисте майно зобов'язаного партнера [4].

Другий варіант режиму майна подружжя існує в штатах, закони яких прийняли норми загального права. Виділяється режим спільності майна після укладення шлюбу. Усе майно, яке було в подружжя на законних підставах, а також придбане ними за період шлюбу, включаючи успадкування та дарування, є спільною сумісною власністю, що не успадковується, а переходить у повну власність до того з подружжя, що пережив першого [5].

У режим спільності майна, що встановлений НЦУ в 1957 р., також були внесені зміни, які зводяться до того, що майно осіб, які перебувають у шлюбі, знаходиться в роздільній власності, але в разі розлучення кожен із подружжя має право на половину різниці між вартістю майна на момент укладення шлюбу й вартістю на момент його розірвання, тобто подружжя має право на половину приросту майна.

Згідно з §1363 НЦУ майно чоловіка й майно дружини не стає спільним майном подружжя. Це правило діє й щодо майна, яке один із подружжя набуває після укладення шлюбу. У §1360 НЦУ встановлено, що подружжя зобов'язане своїм майном і працею утримувати сім'ю. Подружжя зобов'язане заздалегідь надавати засоби, необхідні для утримання сім'ї, на відповідний термін. Однак на найбільш важливі об'єкти (житлові будинки, квартири та інше майно) закон установлює режим спільної власності.

У Нідерландах, на відміну від більшості країн світу, особиста власність подружжя (майно та борги) підпорядковується з моменту укладення шлюбу юридичному режиму спільної сімейної (подружньої) власності (якщо в шлюбному контракті не передбачено інше). Закон про спільність майна був набув чинності в 1970 р. Право подружнього майна кодифіковане в розділах 6 («Подружні права

й обов'язки»), 7 і 8 Цивільного кодексу. Спільність є повною, вона поширюється на всі готівкові й майбутні речі подружжя. Відносно загальних речей може бути пред'явлено регресну вимогу до суду в разі наявності боргів. Спільність обов'язків поширюється на всі борги подружжя; треті особи пред'являють позов проти речей, що були у спільній власності; подружжя спільно зобов'язане виплачувати загальний борг зі спільного майна.

Усі доходи й борги подружжя за законодавством Нідерландів вважаються спільними. До укладення шлюбу фінансові питання можуть бути вирішені спеціальним контрактом, посвідченим нотаріусом. Подружжя отримує пільги зі сплати прибуткового податку, а також у питаннях соціального забезпечення. У разі смерті одного з подружжя інший отримує право на пенсію померлого. Подружжя отримує право успадкування майна одне одного без необхідності складання спеціального заповіту й без сплати податку на спадкування. Це питання за бажанням подружжя може бути врегульоване в спеціальному договорі, засвідченому нотаріусом.

В Італії законним є режим майна (спільної власності без виділення часток). Управління спільним майном здійснюють обидва з подружжя. Якщо один із подружжя відмовляється дати згоду на вчинення правочину, інший може одержати її через суд.

У Швейцарії Цивільним кодексом передбачається режим спільності майна подружжя, який не діє в разі оголошення конкурсу щодо майна одного з подружжя. Із набранням чинності Законом 1984 р., що завершив реформу сімейного права, за відсутності шлюбного договору законним є звичайний режим майна з правом отримання рівних часток у спільно нажитому майні. Такий режим включає доходи подружжя й особисте майно кожного. Розпорядження спільною власністю вимагає згоди другого з подружжя, якщо подружжя не домовилося про інше.

До набрання чинності Законом 1984 р. звичайним був режим спільності майна, що включає спільне майно подружжя й особисте майно кожного. Спільне майно неподільне й належить подружжю. Жоден із них не має права розпоряджатися своєю часткою в спільному майні. У країнах із правовим режимом відкладеної спільності подружжя розпоряджається майном як при режимі роз-

дільності; у разі розірвання шлюбу все майно об'єднується й ділиться між ними в рівних частках.

Висновки і пропозиції. У законодавстві зарубіжних країн регулювання питань власності подружжя здійснюється на легальній (законній) або договірній підставах.

Легальний режим майна базується на:

- роздільності (Великобританія, Німеччина, більшість штатів США);
- спільності (Угорщина, Франція, Італія, Польща, Хорватія, Чехія, Швейцарія тощо).

Договірний режим базується на укладенні контракту, в якому враховуються принципи подружнього життя та зобов'язання подружжя.

Цивільно-правове законодавство більшості країн передбачає загальні, виключні та переважні принципи договірної системи.

Сторони шляхом укладання шлюбного договору можуть обрати правовий режим, якому будуть підпорядковуватися майнові відносини. Серед його варіантів:

- спільність усієї власності подружжя;
- спільність власності, яка придбана після укладення шлюбу;
- визначення різних прав подружжя в спільному майні;

Законодавство деяких держав (Австрія, Швейцарія) на перший план висуває договірний режим; закон регулює майнові відносини подружжя в разі відсутності шлюбного договору.

Список використаної літератури:

1. Шимон С.І. Цивільне та торгове право зарубіжних країн / С.І. Шимон. – К. : КНЕУ, 2004. – 242 с.
2. Brian Bix. Bargaining in the Shadow of Love: The Enforcement of Premarital Agreement and How We Think About Marriage, 40 Wm. & Mary L.Rev. 145 (1998) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://scholarship.law.wm.edu/wmlr/vol40/iss1/4>.
3. California Family Code [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.leginfo.ca.gov/html/fam_table_of_contents.html.
4. Prenuptial agreements should be legally binding in divorce cases' [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theguardian.com/money/2014/feb/27/prenuptial-agreements-legally-binding-divorce-law-commission>.
5. UK Family Law Act [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.austlii.edu.au/au/legis/cth/consol_act/fla1975114/s90c.html.

Семенюк И. С. Режим имущества супругов: сравнительно-правовая характеристика

В статье исследуется комплекс проблем теоретического и практического характера, связанных с установлением договорного или легального режима имущества супругов по законодательству отдельных зарубежных стран. В частности, характеризуется брачный контракт, практика его применения.

Ключевые слова: семейное право, зарубежные страны, супруги, брачный контракт.

Semenyuk I. S. Regime of spousal property: comparative legal characteristic

The article investigates a number of theoretical and practical problems aimed at the establishment of contractual or legal regime of marital property. Particularly, the premarital agreement, practice of its application is characterized.

Key words: family law, foreign countries, spouses, premarital agreement.

Я. В. Тисівська

студентка

Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України

ПРАВОВА ПРИРОДА ЗАПОВІТУ ПОДРУЖЖЯ ТА ЙОГО ОСНОВНІ ПЕРЕВАГИ І НЕДОЛІКИ

У статті проаналізовано новий інститут спадкового права – заповіт подружжя. Визначено його правову природу, проблемні питання, основні переваги й недоліки. Внесено пропозиції щодо його вдосконалення.

Ключові слова: заповіт, заповіт подружжя, подружжя, спільна сумісна власність подружжя.

Постановка проблеми. З прийняттям чинного Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) вносяться певні зміни в цивільно-правові інститути. Не залишився поза увагою й такий інститут, як спадкове право. Новелою ЦКУ став заповіт подружжя, з появою якого серед науковців почались дискусії щодо доцільності та необхідності його застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заповіт подружжя як один із нових цивільно-правових інструментів розроблявся, аналізувався та тлумачився в працях таких науковців, як Л.К. Буркацький, І.В. Жилінкова, Ю.О. Заїка, О.В. Коротюк, О.П. Печений, З.В. Ромовська, Є.О. Рябоконь, С.Я. Фурса, Є.О. Харитонов та інші.

Метою статті є з'ясування сутності заповіту подружжя як одного із способів вирішення подальшої долі майна на випадок смерті подружжя, його правової природи, а також визначення проблемних питань та наголошення на його перевагах і недоліках.

Виклад основного матеріалу. Під час аналізу основних положень проекту чинного ЦКУ думки вітчизняних науковців щодо впровадження інституту заповіту подружжя не були однастайними. Так, З.В. Ромовська зазначала, що суть такого заповіту полягає «в одержанні спадщини, головним чином майна, яке було спільною сумісною власністю, тією особою, яка була обрана за домовленістю подружжя», а також у тому, що «той із подружжя, який пережив, продовжує жити у звичному для нього майновому середовищі» [4, с. 105].

Прихильниками заповіту подружжя були Є.І. Фурса та С.Я. Фурса. Вони наголошують на тому, що зміст заповіту подружжя збільшує

права громадян. Спільне майно не потрібно ділити між подружжям, воно цілком переходить до зазначених спадкоємців, це приводить також до зміцнення подружніх відносин [5, с. 187].

Т.П. Коваленко став на бік критики такої норми та зазначив, що спільний заповіт подружжя не тільки не створює певні зручності, переваги порівняно з укладенням кожним із подружжя окремого заповіту, а навпаки, він може стати підставою для неабияких життєвих ускладнень [7, с. 626].

Стриманою залишилась у своїх міркуваннях І.В. Жилінкова, оскільки той із подружжя, хто «залишається живим, протягом свого життя не буде мати права відчужувати майно, яке він отримав за заповітом, бо на нього буде накладено заборону» [6, с. 385–386].

Відповідно до ст. 1233 ЦКУ заповітом є особисте розпорядження особи на випадок своєї смерті [1, ст. 1233]. Отже, можна зробити висновок, що декілька осіб не можуть скласти заповіт, проте винятком є заповіт подружжя, майно якого належить їм на праві спільної сумісної власності, про що йдеться в ч. 1 ст. 1243 ЦКУ. Тлумачення спільної сумісної власності подружжя на майно міститься в ст. 60 Сімейного кодексу України, у якій вказується, що майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один із них не мав із поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу) [2, ст. 60]. Крім того, вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом пра-

ва спільної сумісної власності подружжя. У ч. 2 ст. 1243 ЦКУ передбачено, що в разі смерті одного з подружжя його частка в праві спільної сумісної власності переходить до другого з подружжя [1, ст. 1243]. Відповідно до п. 6.4 глави 3 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України заповіт подружжя може бути скасований кожним із подружжя лише за життя обох із подружжя [3]. За правилом ч. 4 ст. 1243 ЦКУ в разі смерті одного з подружжя нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного в заповіті подружжя.

Дослідивши ст. 1243 ЦКУ, можна зробити висновок про те, що для укладення заповіту подружжя мають бути дотримані такі умови:

- належний суб'єктивний склад цього правочину;
- належний об'єкт правочину;
- наявність спільної волі подружжя щодо розпорядження майном.

Сутність суб'єктивного складу полягає в тому, що такий заповіт мають укласти лише чоловік та жінка, шлюб яких, відповідно до ч. 1 ст. 21 Сімейного кодексу України, зареєстрований в органах державної реєстрації актів цивільного стану [2, ст. 21]. На підтвердження цього факту вони надають нотаріусу свідоцтво про шлюб.

Що стосується належного об'єкта, то ним є лише майно, яке перебуває в спільній сумісній власності, тобто майно, яке було набуто під час шлюбу, чи майно, створене спільною працею подружжя, або інше майно, яке набуває режиму спільної сумісної власності подружжя за договором сторін, наприклад, за договором купівлі-продажу.

Якщо говорити про останню умову – спільну волю, то вона полягає в тому, що дві сторони дійшли згоди щодо визначення права власності на майно, яке їм належить, на випадок смерті одного з них.

Юридичний сенс заповіту подружжя полягає в такому:

1) одержання спадщини на майно, яке було спільною сумісною власністю, тією особою, яка була обрана за домовленістю подружжя;

2) той із подружжя, який пережив іншого, продовжує жити у звичному для нього майновому середовищі та, якщо майно зареєстроване на його ім'я, не повинен звертатись до нотаріуса за оформленням спадщини на вказане в заповіті спільне майно, лише зобов'язаний інформувати нотаріуса про смерть подружжя

для накладення заборони відчуження майна, зазначеного в заповіті подружжя;

3) до відносин, що виникають із заповіту подружжя, не застосовуються правила про обов'язкову частку в спадщині, передбачені ст. 1241 ЦКУ.

З іншого боку, цю норму можна піддати певній критиці, оскільки спільний заповіт може стати підставою для неабияких життєвих ускладнень, а саме:

1. У разі смерті одного з подружжя нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного в заповіті. Той із подружжя, хто залишається живим, протягом свого життя не буде мати права відчужувати майно, яке він отримав за заповітом.

2. Законодавець штучно обмежує останню волю громадянина, оскільки позбавляє його можливості в спільному заповіті розпорядитись усім своїм майном.

3. Законодавчо невизначеною залишається доля спадкового майна, щодо якого було складено спільний заповіт подружжя, після смерті одного з подружжя та накладення на майно заборони, якщо особа, яка призначена спадкоємцем у спільному заповіті, також помирає.

4. Виникає питання щодо дійсності заповіту подружжя, якщо один із подружжя визнаний недієздатним, а шлюб з ініціативи іншого з подружжя буде розірвано. Чи зберігає свою чинність заповіт у цьому випадку?

5. Законодавець не дає прямої відповіді, які правові наслідки настануть у випадках, коли після смерті одного з подружжя шлюб буде визнано недійсним.

На нашу думку, норми спадкового права щодо заповіту подружжя мають бути доопрацьовані з таких причин:

1. Спадкодавцю – одному з подружжя – потрібно окремо складати заповіт на майно, що перебуває в його приватній власності, і додатково щодо майна, яке є спільною сумісною власністю подружжя.

2. Укладення заповіту подружжя, його скасування та зміна можуть постійно зумовлювати суперечки між подружжям, обмежувати волю одного або обох із подружжя та суперечити принципам спадкового права. Так, наприклад, якщо встановлено законодавче обмеження можливості зміни чи скасування заповіту після смерті одного з подружжя, то немає необхідності у встановленні заборони на відчуження спадкового майна. При цьо-

му логічніше було б встановити відкриття спадщини щодо заповіту подружжя відразу після смерті одного з подружжя. Ще одним прикладом підстави для суперечок між подружжям із приводу їх спільного заповіту є бажання одного з подружжя виключити одного або декількох зі спадкоємців із кола спадкоємців за заповітом і відмова від цього іншого з подружжя.

3. З огляду на зміст ст. 1243 ЦКУ можна дійти висновку, що кожен із подружжя може розпорядитись лише виключно своєю часткою в спільному сумісному майні. Цим спростовується необхідність існування інституту заповіту подружжя як способу розпорядження майном, що перебуває в їх спільній сумісній власності.

4. Необхідність існування заповіту подружжя також виключається існуванням альтернативних йому правочинів. Це, наприклад, може бути шлюбний договір, у якому особи можуть обговорити також умови розпорядження майном, що перебуває в спільній сумісній власності. Права одного з подружжя можуть бути захищені в заповіті іншого шляхом встановлення умови щодо утримання й проживання разом зі спадкоємцем того з подружжя, хто ще залишився живим.

5. Стаття 1243 ЦКУ є суперечливою. Так, у разі складення спільного заповіту частка в праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого з подружжя, який його пережив. А потім вказується, що на майно накладається заборона відчуження. Хоча позитивний характер заборони відчуження майна полягає в тому, що захищаються майнові права спадкоємців, визначених у спільному заповіті. Тобто якщо б майно повністю переходило у власність одного із членів подружжя, то, можливо, вона чи він не бажали б передавати майно цій особі.

6. Законодавчо не визначено питання про те, які правові наслідки виникнуть у разі, коли шлюб буде визнано недійсним у зв'язку з визнанням одного з них безвісно відсутнім. Цікавий випадок, коли спадкодавця – одного з подружжя – визнано померлим у судовому порядку, проте він з'явився після відкриття спадщини.

Висновки і пропозиції. Отже, запровадження в законодавстві такого інституту, як спільний заповіт подружжя, з одного боку, є позитивним моментом, тому що розширює спадкову правоздатність громадян, а з ін-

шого – створює певні суперечності як для діяльності нотаріусів, так і для діяльності судів. Тому, на нашу думку, необхідно глибше, більш детально з'ясувати основну природу такого заповіту, його доцільність, роль і значення для самого подружжя загалом та внести зміни до ЦКУ, а саме:

– заповіт, складений подружжям, має бути підписаний особисто кожним із них;

– необхідно додати уточнення «у разі визнання шлюбу недійсним чи припиненням до смерті одного з подружжя він вважається недійсним»;

– додати до заповіту подружжя також майно, що належить їм на праві приватної власності, адже в будь-якому разі виконується умова особистого волевиявлення;

– визначення подальшої долі заповіту в разі з'явлення того з подружжя, який був оголошений померлим чи безвісно відсутнім.

Ми вважаємо, що якщо в майбутньому цей інститут буде більш детально розроблений і вдосконалений, то, можливо, у нашій молодій країні такий заповіт із кожним роком укладатиметься подружжям дедалі частіше.

Список використаної літератури:

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
2. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III // Офіційний вісник України. – 2002. – № 7. – Ст. 21.
3. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений Наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 17.
4. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право: Академічний курс : [підручник] / З.В. Ромовська. – К. : Правова єдність, 2009. – 250 с.
5. Фурса С.Я. Спадкове право. Теорія і практика : [навч. посібник] / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса. – К. : Атіка, 2002. – 496 с.
6. Цивільне право України: Академічний курс : [підручник] : в 2 т. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–2004. – Т. 1 : Загальна частина. – 2003. – 520 с.
7. Цивільне право України : [підручник] : в 2 кн. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2002–2002. – Кн 2. – 2002. – 640 с.

Тысивская Я. В. Правовая природа завещания супругов и его основные преимущества и недостатки

В статье проанализирован новый институт наследственного права – завещание супругов. Определена его правовая природа, проблемные вопросы, основные преимущества и недостатки. Внесены предложения по его усовершенствованию.

Ключевые слова: завещание, завещание супругов, супруги, общая совместная собственность супругов.

Tusivska Ya. V. Legal nature covenant of marriage and its main advantages and disadvantages

In the article the new institution of succession – testament spouses. Determined its legal nature, issues, main advantages and disadvantages. The suggestions for improvement.

Key words: covenant, covenant of marriage, spouses, common property spouses.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.9

Ю. А. Джепа

кандидат юридичних наук, доцент кафедри правосуддя
Сумського національного аграрного університету,
суддя
Господарського суду Сумської області

ПОЗИТИВНИЙ ДОСВІД КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ОПТИМІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано досвід країн Європейського Союзу у сфері господарського судочинства. На основі цього запропоновано шляхи запозичення Європейського Союзу щодо оптимізації законодавства у сфері господарського судочинства в Україні.

Ключові слова: позитивний досвід, Європейський Союз, оптимізація, законодавство, господарське судочинство.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку, українська держава зіштовхнулася зі значними викликами в економічній та політичній сфері. Частина української землі була окупована державою-агресором, тривають бойові дії, протягом останніх двох років відбулися значні негативні тенденції в економіці, девальвація національної валюти робить непосильним обслуговування державного боргу, який з кожним роком продовжує зростати тощо. Лише протягом останнього року ситуація почала стабілізуватися та відбулось незначне зростання ВВП. Однак для досягнення поставлених амбітних цілей Україні слід здійснювати комплексні реформи у всіх сферах, які допоможуть покращити розвиток національної економічної системи.

Серед усіх вищенаведених негативних явищ, особливо суттєвим були вплив іноземних інвестицій та сповільнення внутрішньої інвестиційної діяльності в Україні. Однією з причин цього явища стала не лише війна на сході України та загальна негативна економічна кон'юнктура, але й негативні об'єктивні явища у сфері захисту майнових прав внутрішніх та іноземних інвесторів, а також суб'єктивна оцінка національної системи захисту відповідних прав. Тому подальше залучення іноземних інвестицій і, в першу чергу,

стимулювання подальшого внутрішнього інвестування, лежить у площині оптимізації господарського судочинства в Україні.

Мета статті. З урахуванням тенденцій до більш тіснішого співробітництва з державами ЄС, які в регіоні вважаються більш економічно розвинутими, доцільно звернутися до досвіду країн ЄС щодо оптимізації господарського судочинства, який можемо запропонувати для запозичення в Україні. Це дозволить запропонувати певні ідеї щодо загального процесу оптимізації судочинства в Україні, які лежатимуть у площині оптимізації господарського судочинства, що в кінцевому результаті повинно покращити захист внутрішніх та зовнішніх інвесторів. Це в свою чергу, матиме позитивний економічний ефект, робитиме господарсько-правову систему України більш передбачуваною та мінімізуватиме господарсько-правові ризики, які, на жаль, в сучасних умовах є значними у нашій економічній системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пошуки напрямів оптимізації господарського судочинства із дослідженням зарубіжного досвіду у цій сфері здійснювали багато науковців, серед яких можна виділити таких: М.К. Закурін, В.К. Мамутов, І.Г. Побірченко, В.В. Радзи-

вілюк, О.О. Святогор, Л.Г. Талан, Ю.В. Чорна, С.Я. Фурса, М.Й. Штефан та ін. Однак великий обсяг предмету дослідження зумовлює його подальшу актуальність, особливо в умовах реформування судової системи України. Це стосується і змін в економічних взаємозв'язках нашої держави. Таким чином, запропонуємо власні пропозиції щодо оптимізації законодавства у сфері господарського судочинства в Україні.

Виклад основного матеріалу. У першу чергу, слід надати відповідь на те основне питання, яке визначатиме у подальшому систему розгляду господарських спорів, а саме – структура судів, які згідно із законодавством розглядатимуть спори між суб'єктами господарювання та суміжні категорії спорів. Екс-голова Господарського суду Херсонської обл. М.К. Закурін зазначав, що сучасне зарубіжне законодавство по-різному вирішує питання про те, які суди повинні розглядати економічні (господарські) спори. Як правило, ця дилема вирішується одним із двох способів: або створюються суди спеціальної юрисдикції, уповноважені розглядати економічні справи, або такі справи підвідомчі судам загальної юрисдикції. Науковець продовжує, що більшість держав пострадянського простору обрали першу модель, відповідно до якої господарські справи розглядають суди загальної юрисдикції [1]. Ми б доповнили цей перелік ще третьою моделлю, відповідно до якої у межах загальних судів створюються спеціалізовані відділи з розгляду господарських справ, як це є, наприклад, у Польщі. В цьому контексті слід зрозуміти, що в залежності від структурної незалежності, повноважень щодо розгляду тих чи інших господарських справ, судова система кожної з держав є унікальною.

Обрання тієї чи іншої моделі побудови господарських судів в основному залежить не лише від волі законодавця, а обумовлено сукупністю факторів, серед яких не лише правові займають чільне місце. Враховується співвідношення таких факторів як фаховість та вузька спеціалізація суддів, доступність судочинства, забезпечення розумних строків розгляду справ тощо.

В цьому контексті доцільно навести досвід Польщі, у якій значна кількість факторів, що визначають будову господарського судочинства співпадає з відповідними факторами в Україні. З цього приводу слушно підкреслює багато спільних рис між Україною та Польщею суддя Варшавського окружного господарського суду Л. П'єбіак, вказуючи, що відповідний

досвід Польщі є цікавим для вивчення України для впровадження реформ в умовах євроінтеграційних процесів [2, с. 37-38]. Тому звернення особливої уваги на побудову господарських судів у цій країні видається найбільш доцільним.

Господарські суди в Польщі є відділами районних та окружних судів, що розглядають господарські спори. Таким чином, з однієї сторони, у Польщі не утворено окремих спеціалізованих судів, однак спори між суб'єктами господарювання розглядають відповідні відділи загальних судів, які спеціалізуються на даній категорії спорів. Це з однієї сторони підвищує територіальну доступність судів, уповноважених розглядати господарські спори, з іншої – дозволяє забезпечити спеціалізацію суддів.

К. Клеха зазначає, що впровадження спеціалізованих господарських судів у Польщі, а також відповідних особливостей провадження в господарських справах є намагання забезпечити швидкість розгляду таких справ та виконання рішень в них [3, с. 57]. Таким чином, прерогативою розгляду цієї категорії справ як в зарубіжних державах, так і національному господарському процесі є забезпечення ефективного захисту суб'єкта господарювання у необхідний для цього стислий строк.

До категорії господарських справ у Польщі належать справи, що впливають із цивільних правовідносин між підприємцями з приводу їх діяльності, правовідносин щодо господарських об'єднань, з приводу відповідальності за завдану підприємцем навколишньому середовищу шкоди та зобов'язання повернути навколишнє середовище до попереднього стану, а також справи, підсудні судовій владі з приводу дотримання підприємцями положень законодавства щодо охорони конкуренції, енергетичного та телекомунікаційного права та справи проти підприємців про визнання положень договорів публічної оферти (таких договорів, які пропонуються до укладення всім споживачам) недійсними з підстав захисту прав споживачів. Відповідні справи розмежовуються між районними й окружними судами на підставі їх складності та/або вартості відповідно до положень Кодексу цивільних проваджень Польщі та виступають судами першої інстанції [4]. У цій державі, яка за розмірами є співставною з Україною діє 45 окружних судів та 331 районних [5]. Це зумовлює доступність розгляду як малозначних, так і значущих господарських справ.

Слід відзначити, що не у всіх окружних, а тим більше районних судах утворюється відповід-

ний господарський суд, як відділ суду. Відповідно до положень ст. 12 та 16 Закону Польщі «Про устрій загальних судів» відповідні суди діляться на цивільний та карний відділи, натомість господарський відділ «може утворитися». При цьому, як у випадку з окружними, так і районними судами, у разі відсутності утворених відділів з розгляду господарських спорів, Міністр справедливості Польщі передає розгляд цих справ до інших судів, що діють в межах відповідного апеляційних округів. При цьому, у частині господарських спорів, відповідно до ч. 5 ст. 16 наведеного Закону, в окружному суді, що знаходиться у Варшаві в обов'язковому порядку створюється відділ з приводу розгляду справ щодо охорони конкуренції, регулювання енергетики, телекомунікації і щодо залізної дороги [6]. Таким чином, можемо зазначити, що відповідна система господарських судів у Польщі відповідає принципу спеціалізації, однак останні діють як відділи в інших судах загальної юрисдикції. При цьому, у порівнянні з Україною, доступ до судів з розгляду господарських спорів територіально є вищим з огляду на значну кількість судів.

З приводу апеляційних судів, то останні в Республіці Польща діляться на відділи цивільний, карний та відділ з розгляду трудових і соціально-забезпечувальних спорів. Розгляд господарських спорів відноситься до компетенції цивільного відділу. Однак це не виключає можливості створення в апеляційних судах відділів спеціалізованих на розгляді господарських спорів. Адже відповідно до ст. 18-а Закону Польщі «Про устрій загальних судів», у судах (як апеляційних так і окружних і районних), можуть утворюватись також інші відділи, ніж окреслені у вище проаналізованих статтях [6]. Отже, законодавство Польщі не лише забезпечує поєднання територіальної наближеності та спеціалізації судів з приводу розгляду господарських спорів, але й дозволяє забезпечити більш вузьку спеціалізацію в межах самих господарських спорів, хоча на практиці відповідні більш вузькоспеціалізовані рівні утворюються доволі рідко.

Слід також звернути увагу, що районні суди є найбільш наближеними до громадян територіально з огляду на значну їх кількість. Тому особливий інтерес викликає розмежування підсудності господарських справ між районними та окружними судами Польщі. Відповідно до ст. 16 Кодексу цивільних проваджень Польщі, район-

ним судам підсудні всі справи, за винятком тих, для яких встановлена підсудність окружних судів. Натомість згідно з ст. 17 даного кодексу, до підсудності окружних судів відносяться справи: 1) про немайнові права та пов'язані з ними майнові вимоги, окрім справ про встановлення або заперечення походження дитини, про визнання неможливості встановлення батьківства; про захист авторських і суміжних прав, а також на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, товарні знаки, географічні зазначення та топологій інтегральних мікросхем і захисту інших немайнових благ; за позовами з підстав законодавства про засоби масової інформації; про майнові права, у яких вартість предмету спору перевищує сімдесят п'ять тисяч злотих (504 тис. грн. по курсу 6.72 на 13 квітня 2017 р.), окрім справ про аліменти, про порушення володіння, про поділ майна подружжя, про встановлення відповідності між записом в реєстрі нерухомості із фактичним правовим статусом, про справи, які підлягають розгляду в електронному письмовому провадженні; про прийняття рішення щодо розподілу кооперативу; про відхилення, або підтвердження недійсності, або ж встановлення відсутності рішень органів юридичних осіб, або ж організаційно-правових одиниць, що не є юридичними особами, яким законодавством признається правоздатність; про запобігання та протидію недобросовісної конкуренції, про відшкодування шкоди заподіяної через видання незаконного рішення, що набрало законної сили [4]. Таким чином, до підсудності відповідних окружних судів Польщі віднесено більш значимі або складні справи як в контексті специфічного правового регулювання та необхідності спеціальних знань для їх компетентного розгляду, так і у контексті майнової вартості.

На основі наведеного вище, також доцільно звернути увагу на ст. 18 Кодексу цивільних проваджень Польщі, відповідно до якої якщо при розгляді справ у районних судах виникає питання права, з приводу якого є обґрунтовані сумніви, районний суд може передати таку справу до розгляду окружному суду. Якщо така проблема не підтвердилась, окружний суд не приймає до розгляду відповідних справ [4]. Даний критерій складності і майнового значення можна взяти за основу для передання частини справ із суддів господарської юрисдикції до спеціально утворених відділів у місцевих судах. Це повинні бути малозначні справи між

суб'єктами господарювання, що не викликають значних труднощів у їх розгляді.

В цьому контексті також цікавим є досвід Німеччини, який описує М.К. Закурін. У ФРН існує 5 основних видів судочинства – загальне, трудове, соціальне, фінансове та адміністративне. При цьому загальним судам підсудні всі цивільні спори, зокрема і у сфері торговельних спорів. Згідно із Законом ФРН «Про судоустрій» до торговельних належить чітко визначене коло справ у спорах, що виникають між учасниками угод, членами торгових товариств, спори за векселями, щодо застосування закону ФРН «Про чеки», із захисту торгових знаків тощо. До компетенції палат у цивільних і торгових справах входить розгляд по першій інстанції справ із сумою позову понад 3000 євро. Система фінансових судів створена головним чином для розгляду справ, пов'язаних зі сплатою податків і митних зборів. Тому, у ФРН здійснення господарського судочинства лягає на цивільний сектор загальних судів, зокрема палату з торгових справ і фінансові суди, при цьому вирішення економічних справ здійснюється професійними суддями і народними засідателями колегіально, а у випадку незначних сум позовів – одноосібно [1].

У країнах ЄС є також багато інших підходів до побудови судової системи, яка повинна розглядати спори між суб'єктами господарювання. Наприклад, до системи цивільного судочинства в Австрійській республіці належать районні суди з комерційних питань та арбітражний суд, що перебуває у столиці Відні. Під їх юрисдикцію підпадають усі спори господарського характеру, зокрема всі справи, пов'язані з банкрутством. До нижчої ланки судової системи належать дільничні суди, які розглядають спори про оренду та ін. Крім того, у Відні функціонує Патентний суд, який приймає рішення за клопотаннями про визнання патентів недійсними [1]. Отже, в основному система судів з розгляду господарських спорів повинна бути побудована на принципах спеціалізації з урахуванням необхідності забезпечити доступність судочинства.

При цьому, як бачимо, критерій значущості практично у більшості держав ЄС відіграє ключову роль у визначенні підсудності справи тому чи іншому суду.

Слід також повернутися до інституту спрощеного провадження, який використовується не лише у Польщі, але й у більшості держав ЄС при розгляді окремих категорій господарських спорів. А.О. Згама, наприклад, наводя-

чи позитивний досвід інституту спрощеного провадження в Естонії (глава 43 ЦПК) та інших країнах, вказує, що такий досвід слід перейняти й у нашій державі. На основі наведеного, вченим пропонується запровадити в господарський процес апеляційний перегляд у порядку письмового провадження за наявними в справі матеріалами в таких випадках: якщо надійшли клопотання від усіх осіб, які беруть участь у справі, про розгляд справи без їх участі; неприбуття жодної з осіб, які беруть участь в справі, на судові засідання, хоча вони були належним чином повідомлені про дату, час і місце судового засідання; подання апеляційної скарги на рішення судів першої інстанції, які прийняті в порядку письмового провадження за результатами розгляду справ. Якщо під час письмового провадження за наявними в справі матеріалами суд апеляційної інстанції дійде висновку, що справу необхідно розглядати в судовому засіданні, то він повинен мати право призначати її до апеляційного розгляду в судовому засіданні [7, с. 82-87]. З усім вищенаведеним у повній мірі погоджуємось, однак пропонуємо піти більш прогресивним шляхом та запровадити можливість розглядати окремі спори в господарському процесі шляхом електронного письмового провадження, як це передбачено, наприклад, Кодексом цивільних проваджень Польщі.

Технічний та юридичний аспект відповідної пропозиції, вочевидь потребує більш детального розгляду та узгодження, однак цей напрям оптимізації господарського процесуального законодавства є перспективний для розвантаження системи господарських судів України та забезпечення ефективного, швидкого та необтяжливого розгляду господарських справ.

Розуміючи, що напрями оптимізації законодавства у сфері господарського судочинства повинні в основному визначатися національними традиціями та враховувати потреби сьогодення, вкотре підкреслюючи високу компетентність господарських судів України, слід зазначити, що будь-які зміни у системі господарських судів чи взагалі усунення цієї гілки судової системи із заміною на структурні підрозділи в місцевих судах, потребує комплексних теоретико-практичних розробок фахівців з різних наук. Виходячи із проаналізованого вище досвіду країн ЄС у цій сфері, можемо запропонувати наступне:

1) утворити у загальних судах відділи із розгляду малозначних господарських спорів

на основі спеціалізації суддівського корпусу, при цьому основою для таких відділів повинна стати не організаційно-правова одиниця, а спеціалізація конкретного судді;

2) запровадити інститут електронного письмового провадження як це є у Польщі;

3) встановити обмеження щодо касаційного оскарження у справах із предметом позову нижче ніж 10 мінімальних заробітних плат;

4) забезпечити регулювання та стимулювання досудових способів вирішення спорів таких як арбітраж та медіація.

Висновки. Наведені заходи дозволять зробити систему розгляду господарських спорів судовими органами в Україні більш ефективною та дієвою. В першу чергу підвищення ефективності матиме місце за рахунок розвантаження судової системи, у тому числі, Вищого господарського суду України, а в подальшому відповідної палати Верховного Суду України, від малозначних спорів. Такі спори, по-перше, можуть бути розглянуті у межах загальної системи судів, по-друге, їх вирішення не викликає проблем із застосуванням законодавства до правовідносин у сфері господарювання. В другу чергу, за допомогою інституту електронного письмового провадження, скоротяться не лише часові й фінансові затрати на розгляд спору як зі сторони судів, так і зі сторони учасників процесу, але й буде забезпечено швидкий розгляд справ, в яких безпосередньої участі сторони не виявили бажання приймати. Натомість Суд буде вільним від обтяжливих формальностей, зосередивши увагу на питанні захисту прав на основі наявних доказів у матеріалах справи. І наостанок запровадження нормативно-правового стимулювання розгляду досудових способів вирішення спорів, позитивно вплине як на завантаженість судової системи, так і на пошук справедливого вирішення правового конфлікту

з максимальним врахуванням інтересів сторін господарського спору.

Усе вищенаведене є одним з небагатьох напрямів запозичення позитивного зарубіжного досвіду країн Європейського Союзу щодо оптимізації законодавства у сфері господарського судочинства в Україні.

Список використаної літератури:

1. Закурін М.К. Зарубіжний досвід розгляду господарських спорів. // М.К. Закурін / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ks.arbitr.gov.ua/sud5024/8/8/741/>.
2. Лукаш П'єбіяк, Умови приєднання до ЄС відповідно до Угоди про асоціацію між Польщею та ЄС 1991 року щодо судової гілки, прокуратури та правових послуг. // П'єбіяк Лукаш / III Судово-правовий форум «Судова реформа в Україні: європейський вектор». – 2015. – 291 с. – С. 37-39.
3. Klecha K. Wolność działalności gospodarczej w Konstytucji RP, C.H. Beck, Warszawa 2009. st. 259.
4. Kodeks postępowania cywilnego: Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19640430296>.
5. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 października 2012 r. w sprawie ustalenia siedzib i obszarów właściwości sądów apelacyjnych, sądów okręgowych i sądów rejonowych // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20120001223>.
6. Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 stycznia 2015 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20150000133>.
7. Зграма А.О. Про застосування спрощеної процедури в господарському судочинстві/ А.О. Зграма // Актуальні проблеми держави і права. - 2014. - Вип. 72. - С. 182-187.

Джепа Ю. А. Положительный опыт стран Европейского Союза по оптимизации законодательства в сфере хозяйственного судопроизводства в Украине

В статье проанализирован опыт стран Европейского Союза в сфере хозяйственного судопроизводства. На основе этого предложены пути заимствования Европейского Союза по оптимизации законодательства в сфере хозяйственного судопроизводства в Украине.

Ключевые слова: положительный опыт, Европейский Союз, оптимизация, законодательство, хозяйственное судопроизводство.

Dzhepa Yu. A. The positive experience of the European Union on the optimization of legislation on economic justice in Ukraine

In the article analyzed the experience of the European Union in the field of economic justice. On this basis, examined the ways of borrowing European Union experience to optimize the legislation on economic justice in Ukraine.

Key words: positive experience, European Union, optimization, legislation, business litigation.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 346.9

О. М. Ганечко

кандидат юридичних наук, суддя
Київського апеляційного адміністративного суду

ОСОБЛИВОСТІ ПРИПИНЕННЯ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ ОПЛАТИ ПРАЦІ

У статті досліджено особливості припинення правовідносин у сфері оплати праці. Виокремлено їх перелік і по чергово проаналізовано кожну з них. Розкрито їх зміст.

Ключові слова: правовідносини, оплата праці, праця, правовідносини у сфері оплати праці, припинення правовідносин.

Постановка проблеми. Основний Закон України є загальним регулятором усіх правовідносин, що виникають у державі, зокрема й тих, що стосуються здійснення громадянами трудової діяльності. Право на працю безпосередньо визначається Конституцією України і, таким чином, створює гарантію самореалізації й отримання винагороди усіма громадянами нашої держави.

Мета статті. Трудові правовідносини є особливим видом суспільних відносин, які є складовою частиною практично будь-якої сфери життєдіяльності. Крім того, норми, які регламентують дані правовідносини є фундаментом для становлення демократії, адже вони забезпечують диспозитивність праці і забороняють примусове застосування трудового потенціалу громадян.

Виклад основного матеріалу. Структурним елементом трудо-правових відносин є оплата праці, яка, водночас, становить собою основи для існування та розвитку інших інститутів трудового права, оскільки вони є взаємозалежними та взаємообумовленими. Винагорода за трудову діяльність забезпечує реалізацію принципу справедливості та заохочує працівників до постійного здійснення даної діяльності.

Варто зауважити, що трудові правовідносини у сфері оплати праці характеризуються певними особливостями, які виділяють їх з-поміж інших відносин, які регулюються нормами трудового права. Особливості зумовлені специфікою даного процесу, оскільки останній, за своєю природою є пропорційною відплатою за виконану роботу, яка має постійний характер та вико-

нується на умовах наявності відповідного документа – трудового договору.

Дослідження особливостей припинення трудо-правових відносин у сфері оплати праці є актуальним, оскільки надасть змогу виявити істотні відмінності від інших, схожих за своєю природою правовідносин. Більше того, дане питання є недостатньо дослідженим вченими-юристами у галузі трудового права, що тільки підсилює його актуальність, адже кожний аспект правового регулювання в нашій державі, зокрема й у сфері праці має бути комплексно вивчений та детально проаналізований, що надасть змогу говорити про доцільність існування тих чи інших правових норм.

Аналізуючи припинення трудових правовідносин у галузі оплати праці, варто встановити, що першою особливістю є підстава припинення, а саме припинення трудового договору.

Н. П. Долгих зазначає, що припинення трудового договору є об'ємною категорією, що вміщує у себе фактично усі аспекти закінчення трудових правовідносин, зокрема й відносин у сфері оплати праці. Розірвання трудового договору стосується лише випадків, коли трудовий договір припиняється з ініціативи якої-небудь зі сторін. Звільнення стосується фактично юридичного оформлення припинення трудових правовідносин. Трудовий договір вважається припиненим, коли дотримані наступні умови:

– здійснюється, відповідно до передбачених законом підстав припинення трудового договору;

– дотримана процедура припинення в залежності від певної підстави;

– встановлено юридичний факт, що дозволяє констатувати припинення трудових правовідносин (розпорядження власника, заява працівника, акт третьої сторони – суду, військового комісаріату тощо).

Узагальнивши усі підстави припинення трудового договору, можна виділити наступні групи:

– за юридичним фактом, що визначає підставу такого припинення - дія або бездіяльність, закінчення строку договору, смерть працівника;

– за суб'єктам ініціювання припинення трудового договору – взаємне волевиявлення сторін, ініціатива працівника, ініціатива власника, ініціатива третіх осіб, порушення правил приймання на роботу [1, с. 65-66].

Зважаючи на наведене, можна сказати, що припинення трудових правовідносин з оплати праці неможливе без припинення загальних трудових відносин. Оплата праці існує та здійснюється в умовах та межах трудового договору. Припинення останнього веде до припинення трудо-правових відносин загалом, зокрема й щодо оплати праці.

За Т. Ю. Коршуновою, підстави припинення трудового договору поділяються на три групи. Першу групу становлять підстави, пов'язані з бажанням обох сторін або однієї зі сторін трудового договору припинити його дію. Цю групу складають підстави для розірвання трудового договору за згодою сторін, з ініціативи роботодавця, з ініціативи працівника, а також переведення працівника за його проханням або з його згоди до іншого роботодавця або перехід на виборну посаду. Друга група визначає підстави, пов'язані з неможливістю продовження трудових відносин з обставин, що не залежать від волі сторін, а також у зв'язку із закінченням строку трудового договору або порушенням встановлених правил укладення трудового договору. До третьої групи належать підстави, пов'язані з відмовою працівника з різних причин від продовження трудових відносин з роботодавцем [2, с. 35]. Зважаючи на це, відносини у сфері оплати праці припиняються за наявності певної підстави припинення трудового договору. Трудовий договір є індивідуальним актом правового регулювання відносин між працівником та роботодавцем, зокрема й у сфері оплати праці. Саме тому, при припиненні дії трудового договору за наявності однієї із наведених під-

став, припиняється й виплата заробітної плати, доплат, гарантій, премій тощо.

Таким чином, можна констатувати, що правовідносини з оплати праці безумовно залежать від дії угоди між працівником та роботодавцем. Припиняючи дію трудового договору, припиняються й відносини щодо оплати праці.

Наступною особливістю припинення правовідносин, які стосуються порядку отримання винагороди за трудову діяльність працівника є обов'язковий розрахунок з працівником й виплата усіх грошових коштів, що необхідно йому виплатити згідно з чинним трудовим законодавством.

При звільненні працівника виплата всіх сум, що належать йому від підприємства, установи, організації, провадиться в день звільнення. Якщо працівник в день звільнення не працював, то зазначені суми мають бути виплачені не пізніше наступного дня після пред'явлення звільненим працівником вимоги про розрахунок. Про нараховані суми, належні працівникові при звільненні, власник або уповноважений ним орган повинен письмово повідомити працівника перед виплатою зазначених сум. У разі спору про розмір сум, належних працівникові при звільненні, власник або уповноважений ним орган в усякому випадку повинен в зазначений у цій статті строк виплатити не оспорювану ним суму [3]. Така законодавча гарантія є характерною рисою припинення даних правовідносин, оскільки фактично жодні інші відносини не володіють таким порядком припинення. Виплата працівнику усіх грошових сум, які йому належать є забезпеченням дотримання справедливості та відплатності за відданість трудовій діяльності.

Вихідна допомога – це мінімальна матеріальна компенсація, яку гарантовано працівнику ст. 44 Кодексу законів про працю у разі його звільнення у зв'язку зі скороченням. При звільненні з ініціативи власника або уповноваженого ним органу у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці, зокрема в разі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання установи, організації, працівникам виплачується вихідна допомога у розмірі не менше середнього місячного заробітку [3]. Відносини у сфері оплати праці завершуються виплатою матеріальної допомоги, компенсації працівникові. Вихідною допомогою забезпечується захист матеріального становища працівника після вивільнення.

Розмір вихідної допомоги диференціюється залежно від підстави, з якої провадиться звільнення:

- при припиненні трудового договору з підстав, зазначених у п. 6, ст. 36 та п.п. 1, 2 і 6, ст. 40 Кодексу законів про працю, працівникові виплачується вихідна допомога не менше середнього місячного заробітку;

- у разі призову або вступу на військову службу, направлення на альтернативну службу (п. 3, ст. 36 Кодексу законів про працю – у розмірі двох мінімальних заробітних плат);

- у випадку порушення власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, колективного чи трудового договору (ст. 38 і ст. 39 Кодексу законів про працю) – у розмірі, передбаченому колективним договором, але не менше тримісячного середнього заробітку [4].

З наведеного випливає, що для кожного окремого випадку встановлюється різний розмір вихідної допомоги. Очевидним є те, що диференціація оплати праці торкнулась і питання виплати вихідної допомоги по завершенню правовідносин.

Днем звільнення вважається останній день роботи. У цей день працівникові має бути повністю виданий розрахунок із заробітної плати: має бути видана заробітна плата, включаючи оплату праці за останній день роботи, компенсація за невикористані дні відпустки. Про нараховані суми, належні працівникові при звільненні, власник або уповноважений ним орган повинен письмово повідомити працівника перед виплатою зазначених сум. Відповідно до ст. 117 Кодексу законів про працю в разі невиплати з вини власника або уповноваженого ним органу належних звільненому працівникові сум у строки, зазначені в ст. 116 Кодексу законів про працю, при відсутності спору про їх розмір установа, організація повинні виплатити працівникові його середній заробіток за весь час затримки по день фактичного розрахунку [4]. Законом встановлюється гарантія, яка забезпечує правильність дотримання порядку завершення правовідносин щодо оплати праці і полягає у регламентації даного процесу, а також можливості оскарження розміру даної допомоги.

За О. М. Лук'янчиковим, відповідно до ст. 116 Кодексу законів про працю на роботодавця покладається зобов'язання щодо виплати працівнику усіх належних йому сум, у відпо-

відний день вивільнення. Якщо роботодавець не виконав цю вимогу, то працівнику завдається шкода у розмірі невиплачених сум, а також у тому, що вказані кошти втрачають свою купівельну здатність у зв'язку зі зростанням індексу інфляції [5, с. 174]. Важливо виплатити вихідну допомогу працівнику у відповідний день звільнення, адже інакше, роботодавець буде порушувати права останнього, тим самим створюючи йому можливість до оскарження таких дій у судовому порядку й стягнення належних коштів.

З огляду на вищевикладене, припинення правовідносин з приводу оплати праці характеризуються виплатою вихідної допомоги при припиненні трудового договору, яким фактично і завершуються дані відносини.

Останньою характерною особливістю припинення трудових правовідносин у контексті оплати праці є те, що їх завершення може бути безпосередньо пов'язано та взаємообумовлено виникненням відносин щодо пенсійного забезпечення працівника.

Відповідно до ст. 43 Конституції України [6], кожному громадянину гарантується право на заробітну плату і своєчасне її одержання. За свою працю людина має отримувати грошову винагороду, а сплачені з її зарплатні податки й обов'язкові платежі із часом повинні повернутися до неї у вигляді пенсії чи інших соціальних виплат [7, с. 27]. Конституційно закріплений принцип фактичного повернення податків у вигляді виплати пенсій гарантує соціальний захист та забезпечення життєдіяльності працівника, який уже фактично втрачає свій статус. Ми виділяємо дану особливість припинення відносин у сфері трудової діяльності щодо оплати праці тому, що вони безпосередньо пов'язані з виникненням відносин з приводу пенсійного забезпечення.

Пенсійні правовідносини виникають кожного разу, коли реалізується право на пенсійне забезпечення. Враховуючи, що нині пенсійна система охоплює абсолютно всіх непрацездатних громадян або тих, хто досяг певного віку, можна сказати, що кожен громадянин є потенційним або реальним учасником даних правовідносин. Пенсійні правовідносини є одним із видів суспільних відносин і особливою формою здійснення права на пенсію. Вони складають найбільшу групу правовідносин у праві соціального забезпечення. Пенсійні правовідносини – це врегульовані нормами

права пенсійного забезпечення суспільні відносини, які виникають у зв'язку з матеріальним забезпеченням громадян, котрі досягли встановленого законом віку, тривалий час займалися певним видом професійної діяльності, а також громадян, які визнані інвалідами або втратили годувальника [8, с. 24]. Основним з наведеного положення є зазначення того, що дані відносини фактично виникають на основі існуючих довготривалих трудових правовідносин з оплати праці, завершення яких у зв'язку з існуванням певних підстав безпосередньо призводить до становлення пенсійних правовідносин.

Висновки. Отже, дана особливість припинення правовідносин з оплати праці характеризується тим, що особа, яка довготривалий час перебуває в них, через настання певних підстав майже автоматично переходить у пенсійні правовідносини, які пов'язані з попередніми, є взаємообумовленими та впливають з них.

Розглянувши особливості припинення трудових правовідносин щодо оплати праці, можливо констатувати, що вони характеризуються певною юридичною підставою, яка, водночас є і підставою для їх виникнення. Разом з тим, ці відносини завершуються останньою виплатою – вихідною допомогою. Завершення даних правовідносин може призводити до виникнення нових відносин – відносин з пенсійного забезпечення.

Список використаної літератури:

1. Долгіх Н. П. Трудове право : навч. посіб. / Н. П. Долгіх, В. П. Марущак. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2011. – 252 с.
2. Коршунова Т. Ю. Трудовой договор в современных условиях (к вопросу о найме труда) / Т. Ю. Коршунова, А. Ф. Нуртдинова // Государство и право. – 1994. – № 2. – С. 30-41.
3. Кодекс законів про працю України: Закон, Кодекс № 322-VIII від 10.12.1971 // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1971, додаток до № 50, ст. 375.
4. Вихідна допомога при звільненні : розмір, розрахунок, умови виплати // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://profosvitamk.org/index.php?option=com_content&view=article&id=525:2015-01-21-12-13-54&catid=7:2011-06-22-11-10-48&Itemid=7.
5. Лук'янчиков О. М. Матеріальна відповідальність роботодавця як самостійний інститут трудового права / О. М. Лук'янчиков // Порівняльно-аналітичне право. – № 3-1. – 2013. – С. 173-176.
6. Конституція України: Закон № 254к/96-ВР від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
7. Довбиш К. К. Щодо захисту заробітної плати від несвоєчасної виплати та необґрунтованих відрахувань / К. К. Довбиш // Право та державне управління. – 2013. – № 1. – С. 27-31.
8. Пенсійне забезпечення: навч. посіб. / І. А. Ветухова, Г. О. Яковлева, О. М. Ярошенко, за заг. ред. В. В. Жернакова. – Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – 230 с.

Ганечко О. М. Особенности прекращения правоотношений в сфере оплаты труда

В статье исследованы особенности прекращения правоотношений в сфере оплаты труда. Выделен их перечень и поочередно проанализировано каждую из них. Раскрыто их содержание.

Ключевые слова: правоотношения, оплата труда, труд, правоотношения в сфере оплаты труда, прекращение правоотношений.

Hanechko O. M. Suspension features legal in wages

In the article examined the features of any legal responsibility in the area of remuneration of relationship. Singled out their list and analyzed each of them. Revealed their contents.

Key words: relationship, wages, labor, legal relationship in wages sphere, termination of relationship.

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.6 (477)

Ю. А. Краснова

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри аграрного,
земельного й екологічного права імені В. З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України

В. О. Хомік

студентка юридичного факультету
Національного університету біоресурсів і природокористування України

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ТВАРИНАМИ

Статтю присвячено особливостям юридичної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами. Охарактеризовано легальне розуміння поняття «жорстоке поводження з тваринами», основні принципи захисту тварин від жорстокого поводження. Визначено поняття «знущання над тваринами», його основні ознаки. Акцентовано увагу на видах і розмірах юридичної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами.

Ключові слова: тваринний світ, гуманне ставлення до тварин, жорстоке поводження з тваринами, знущання над тваринами, юридична відповідальність за жорстоке поводження з тваринами.

Постановка проблеми. Правова охорона тваринного світу в екологічному праві й природоохоронному законодавстві ґрунтується на тому, що тваринний світ є одним із компонентів навколишнього природного середовища, національним багатством України, джерелом духовного й естетичного збагачення й виховання людей, об'єктом наукових досліджень, а також важливою базою для одержання промислової та лікарської сировини, харчових продуктів та інших матеріальних цінностей [10].

З огляду на те, що прагнення до збереження різноманіття фауни викликане низкою глобальних екологічних проблем, еколого-правове забезпечення захисту тварин від жорстокого поводження є досить важливою й актуальною проблемою правового регулювання.

Мета статті – визначити юридичну відповідальність за жорстоке поводження з тваринами.

Виклад основного матеріалу. Охорона представників тваринного світу від жорстокого поводження є одним із державних шляхів правової охорони. Так, у XX ст. необхідність

захисту тварин від жорстокого поводження була визнана на міжнародному рівні шляхом прийняття Європейської конвенції «Про захист домашніх тварин (кімнатних тварин)» № 125 від 13 листопада 1987 р., яка визнає, що людина має моральне зобов'язання поважати всіх живих істот, пам'ятаючи про те, що домашні тварини мають особливі стосунки з людиною [3].

До основних законодавчих актів України, що стосуються захисту тварин від жорстокого поводження, слід віднести насамперед Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження», Кримінальний кодекс України (далі – КК України) і Кодекс України про адміністративні правопорушення. Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» у ст. 2 також указує, що нормативно-правове регулювання захисту тварин від жорстокого поводження здійснюється законами України «Про тваринний світ», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про ветеринарну медицину», «Про забезпечення санітарного й

епідемічного благополуччя населення від інфекційних хвороб» [2].

Цими нормативно-правовими актами передбачено, що в суспільстві забезпечене гуманне поводження зі свійськими та дикими непродуктивними й продуктивними тваринами, тобто дії, спрямовані на забезпечення тваринам умов, які відповідають їхнім фізіологічним, біологічним і видовим особливостям, створення можливостей для їх існування й уважне ставлення до стану здоров'я тварин [1].

Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» у ст. 1 дає визначення основних понять – гуманного ставлення до тварин і жорстокого поводження з тваринами. Так, під гуманним ставленням до тварин розуміються дії, що відповідають вимогам захисту тварин від жорстокого поводження й передбачають доброзичливе ставлення до тварин, сприяння їх благо, покращення якості їх життя.

Жорстоке поводження з тваринами визначається цією ж статтею як знущання над тваринами, вчинене із застосуванням жорстоких методів або з хуліганських мотивів, а також нацькування тварин одна на одну, учинене з хуліганських або корисливих мотивів [8].

Щодо поняття «знущання над тваринами», то воно не має законодавчого визначення, що доволі часто призводить до довільного його трактування під час судового розгляду справ про знущання над тваринами, включаючи той факт, що деякі з фактів знущання не визнаються судами як такі.

Знущання має місце в разі вчинення діяння, що завдає тварині істотного болю, має характер мучення. Знущання над тваринами полягає в жорсткому поводженні з ними, в об'єктивно не вимушеному заподіянні їм болю, систематичному побитті, у заподіянні фізичних страждань, у залишенні без їжі та води, нанесенні їм ран і каліцтв, у впливі термічних факторів і хімічних речовин.

Ознакою злочинного знущання є застосування жорстоких методів його вчинення, тобто таких, які вчиняються особливо болючими способами, шляхом заподіяння травм, переломів кінцівок, термічного чи хімічного впливу тощо. Жорстокі методи знущання над тваринами характеризуються мученицьким заподіянням їм смерті, отруєнням, катуванням вогнем, позбавленням кінцівок та іншими діями, завідомо пов'язаними із заподіянням сильних страждань, з особливою жорстокістю [6].

Стаття 4 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» визначає основні принципи захисту тварин від жорстокого поводження, а саме:

1) жорстоке поводження з тваринами є несумісним із вимогами моральності та гуманності, спричиняє моральну шкоду людині;

2) необхідним є забезпечення умов життя тварин, які відповідають їх біологічним, видовим та індивідуальним особливостям;

3) наявність можливості припинення права власності й інших речових прав на тварин у разі жорстокого поводження з ними;

4) заборона жорстоких методів умертвіння тварин;

5) необхідним є утримання й поводження з домашніми тваринами без мети заподіяння шкоди як оточуючим, так і самій тварині [8].

Тому чинне законодавство має регулювати передусім ті відносини, що складаються у сфері охорони тварин, які перебувають у певному біологічному стані, у якому вони здатні до самовідтворення та саморозвитку, а також для яких характерна чутливість до подразнень і рухливість, можливість контакту із зовнішнім світом. Так, Закон України «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р. мав забезпечити визначення умов постійного існування тварин, передбачаючи захист (охорону) їх життя на всіх стадіях розвитку. У преамбулі цього Закону тварини розглянуті як компонент навколишнього природного середовища. Закон України «Про тваринний світ» у статті 63 визначає загальні засади відповідальності за порушення законодавства в галузі охорони, використання й відтворення тваринного світу. Зокрема, у статті зазначається, що порушення законодавства в галузі охорони, використання й відтворення тваринного світу тягне за собою адміністративну, цивільно-правову чи кримінальну відповідальність згідно із законом [10].

Щодо кримінальної відповідальності, то найбільше встановлене наразі покарання – один рік ув'язнення. Інша річ, що дуже рідко вдається порушити кримінальну справу за жорстоке поводження з тваринами, а ті, що порушуються, не доходять до суду під різними приводами, бо в чинній законодавчій системі такі злочини вважаються легкими, і органи правопорядку не зацікавлені проводити якісь слідчі дії, витрачати свій час. Наразі тільки одна особа чи не за всю історію незалежної України була засуджена на 4 роки – це київський догхантер Олексій Виду-

ла. І все тому, що до нього було застосовано дві статті: окрім жорстокого поводження з тваринами (стаття 299 КК України), ще й стаття 300 КК України – пропаганда жорстокості [11].

Згідно зі статистичними даними Міністерства внутрішніх справ України, у 2007 р. за статтею 299 КК України «Жорстоке поводження з тваринами» було порушено 5 кримінальних справ, у 2008 р. – 31, у 2009 р. – 41, у 2010 р. – 25, у 2011 р. – 35, у 2012 р. – 24, у 2013 р. – 28, у 2014 р. – 57, у 2015 р. – 54. При цьому відповідно до Єдиного державного реєстру судових рішень України починаючи з 2010 р. і до сьогодні зафіксовано 51 обвинувальний вирок за жорстоке поводження з тваринами, де переважна більшість винних відбулася лише незначними штрафами. Але такі показники не відображають реальної кількості вчинених злочинів. Значну кількість випадків учинення жорстокого поводження з тваринами органи внутрішніх справ не фіксують, тому ці діяння мають високий рівень латентності.

Наразі Верховна Рада прийняла законопроект, за яким передбачається більш суворе покарання за жорстоке поводження з тваринами. Так, наприклад, зараз за такий злочин винуватцям загрожує від шести місяців арешту або штраф у вигляді 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Також можливе позбавлення волі на строк до трьох років. Якщо ж злочин учинено на очах малолітньої особи, то законом передбачено п'ять років ув'язнення.

У новому законопроекті вказано, що мордування тварин або вчинення інших дій, що призвели до їх мучення чи каліцтва, тягне за собою накладання штрафу від 200 до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до двох років.

Злочини, вчинені з особливою жорстокістю, або якщо вони призвели до каліцтва чи загибелі, або вчинені групою осіб, караються позбавленням волі на строк від 5 до 8 років [7].

Висновки і пропозиції. Жорстоке поводження з тваринами, на жаль, залишається для України буденністю. Таким чином, основна проблема, на якій потрібно акцентувати увагу, – занизький рівень відповідальності за жорстоке поводження з тваринами. Дуже важливо наголосити на необхідності посилення адміністративної, а особливо кримінальної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами, оскільки люди, які жорстоко поводяться з тваринами, схильні до будь-якого насильства. Тому попередження насильства над тваринами

не тільки допомагає нам гуманізувати суспільство, а й виявляє суспільно небезпечні елементи. Із цією метою Верховна Рада прийняла за основу зміни до Закону «Про захист тварин від жорстокого поводження», Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо впровадження гуманного ставлення до тварин.

Ще однією важливою проблемою є те, що законодавець не встановив чітке визначення поняття «знущання над тваринами». Це має важливе значення саме під час кваліфікації злочинів, пов'язаних із жорстоким поводженням із тваринами, що призводить до того, що суд неправильно кваліфікує діяння особи, тому багато злочинців залишаються непокараними за цей вид злочинів. Законодавцю необхідно подолати цю прогалину шляхом визначення вказаного поняття й закріплення діянь, які є знущанням над тваринами, на законодавчому рівні.

Список використаної літератури:

1. Вербіцька М. Юридична відповідальність за жорстоке поводження з тваринами / М. Вербіцька // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – Херсон, 2014. – Вип. 1/2014. – Т. 3. – С. 9–14.
2. Верейці О. Відповідальність за жорстоке поводження з тваринами / О. Верейці // Журнал «МЕН». – Харків, 2014. – № 4. – С. 110–118.
3. Денисов С. Кримінально-правова охорона тваринного світу / С. Денисов, Р. Якушев // Юридична наука. – 2014. – № 1. – С. 63–71.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X // Відомості Верховної Ради Української РСР, 1984 р. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.
5. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001, № 25–26. – Ст. 131.
6. Оліневич О. Кримінальна відповідальність за жорстоке поводження з тваринами / О. Оліневич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.facebook.com/notes/>.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо запровадження гуманного ставлення до тварин) : Проект закону від 14.09.2016 р. № 5119-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/XH3Y71AA.html.
8. Про захист тварин від жорстокого поводження : Закон України від 21.02.2006 р. № 3447-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006 р. – № 27. – ст. 230.
9. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р.

- № 1264-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991 р. – № 41. – Ст. 546.
10. Про тваринний світ : Закон України від 13.12.2001 р. № 2894-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002 р. – № 14. – Ст. 97.
11. Ясинчук Л. Відповідальність за жорстоке поводження з тваринами посилять / Л. Ясинчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://expres.ua/digest/2017/04/18/238286-vidpovidalnist-zhorstoke-povodzhennya-tvarynamy-posylyat>.
-

Краснова Ю. А., Хомик В. А. Юридическая ответственность за жестокое обращение с животными

Статья посвящена особенностям юридической ответственности за жестокое обращение с животными. Охарактеризовано легальное понимание понятия «жестокое обращение с животными», основные принципы защиты животных от жестокого обращения. Определено понятие «издевательство над животными», его основные признаки. Акцентируется внимание на видах и размерах юридической ответственности за жестокое обращение с животными.

Ключевые слова: *животный мир, гуманное отношение к животным, жестокое обращение с животными, издевательство над животными, юридическая ответственность за жестокое обращение с животными.*

Krasnova Yu. A., Khomik V. O. Legal responsibility for animal cruel

The article is devoted to the peculiarities of legal liability for cruel treatment of animals. They characterized a legal understanding of the concept of “cruel treatment of animals”, the basic principles of protecting animals from cruel treatment. The concept of “abuse of animals”, its main features is defined. Attention is focused on the types and sizes of legal liability for cruelty to animals.

Key words: *wildlife, human treatment of animals, animal cruel, abuse of animals, legal responsibility for animal cruel.*

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 351

О. Г. Гончаренко

доктор економічних наук, доцент,
начальник кафедри економіки та соціальних дисциплін
Академії Державної пенітенціарної служби

ЗНАЧЕННЯ РОЗПОДІЛУ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ У ДЕРЖАВНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

У статті досліджуються місце, роль та завдання контролюючих органів в системі державного управління. Визначено критерії та ознаки контролюючих органів та проблеми співвідношення контролюючих і правоохоронних органів. Особлива увага зосереджується на визначенні шляхів удосконалення відомчого, міжвідомчого та позавідомчого контролю, що сприятиме забезпеченню законності та дисципліни в державному секторі економіки і державному управлінні. Сформовано пропозиції з удосконалення теоретичних засад щодо співвідношення контролюючої і наглядової функції держави.

Ключові слова: контроль, нагляд, відомчий контроль, міжвідомчий контроль, позавідомчий контроль.

Постановка проблеми. Теоретичне і практичне окреслення завдань контролюючих органів є передумовою визначення їх місця і ролі в системі державних і недержавних інституцій, компетенцій, форм та методів роботи. Проблеми реорганізації державного і недержавного контролю передбачають використання комплексного підходу, потребують вдосконалення форм та методів роботи по організації його проведення та підвищення ефективності і результативності контролю. Систему контролюючих органів досліджують як теорію поділу влади, а саме парламентського, відомчого чи судового контролю або, як розподіл напрямів роботи державних органів чи їх контрольних функцій, що дозволяє визначити їхні повноваження. Україна має розгалужену систему контролюючих органів. У відповідності до Указу Президента України від 8 червня 2004 року № 817/98 «Про деякі заходи з дерегулювання підприємницької діяльності» було впорядковано систему та компетенцію органів державного контролю. Контролюючими органами, які мають право проводити планові й позапланові перевірки (в межах своїх компетенцій) фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання є органи Державної фіскальної служби та органи державного казначейства [2].

Зважаючи на зміни, які відбуваються в державному секторі економіки контролюючі органи поділяють на наступні категорії:

1. Фіскальні (забезпечують інтереси держави щодо виконання державного бюджету) – відносяться органи фіскальної служби, соціального страхування, а також Пенсійний фонд України.

2. Контролюючі (забезпечують інтереси суспільства та держави по окремих напрямках діяльності) – відносяться органи санітарно-епідеміологічної служби, захисту прав споживачів, екологічного контролю.

3. Правоохоронні (забезпечують безпеку життєдіяльності громадян) – національна поліція, служба безпеки, прокуратура та інші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Недосконалість та суперечливість законодавства, яке регулює контрольні повноваження відповідних органів та породжує недоліки в їх діяльності обумовлюють актуальність дослідження інституту контролю багатьма вченими-юристами. Теоретичні положення щодо контролю ґрунтуються на працях закордонних та вітчизняних учених, а саме: В. Авер'янова, С. Березовської, В. Гаращука, А. Гуляєва, К. Гуценка, Д. Дурдиневського, М. Ковальова, О. Машкова, В. Мельниченка, Н. Нижника, К. Ньюкамера, Д. Овсянко, Р. Павлен-

ко, Г. Райта, Дж. Рігса, М. Розенберга, Т. Сінклера, В. Скуратівського, Ю. Тихомирова, А. Ткачука, Уолтера Дж. Олешека, В. Чиркіна, К. Шоріної, В. Юсупової, Ц. Ямпольської та багатьох інших вчених.

Мета статті – дослідити значення та особливості розподілу системи державного контролю в державному секторі економіки.

Виклад основного матеріалу. Визначення системи контролюючих органів дозволяє визначити критерії означених структур та ознак, якими вони характеризуються. На теперішній час серед вчених-юристів проблемними є питання співвідношення контролюючих і правоохоронних органів. В. Гаращук вважає, що суди не слід відносити до контролюючих органів, незважаючи на те, що контрольні функції мають майже всі правоохоронні органи, які мають функції та повноваження, що визначають їх особливий статус [8, с. 102]. Тієї ж точки зору дотримуються К. Гуценко та М. Ковальов, які вбачають відмінність в діяльності правоохоронних і контролюючих органів в тому, що перші – вирішують правозахисні завдання, а інші – сукупність адміністративних функцій [9, с. 234]. Характеристика повноважень спеціалізованих контролюючих органів дозволяє визначити їх предметну спрямованість, а також форми і методи застосування. Незаперечним є той факт, що Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, а також інші органи виконавчої влади є контролюючими органами (але не спеціалізованими) і одночасно виступають органами державної влади. Виконання декількох або комплексу функцій дає підставу вважати їх одночасно і правоохоронними, і контролюючими. С. Березовська зазначає, що спільна мета, яка переслідується самостійними органами держави, обумовлена специфічністю завдань по її досягненню та забезпечується відповідними зручними, економічними методами в певних організаційно-правових формах [6, с. 78].

Основні напрямки діяльності, за якими здійснюється контроль у сфері державного управління є: дотримання дисципліни в сфері фінансової, ціноутворюючої, договірної технологічної, виконавчої, трудової діяльності; використання державних ресурсів та основних і оборотних засобів; дотримання екологічного законодавства; розстановка кадрів у державному секторі та їх підбір; реалізація соціальних програм; боротьба з правопорушеннями у сфері державного управління та інші. Контрольна діяльність за означеними напрямками дозволяє

забезпечити перевірку цільового використання державних фінансових ресурсів, що сприятиме економічному розвитку держави.

Аналізуючи питання про диференціацію контролю О. Андрійко зазначає, що застосування його виду залежить від стану певного державно-правового явища, що підлягає державному контролю. Вчений класифікує контроль за: суб'єктами, що здійснюють контроль; характером контролю; контрольними повноваженнями; сферами контролю та характером взаємовідносин [5, с. 223]. На думку К. Шоріної контроль класифікується за: природою суб'єктів контролю; поставленими завданнями; змістом контрольної діяльності; характером контрольних повноважень; характером взаємовідносин у процесі здійснення контрольних дій; юридичними наслідками контролю тощо [12, с. 179]. Визначаючи завдання попереднього контролю, В. Дурденевський вказує на те, що це дозволяє попередити не цільове використання ресурсів, а також виявити вже вчинені порушення та встановити, хто буде нести за їх відповідальність [10, с. 50]. Враховуючи зазначене, на нашу думку, оптимальним, а також таким, що має практичне застосування, є розподіл контролю на види за сферами діяльності, а саме: внутрішній (або відомчий), міжвідомчий та надвідомчий (або позавідомчий).

На думку В. Авер'янова під внутрішнім контролем розуміють контроль, який здійснюється всередині міністерства або іншого центрального органу виконавчої влади або окремого суб'єкту господарювання органом чи посадовою особою, пов'язаною з підконтрольною структурою відомчими зв'язками. Відомчий контроль дозволяє забезпечити законність і дисципліну в державному секторі економіки і державному управлінні, а також дисциплінує поведінку службовців державних структур та інших працівників як у сфері державного управління, так і в сфері матеріального виробництва [7, с. 564]. Сутність відомчого контролю розкривається в діях особи чи структури, що вища за підпорядкуванням, і перевіряє правильність виконання підпорядкованою їй структурою чи особою, дотримання чинного законодавства, трудової дисципліни, організації виробничо-господарської та фінансової діяльності. В разі виявлення недоліків – коригує напрями діяльності та способи управління, а за наявності підстав – здійснює притягнення до відповідальності винних осіб. Наскільки вміло організований в державі відомчий контроль і наскільки вміло вдається його застосувати, залежить можливість зловживання

державною владою та запобігання бюрократизації державного апарату.

Відомчий контроль забезпечує держава і він характеризується наступними аспектами виявлення, а саме:

- отриманням достовірної та об'єктивної інформації щодо стану законності та дисципліни на підконтрольному об'єкті відомчої приналежності;

- встановленням причин та умов відхилення від вимог діючого законодавства, правил організації виробничо-господарської та фінансової діяльності та управління підконтрольним суб'єктом господарювання;

- притягненням до відповідальності осіб, винних у порушенні встановленого порядку та вжиття заходів щодо виправлення ситуації на підконтрольному об'єкті тощо.

Відомчий контроль забезпечується органами управління як загальної, так і спеціальної компетенції. Предметом його діяльності є дослідження стану справ у внутрішніх структурах міністерств, відомств та інших центральних органів виконавчої влади, а також різних суб'єктів господарювання та організацій. І саме на нього покладаються такі ж завдання, як і на органи державного управління.

Міжвідомчий контроль забезпечується органами міжгалузевої компетенції, що встановлює загальнообов'язкові для всіх міністерств, державних комітетів, відомств, підприємств та організацій вимоги, та контролює їх виконання. Наявність міжвідомчого контролю обумовлена необхідністю забезпечення вирішення та реалізації комплексних завдань, що стосуються ряду галузей національної економіки. Органом міжвідомчого контролю досліджується реалізація конкретної функції, наприклад, Державна аудиторська служба України забезпечує внутрішній контроль та внутрішній аудит у державному секторі, цільове використання міністерствами та відомствами грошових ресурсів, стан і збереження матеріальних цінностей, правильність та достовірність складання бухгалтерської звітності та інше, не втручаючись у повноваження підконтрольного органу щодо інших питань. Зважаючи на певні організаційно-правові зміни у структурі державних органів України, на думку В. Гаращука, можна віднести контроль з боку міністерств, служб, агенцій, відомств та їх структурних підрозділів, які мають міжвідомчі повноваження, до міжвідомчого контролю [8, с. 100].

У відповідності до наданих їм повноважень вони здійснюють контроль за дотриманням за-

гальнообов'язкових правил у різних галузях національної економіки, що законодавчо закріплено у нормативно-правових актах, наприклад, Законі України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» [1], Положенні про Державну інспекцію України з питань праці [3], Положенні про Державну інспекцію України з питань захисту прав споживачів [4] та інших.

Органи, які забезпечують міжвідомчий контроль застосовують різні заходи адміністративного примусу, мають право самостійно накладати адміністративні стягнення, а також за результатами міжвідомчого контролю можливе притягнення правопорушника до кримінальної відповідальності та застосування дисциплінарного стягнення.

Надвідомчий контроль проводиться з усіх питань господарського, соціально-культурного і адміністративно-політичного будівництва, органами загальної компетенції: Кабінетом Міністрів України, місцевими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування. Характерною особливістю надвідомчого або, як його ще називають, позавідомчого контролю, є те, що за його результатами можна притягти до дисциплінарної відповідальності, оскільки перевірки здійснюють вищі посадові особи, які наділені правом найму на роботу.

Отже, надвідомчий (або позавідомчий) контроль називається тому, що він здійснюється органами над- або позавідомчої компетенції, тобто органами, які забезпечують управління галузями національного господарства, соціально-культурного та адміністративно-політичного будівництва.

Умови здійснення контролю є його специфічною особливістю. Як філософська категорія, умови відображають відношення предмета до явища, що його оточують і без яких не можливим є його існування. Умова складає середовище та обставини, в яких виникає і розвивається явище або процес [11, с.498]. Умови здійснення контролю складаються з:

- юридичних підстав – нормативної бази, яка регламентує можливість і обов'язковість здійснення контрольних дій контролюючими органами на підконтрольних об'єктах;

- стандартів контролю – порівняння результатів господарської чи фінансової діяльності з стандартами ведення обліку, статистичної інформації та інших відомчих документів;

- спеціальних контролюючих органів та професійно підготовлених осіб, які б забезпечили якісну та достовірну перевірку результатів господарської чи фінансової діяльності.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи вищевикладене можна зробити висновки, що контролюючі органи в межах своєї компетенції мають право проводити планові та позапланові перевірки фінансово-господарської діяльності підконтрольних органів, та поділяються на фіскальні, контролюючі і правоохоронні. Основними напрямками діяльності, за якими здійснюється контроль у сфері державного управління, є перевірка (ревізія) цільового використання фінансових ресурсів, що сприяє економічному зростанню держави. На нашу думку, практичне значення має розподіл контролю за видами діяльності на відомчий, міжвідомчий та надвідомчий, що дозволяє зробити висновки про ефективне, раціональне та цільове використання бюджетних коштів, збереження майна, достовірність і правильність ведення облікової політики та статистичної звітності.

Список використаної літератури:

1. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України від 24.02.1994 р. № 4004-XII (із змінами, внесеними згідно із Законом від 23.12.2015 р. № 901-VIII [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4004-12>.
2. Про деякі заходи з дерегулювання підприємницької діяльності : Указ Президента України від 08.06.2004 р. № 817/98 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/817/98>.
3. Положення про державну інспекцію України з питань праці : Указ Президента України від 06.04.2011 р. № 386/2011 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/386/2011>.
4. Положення про Державну інспекцію України з питань захисту прав споживачів : Указ Президента від 13.04.2011 р. № 465/2011 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/465/2011>.
5. Андрійко О. Ф. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади: Дис ...д-ра юрид. наук. – К., 1999. – 390 с.
6. Березовская С. Г. Прокурорский надзор в советском государственном управлении (Общий надзор). – М. : Госюриздат, 1954. – 106 с.
7. Виконавча влада і адміністративне право / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Видавничий Дім «Ін-Юре», 2002. – 668с.
8. Гаращук В. М. Контроль та нагляд у державному управлінні. – Харків : Фоліо, 2002. – 176 с.
9. Гуценко К. Ф., Ковалев М. А. Правоохранительные органы : Учебник для вузов / Под ред. проф. К. Ф. Гуценко. – М. : БЕК, – 1995. – 320 с.
10. Дурденевский В. Государственный контроль в капиталистических странах (обзор законодательства) // Вестник государственного контроля. – 1940. – № 2. – С. 48–56.
11. Философский словарь /Под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.
12. Шорина Е. В. Контроль за деятельностью органов государственного управления в СССР. – М. : Наука, 1981. – 300 с.

Гончаренко О. Г. Значение распределения системы государственного контроля в государственном секторе экономики

В статье исследуется место, роль и цели контролирующих органов в системе государственного управления. Определены критерии и признаки контролирующих органов и проблемы соотношения контролирующих и правоохранительных органов. Особое внимание уделено определению путей совершенствования ведомственного, межведомственного и вневедомственного контроля, что будет способствовать обеспечению законности и дисциплины в государственном секторе экономики и государственном управлении. Сформулированы предложения по усовершенствованию контроля и надзор, как функций государства.

Ключевые слова: контроль, надзор, ведомственный контроль, межведомственный контроль, вневедомственный контроль.

Honcharenko O. G. Significance of the state control system division in the field of the state economy

The author investigates the place, the role and the controlling bodies task in the state managerial system. The author defines the criteria and the controlling bodies characteristics, correlation issue of controlling bodies with the law enforcement ones. Special attention is focused on the definition of improvement in departmental, interdepartmental and extra-departmental control, that provides administering the law a discipline in the organs of state economy as well as in the state management. The author formulates proposals as to the improvement of the theoretical standards on correlation of the state controlling function with the supervising one.

Key words: control, supervision, departmental control, interdepartmental control, extra-departmental control.

УДК 336.221.262

Г. В. Дядечко

студентка

Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

О. М. Рєзнік

кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки,
заступник директора з наукової роботи
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ МЕДІАЦІЇ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНОГО СПОСОБУ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У ПОДАТКОВІЙ СФЕРІ

Досліджено поняття медіації в правовій доктрині й основних міжнародних правових актах. Визначено її ознаки та місце серед інших видів вирішення спорів. Розглянуто характерні особливості медіації, практику впровадження досліджуваного способу в податкову сферу, а також особливості вирішення в такий спосіб податкових спорів в окремих країнах. Наголошено на необхідності законодавчого запровадження податкової медіації в Україні.

Ключові слова: медіація, переговори, альтернативний спосіб вирішення спорів, податкові спори, податкове законодавство.

Постановка проблеми. Ефективне функціонування будь-якої держави є неможливим без такого джерела бюджетних надходжень, як податки. При цьому актуальними залишаються питання стосовно розміру ставки таких платежів, прострочення строку й імовірного ухилення від їх сплати, що нерідко призводить до виникнення податкових спорів. Попри наявні способи їх вирішення, за роки сформованої практики доводиться констатувати очевидну неефективність таких механізмів, що негативно впливає на відносини між фіскальними органами й платниками податків, при цьому формуючи негативний імідж не тільки фіскальних органів, але й судової системи. Тому виникає реальна необхідність у появі ефективних інструментів вирішення податкових спорів для оптимального задоволення інтересів сторін. Однією з таких можливостей може стати створення та легалізація інституту медіації як одного з альтернативних способів вирішення податкових спорів, що в короткостроковій перспективі створить додаткові гарантії для ефективного захисту охоронюваних законом прав та інтересів громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти цього питання були предме-

том дослідження в роботах таких зарубіжних і вітчизняних учених, як Р. Дендорфер, Г. Єрьоменко, К. Kovach, В. Красіловська, S. Peppet, М. Поліщук, А. Rau, І. Шерман та ін.

Мета статті – дослідити роль податкової медіації як альтернативного способу вирішення спорів у податковій сфері на прикладі окремих іноземних держав і розглянути можливість запровадження такого інституту в Україні.

Виклад основного матеріалу. Характеризуючи медіацію, доцільно відзначити, що такий спосіб вирішення спорів зародився в 60–70-х рр. XX ст. у США. Поява й динамічний розвиток процедури медіації в цій країні були зумовлені кризою судової системи. За таких обставин, беручи участь у медіації, сторони отримували реальну можливість швидко й ефективно вирішити власний спір. Із часом численні переваги медіації порівняно із судовим розглядом спору стали причиною розширення географічних кордонів використання цієї процедури. Так, медіація набула поширення у Великобританії, Канаді, Австралії й у більшості країн Європейського Союзу (Австрія, Італія, Німеччина, Нідерланди та ін.). Нині, як свідчить практика різних країн, усе частіше вдається досягти взаємовигідного вирі-

шення спору за допомогою медіації. Крім того, угоди, укладені в результаті процедури медіації, виконуються набагато сумлінніше, ніж судові рішення [1, с. 134].

В юридичній літературі можна знайти різні підходи до визначення медіації, зокрема зарубіжні науковці (А. Рой, І. Шерман) визначають медіацію як процес, в якому сторони за допомогою незалежної третьої сторони систематично докладають зусиль для з'ясування їхніх спільних і відмінних поглядів, досліджують можливості альтернативного вирішення спору та здійснюють пошук компромісів для укладення угоди про вирішення власного спору [2]. На думку К. Ковача, медіація є процесом, в якому нейтральна третя сторона (сторони) є основою для полегшення вирішення спору між сторонами конфлікту. Завданням медіатора є сприяння комунікації між сторонами та допомога їм у визначенні питань, що є істотними для вирішення спору [3]. Деякі автори (Дж. Вестбрук, Ч. Гутрі, Л. Райскін, К. Робенольт, Р. Рубен, Т.Дж. Хейнш) відзначають, що в процедурі медіації незалежна третя особа допомагає сторонам у веденні переговорів із метою забезпечення вирішення спору й укладення відповідної угоди. На думку вчених, медіація має такі характерні особливості:

- вона є добровільним процесом, під час якого третя особа, що має бути безсторонньою, допомагає сторонам вирішити їхній спір;
- медіація може існувати в різних формах, які виокремлюються в рамках окремих моделей медіації;
- особи, що беруть участь у медіації, можуть безпосередньо впливати на хід і результат медіації [4]. Формальне визначення медіації (або мирової угоди) наведене в статті 1 Типового закону Комісії ООН із міжнародного торгового права (ЮНІСТРАЛ) за 2002 р. щодо міжнародних комерційних арбітражних процедур. Так, медіація – це «процес, коли сторони залучають третю особу чи осіб <...> із метою надання ними допомоги в мирному врегулюванні спорів, що виникають із приводу контрактних чи інших правових відносин або пов'язані з ними. Мировий посередник не має права нав'язувати сторонам способи врегулювання спору» [5].

У законодавстві України дефініція медіації відсутня. Натомість на рівні підзаконних нормативно-правових актів установлено, що медіацією є діяльність професійних посередників, які спрямовують учасників юридично-

го спору до компромісу й урегулювання спору його учасниками самостійно [6]. Проте в роботі за основу візьмемо поняття медіації, передбачене проектом Закону України «Про медіацію» від 27.03.2015 р. № 2480 [7], де вона розглядається як альтернативний (позасудовий) метод вирішення спорів, за допомогою якого дві або більше сторони спору намагаються в рамках структурованого процесу, самостійно, на добровільній основі досягти згоди для вирішення спору за допомогою медіатора [7]. На наш погляд, це визначення є одним із найбільш адаптованих до формальних умов чинного законодавства.

Доцільно зазначити, що це питання неодноразово обговорювалося не тільки в наукових колах, але й знаходилося в полі зору міжнародних інституцій, що свідчить про його значимість. Необхідність дослідження цієї проблематики також зумовлює, з одного боку, ознайомлення з особливостями медіації як процесу, зокрема й проведення досліджень в окремих регіонах на предмет ефективності такого способу, а з іншого – вивчення позитивного міжнародного досвіду, де використання такого способу є поширеною успішною практикою.

Так, процедура медіації в податковій сфері полягає в проведенні переговорного процесу між платником податків і контролюючим органом, що відбувається за сприяння незалежної особи (медіатора) з метою врегулювання спору шляхом досягнення угоди щодо податкових зобов'язань, тобто вона передбачає досудове узгодження податкових зобов'язань. Порівнюючи медіацію з найбільш поширеним в Україні судовим способом вирішення спорів, доцільно відзначити таке:

- під час судового розгляду процес може розпочатися всупереч волі однієї зі сторін, а в медіації така процедура є добровільною;
- рішення в судовому розгляді приймається відповідно до букви закону, у медіації – ураховуючи інтереси сторін, але в рамках, визначених нормами чинного законодавства;
- у судовому розгляді суд наділений владними повноваженнями, а медіатор таких повноважень не має й лише сприяє виробленню рішення;
- для судового розгляду характерна тривала й формалізована процедура, медіації притаманний прискорений і неформальний порядок;
- судовому розгляду притаманна змагальність сторін, медіації – співпраця її учасників [8].

Хоча питання податкової медіації в Україні тільки розвивається, спостерігається позитив-

на динаміка використання цього методу. Так, у 2013 р. було проведено роботу з примирення в судових справах для забезпечення надходження коштів у державний бюджет. Базою для визначення перспективних справ, в яких можливо досягти примирення, була загальна кількість спорів, де предметом оскарження було оскарження податкових повідомлень-рішень про визначення податкових зобов'язань із податку на додану вартість і податку на прибуток, які знаходяться на судовому розгляді (32876 справ на 91,2 млрд грн) і розглянуті на користь уповноваженого центрального органу виконавчої влади (4493 справи на суму 14,2 млрд грн). За результатом інвентаризації спорів, де відповідачами є сторони, які мають активи, 1307 справ на суму 7,4 млрд грн було визначено як перспективні для досягнення примирення. Було проведено 1332 зустрічі на загальну суму 15,1 млрд грн. У 1023 судових справах платники податків відмовилися від примирення, а за 309 справами було досягнуто примирення на загальну суму 5,6 млрд грн. Таким чином, за 2 місяці проведення експерименту було досягнуто примирення з платниками податків, яке дало можливість одразу залучити до бюджету 5,6 млрд грн [9]. Тому є підстави вважати доцільним запровадження цього інституту, який стане ефективним інструментом вирішення податкових спорів. Також це підвищить імовірність більш швидкого залучення коштів до відповідного бюджету.

Що стосується міжнародного досвіду, то розглянемо особливості використання досліджуваного способу врегулювання податкових спорів в окремих державах. Зокрема, зосередимо увагу на Австралії, Норвегії, Німеччині та Нідерландах – країнах, де такий метод забезпечує ефективне розв'язання спорів, будучи однією з ключових передумов їх вирішення.

Податкове управління Австралії (далі – ПУА) визнає й підтримує використання альтернативних методів вирішення спорів (далі – ADR) у відповідних випадках як неформальний, швидкий і економічно вигідний засіб вирішення спорів. Це стосується використання ADR як для вирішення частини спору, так і для вирішення всіх інших процедурних питань щодо спору. Відповідно до ПУА ADR може застосовуватися на будь-якій стадії спору [10]. Більше того, Кодекс ПУА з врегулювання спорів має подальші вказівки щодо врегулювання податкових спорів і використання ADR. Модельна процесуальна політика, яка по-

ширюється на всі установи (зокрема й на ПУА), відповідно до Закону фінансового управління та звітності 1997 р. передбачає, що установи, якщо це можливо, мають прагнути уникнути, запобігти й обмежити сферу застосування судочинства, зокрема шляхом приділення уваги альтернативному вирішенню спорів, перш ніж починати судовий процес у справі [10].

Натомість відповідно до законодавства Норвегії будь-які судові спори за участі держави повинні вирішуватися відповідно до положень Закону щодо медіації та процесу в цивільних справах. Податкова служба, яка прийняла рішення, виступає в якості сторони в розгляді справи від імені держави. Міністерство може видавати інструкції, що стосуються ролі сторони, яка бере участь у розгляді від імені держави в принципі і в окремих випадках. Міністерство іноді може взяти на себе роль сторони в ході розгляду справи або передати її іншому податкового органу [11]. Що стосується юридичного спору, сторони можуть погодитися поза судом щодо медіації відповідно до цього Закону. Угода укладається в письмовій формі із зазначенням того, що далі буде застосована позасудова медіація. Договір, укладений до виникнення правового спору, не буде обов'язковим. Сторони можуть у будь-який час вимагати, щоб позасудова медіація була припинена. Сторони можуть домовитися про те, хто буде виступати в якості медіатора або про порядок його призначення. На прохання сторін окружний суд повинен призначити одного з медіаторів суду. Заява має бути подана в письмовій формі й підписана обома сторонами. Сторони мають указати причину спору. Якщо суд відмовляється призначити медіатора, рішення може бути спільно оскаржене сторонами. Медіатори та помічники можуть вимагати передплату за свої послуги [11].

На нашу думку, доцільно було б ознайомитися з особливостями проведення податкової медіації в Німеччині, де такий спосіб є одним із найефективніших порівняно з багатьма іншими країнами. Так, у Німеччині, яка почала експеримент з упровадження медіації в судах (зокрема й адміністративних) аж у 2000 р, спочатку було задіяно шість земель. У липні 2012 р. законодавець імплементував Директиву ЄС 2008/52/EWG у національне законодавство й прийняв Закон про сприяння медіації й іншим методам врегулювання спорів, який передбачає стандартну позасудову й судову медіацію [12]. Першим кроком є подання протесту до інстанції, яка прийня-

ла рішення, протягом одного місяця з моменту повідомлення. Ця інстанція намагається вирішити проблему в неофіційному порядку, відкрито обговорити справу з платником податків. 60–90% протестів зникають у результаті цієї дискусії. Коли справа не вирішується на цьому етапі, установа направляє справу безпосередньо до апеляційної інстанції, що є на тому ж ієрархічному рівні, що й інші підрозділи Податкової служби, і чия єдина функція полягає в розгляді апеляційних скарг. Судові процедури в принципі можливі, тільки якщо платник податків спочатку вичерпав позасудові варіанти.

Аналізуючи використання процедури посередництва для врегулювання спорів в адміністративних справах, німецькі фахівці з медіації приходять до висновку, що для здійснення процедури посередництва придатні адміністративні спори з такими характеристиками:

- а) якщо між сторонами можливе продовження взаємин, наприклад, між власниками сусідніх земельних учасників;
- б) наявність проблем комунікації учасників конфлікту;
- в) якщо адміністративний орган має свободу вибору у вигляді альтернативи санкцій;
- г) якщо обставини конфлікту не підлягають розголошенню [13, с. 4].

У рамках процедури посередництва не можуть бути врегульовані конфлікти, що характеризуються такими ознаками:

- а) правопорушення може мати кримінальне покарання;
- б) мета судового процесу спрямована виключно на вирішення будь-якої правової проблеми;
- в) конфлікт можна вирішити тільки шляхом процедури доказування [14].

Аналогічні підходи до застосування медіації сформовані також і в Нідерландах. Незважаючи на те, що там процедури медіації під час урегулювання податкових спорів використовуються відносно недавно (з 2004 р), цей досвід можна розцінювати як досить переконливий. Така практика дозволила значно зменшити загальну кількість судових розглядів із податкової тематики. У Нідерландах основною перешкодою для проведення медіації є кримінальна караність діяння. Також голландські судові медіатори вказують, що перешкодою для медіації є складні випадки, за якими ще ніколи не було судових рішень на користь тієї чи іншої сторони, тобто безпрецедентні суперечки. Згідно з практикою гол-

ландських судів медіацію можна застосовувати в будь-якій фазі конфлікту, тобто коли ще не було ніяких вимог, а тільки почалася процедура дослідження, перевірки з боку адміністративних органів щодо конкретних осіб [13, с. 5]. Отже, використання такого способу врегулювання податкових спорів у досліджуваних країнах створює умови для ефективного вирішення таких справ. Водночас є низка випадків, коли застосування медіації є неможливим, що зумовлюється певними особливостями справ.

Висновки і пропозиції. Проаналізувавши зазначене питання, доцільно відзначити, що в Україні назріла необхідність створення та легалізації інституту медіації як одного з альтернативних способів вирішення податкових спорів, що сприятиме мінімізації ризику виникнення корупційного складника внаслідок відкритих для обговорення й контролю погоджувальних процедур, призведе до суттєвої економії в податковому адмініструванні, а також забезпечить покращення рівня довіри населення до фіскальних структур. При цьому вважаємо доцільним внести певні корективи в наявні законопроекти в рамках податкової реформи – передбачити можливість розгляду таких спорів незалежною від держави стороною, що має позитивно вплинути на об'єктивний розгляд справи.

Список використаної літератури:

1. Поліщук М. Поняття медіації як альтернативного методу вирішення спорів / М. Поліщук // Держава і право. – 2014. – № 65. – С. 134–139.
2. Rau A. Processes of disput solution. The role of Lawyers. Third edition / A. Rau, T. Sherman. – New York. – 2002. – P. 337.
3. Kovach K. Mediation. Principles and Practice. Third edition / K. Kovach. – Saint Paul. – 2004. – P. 15.
4. Riskin L. Dispute Resolution and Lawyers, Third edition / L. Riskin, J. Westbrook, Ch. Guthrie, T. Heinsh, R. Reuben, J. Robbenolt. – Paint Paul. – 2006. – P. 191–192.
5. Типовой закон ЮНСИТРАЛ о посредничестве : Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mediators.ru/rus/about_mediation/international_law/uncitral_model_law.
6. Про затвердження Положення про надання безоплатної первинної правової допомоги в Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України : Положення від 04.05.2016 р. № 320 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0753-16>.

7. Про медіацію : Проект закону від 27.03.2015 р. № 2480 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2480&skl=9.
8. Официальный сайт Центра медиации и права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mediacia.com/>.
9. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо введення процедури медіації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GH1AA00A.html.
10. Australian Tax Office, Practice Statement Law Administration 2009/9, Conduct of Tax Office Litigation, para 19.
11. Act of 17 June 2005 № 90 relating to mediation and procedure in civil disputes (The Dispute Act), Section 7-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ub.uio.no/ujur/ulovdata/lov-20050617-090-eng.pdf>.
12. Дендорфер Р. Медиация в Германии: структура, особенности и современное состояние / Р. Дендорфер // Коммерческая медиация: теория и практика : сб. ст. / под. ред. С. Загайновой, В. Аболониной. – М. : Инфо-ропик Медиа. – 2012. – С. 1–27.
13. Красіловська В. Умови застосування медіації для врегулювання спорів з органами публічної влади: вітчизняний і зарубіжний аспекти / В. Красіловська // Теорія та практика державного управління. – 2015. – Вип. 4 (51). – С. 1–8.
14. Єрьоменко Г. Податкова медіація: досвід і перспективи впровадження / Г. Єрьоменко, А. Заїченко // Юрист & Закон. – 2014. – № 25. – 27 с.

Дядечко А. В., Резник О. Н. Внедрение института медиации как альтернативного способа разрешения споров в налоговой сфере

Исследовано понятие медиации в правовой доктрине и в основных международных правовых актах. Определены ее признаки и место среди других видов разрешения споров. Рассмотрены характерные особенности медиации, практика внедрения исследуемого способа в налоговую сферу, а также особенности решения таким способом налоговых споров в отдельных странах. Отмечена необходимость законодательного введения налоговой медиации в Украине.

Ключевые слова: медиация, переговоры, альтернативный способ разрешения споров, налоговые споры, налоговое законодательство.

Dyadechko A. V., Reznik O. N. Introduction of mediation as an alternative method for dispute resolution in the sphere of taxation

Investigates the concept of mediation in legal doctrine and fundamental international legal acts. Defined by its characteristics and place among other types of dispute resolution. Considered the characteristic features of mediation, the practical implementation of the investigated method in the tax area, and particularly the decision in such method of tax disputes in certain countries. The necessity of the introduction of tax mediation in Ukraine.

Key words: mediation, negotiation, alternative method of dispute resolution, tax disputes, tax law.

Н. П. Капітаненко

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту організацій та управління проектами
Запорізької державної інженерної академії

ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

Статтю присвячено аналізу особливостей юридичної відповідальності громадських об'єднань за правопорушення у сфері публічного управління та адміністрування. Розглянуто питання визначення категорії громадські об'єднання на основі аналізу наукових джерел та чинного законодавства. Проведено аналіз підстав та видів юридичної відповідальності громадських об'єднань за правопорушення у сфері публічного управління та адміністрування. Сформовано пропозиції з удосконалення теоретичних засад щодо зазначеної проблеми.

Ключові слова: громадські об'єднання, юридична відповідальність, адміністративна відповідальність, правопорушення, публічне управління та адміністрування.

Постановка проблеми. Євроінтеграційний цивілізаційний вимір України передбачає побудову суспільства з новою модифікованою формою спілкування держави, особистості та громадськості. Залучення усіх зазначених суб'єктів до процесу вироблення і здійснення державної соціально-орієнтованої політики дає можливість легітимізувати прийняті рішення шляхом суспільного діалогу задля загального блага. В умовах розвитку України як демократичної, правової та соціальної держави актуальності набуває питання вдосконалення (створення) нормативно-правової бази механізму співпраці громадських об'єднань та органів державної влади і місцевого самоврядування. Аналіз стану зазначеного співробітництва свідчить про неповне використання можливостей як з боку громадськості, так і з боку держави, що спонукає до пошуку оптимальних форм взаємодії сторін, зокрема, для попередження або припинення правопорушень у сфері публічного управління та адміністрування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти юридичної відповідальності громадських об'єднань за порушення у сфері публічного управління та адміністрування, зокрема адміністративної відповідальності, відображено в працях таких вітчизняних учених-правників, як: В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяк, Н. В. Богашева, М.Ю. Віхляєв, В.М. Гаращук, Є. Є. Додіна, Р.А. Калюжний, Л.В. Коваль, І.Б. Коліушко, Т.О. Коломонець,

В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, В. М. Кравчук, І. Т. Темех та ін.

Мета статті полягає у встановленні правової сутності юридичної відповідальності громадських об'єднань за правопорушення у сфері публічного управління та адміністрування на основі аналізу нормативно-правових актів, наукових джерел та результатів правозастосовної практики.

Виклад основного матеріалу. Конституція України надає право громадянам України на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій (ч.ч. 1, 4 ст. 46) [1].

Розглядаючи питання відповідальності суб'єктів, передусім, громадських об'єднань, у сфері публічного управління та адміністрування, перш за все, необхідно визначити поняття «громадське об'єднання». Чинне законодавство України та юридична наука використовують значну кількість термінів для характеристики громадськості – громадські формування, не-

державні організації, неприбуткові організації, громадські об'єднання, некомерційні організації, об'єднання громадян, неурядові організації тощо [2, с. 200]. Така певна термінологічна еклектичність не сприяє, насамперед, об'єктивному вирішенню ситуацій у сфері правозастосовної практики щодо статусу громадських об'єднань як складової громадянського суспільства.

Визначення терміну громадського об'єднання, яке є традиційним для української наукової літератури, надає Закон України «Про громадські об'єднання» від 5 серпня 2012 р. – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів (ч. 1 ст. 1) [3]. В той же час, Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» від 15 травня 2003 р., використовує термін громадські формування у значенні – це політичні партії, структурні утворення політичних партій, громадські об'єднання, місцеві осередки громадського об'єднання із статусом юридичної особи, професійні спілки, їх об'єднання, організації профспілки, передбачені статутом профспілки та їх об'єднання, творчі спілки, місцеві осередки творчих спілок, постійно діючі третейські суди, організації роботодавців, їх об'єднання, відокремлені підрозділи іноземних неурядових організацій, представництва, філії іноземних благодійних організацій (ст. 1) [4]. Як бачимо, законодавець розглядає громадські об'єднання як одну із складових громадських формувань в Україні.

Зарубіжні нормативні акти та література застосовують термін неурядові організації (від англ. Non-governmental organizations) – об'єднання людей в організації з метою реалізації своїх ініціатив та участі у вирішенні актуальних суспільних проблем. Термін «недержавні організації» вперше було застосовано ООН в розумінні міжнародної організації, заснованої державою або на основі міжнародного договору. Однак з часом поняття набуло більш широкого вжитку і сьогодні його використовують для назви організацій, створених з ініціативи громадян для вирішення різноманітних питань суспільства [5, с. 328]. Наразі, термін «громадські об'єднання» відображає різні форми недержавних організацій в суспільному житті і є

узагальнюючим. Відтак, маючи як спільні риси, так і відмінні, терміни, на наш погляд, слід розглядати як синонімічні.

Правники визначають різноманітні види громадських об'єднань залежно від критерію: за організаційно-правовими властивостями, за масштабами діяльності тощо. В той же час, недержавним організаціям, незалежно від їх виду, притаманні як загальні ознаки (добровільність, самоврядування та саморегуляція, відсутність державно-владних повноважень, крім випадків, передбачених законом), так і специфічні, характерні для окремих видів громадських об'єднань (фіксоване членство, сплата членських внесків), що вирізняють їх від державних організацій [6, с. 123-124].

Разом з тим, Закон України «Про громадські об'єднання» від 5 серпня 2012 р., визначаючи правові та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання, порядок утворення, реєстрації, діяльності та припинення громадських об'єднань, вказує на існування двох видів громадських об'єднань за організаційно-правовою формою – громадська організація або громадська спілка. Громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи. Громадська спілка – це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи (ст. 1).

В подальшому, встановлюючи вимоги до найменування громадського об'єднання, законодавець зазначає, що власна назва громадського об'єднання не може містити слова «державний», «комунальний» та похідні від них, але має право надавати інформацію про статус громадського об'єднання («дитяче», «молодіжне», «всеукраїнське») та/або про його вид («екологічне», «правозахисне» тощо) (ст. 10 Закону). Тобто, Закон України «Про громадські об'єднання» опосередковано передбачає різні види громадських об'єднань, однак за організаційно-правовою формою вони можуть бути лише двох видів.

Взаємозв'язок держави та громадських об'єднань полягає передусім в тому, що саме держава, приймаючи відповідні нормативно-правові акти, встановлює правові засади діяльності, права, обов'язки та відповідальність таких організацій. Правовою основою статусу громадських об'єднань, передусім, є Конституція України (ст. ст. 36, 37) та Закон України «Про

громадські об'єднання» від 5 серпня 2012 р. Також Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» від 15 травня 2003 р. регламентує процедуру легалізації діяльності, тобто громадське об'єднання, яке має намір здійснювати діяльність із статусом юридичної особи або без такого статусу, підлягає державній реєстрації протягом 60 днів з дня проведення установчих зборів.

Статус кожного виду громадських об'єднань визначає спеціальний закон, як то: Закон України «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 р. встановлює правовий статус, порядок організації та діяльності органів самоорганізації населення, тобто представницьких органів, що створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частини для вирішення соціальних, культурних, побутових та інших потреб місцевого значення (будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети мікрорайонів у містах, сільські, селищні комітети) [7]; Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» від 29 листопада 2001 р. регулює правові та організаційні засади створення, функціонування, реорганізації та ліквідації об'єднань співвласників жилих та нежилых приміщень багатоквартирного будинку, захисту їхніх прав та виконання обов'язків щодо спільного утримання багатоквартирного будинку [8]; Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 5 липня 2012 р. забезпечує сприятливі умови для утворення і діяльності благодійних організацій [9]; Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» від 1 грудня 1998 р. передбачає особливості організаційно-правових засад утворення та діяльності молодіжних і дитячих громадських організацій, гарантії забезпечення їх діяльності [10] та ін.

Відповідальність громадських об'єднань у сфері публічного управління та адміністрування регламентують як загальні закони, так і спеціальні. Так, відповідно до ст.1865 КпАП України адміністративна відповідальність за порушення законодавства про об'єднання громадян настає за такі діяння [11]:

- здійснення діяльності без легалізації у встановленому законом порядку;
- здійснення діяльності в разі відмови у легалізації;

- продовження діяльності за наявності рішення суду про примусовий розпуск об'єднання;

- участь у діяльності таких об'єднань.

Суб'єктами адміністративної відповідальності є фізичні особи, осудні, які досягли 16 років (як рядові члени (учасники) об'єднання, так і керівництво) та/або юридичні особи приватного права, які можуть бути членами (учасниками) об'єднання. Вчинення вказаних діянь передбачає накладення штрафу від двадцяти п'яти до ста тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Закон України «Про громадські об'єднання» зазначає, що громадське об'єднання в разі порушення вимог ст.ст. 36, 37 Конституції України, ст. 4 цього Закону може бути заборонено судом за позовом уповноваженого органу з питань реєстрації в разі виявлення ознак порушення громадським об'єднанням, а саме:

- утворення і діяльність громадських об'єднань, мета (цілі) або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки;

- наявність у громадського об'єднання воєнізованих формувань.

Справа про заборону громадського об'єднання розглядається адміністративним судом у порядку, встановленому КАС України. У разі прийняття рішення про заборону громадського об'єднання майно, кошти та інші активи громадського об'єднання за рішенням суду спрямовуються до державного бюджету. Інші підстави для заборони діяльності громадського об'єднання, крім зазначених, не допускаються.

Відповідно ч.3 ст.25 Закону України «Про громадські об'єднання», якщо вартості майна громадського об'єднання зі статусом юридичної особи, яке безпосередньо здійснює підприємницьку діяльність і щодо якого прийнято рішення про ліквідацію, недостатньо для задоволення вимог кредиторів, ліквідатор (ліквідаційна комісія) зобов'язаний звернутися до господарського суду із заявою про порушення справи

про банкрутство такого об'єднання відповідно до Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 р.

Як вже було зазначено, питання юридичної відповідальності в разі виявлення ознак правопорушення, вчиненого відповідним громадським об'єднанням, регулюють і спеціальні закони. Так, суб'єкти правовідносин у сфері діяльності об'єднання співвласників багатоквартирного будинку несуть цивільну, кримінальну, адміністративну відповідальність, якщо вони винні у: 1) недотриманні вимог Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» від 29 листопада 2001 р.; 2) порушенні прав власників (користувачів), їх об'єднань і асоціацій; 3) порушенні статуту об'єднання та протидії його виконанню; 4) створенні, організації діяльності або ліквідації об'єднання з порушенням законодавства, державних стандартів і норм; 5) незаконному привласненні майна, що перебуває у спільній власності; 6) недотриманні умов договорів, відповідно до вказаного закону [8].

Загалом, закони України містять вичерпний та/або неповний перелік правопорушень, вчинення яких є фактичною підставою для юридичної відповідальності та види юридичної відповідальності громадських об'єднань за правопорушення.

Вплив громадськості на формування та реалізацію державної політики в Україні посилюється. Прикладом може слугувати діяльність Реанімаційного пакету реформ, який є координаційним центром для 65-ти неурядових організацій та 24-х експертних груп, стратегічне завдання якого полягає в консолідації зусиль громадськості для розроблення, просування і контролю реалізації реформ в країні та інформування про трансформації українського суспільства та міжнародної спільноти [12]. Корисним для суспільства є також створення відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. Порталу відкритих даних Верховної Ради України, розробленого згідно Меморандуму про співпрацю між Громадянською мережею Опора, Апаратом Верховної Ради України та державним агентством з питань електронного врядування за підтримки Програми розвитку ООН, що надає можливість аналізувати роботу парламенту. Вказані факти і багато інших проявів активності української громадськості надають можливість визна-

ти, що в Україні поступово формується та набирає силу громадянське суспільство.

Певна річ, цивілізованість суспільного життя базується на взаємній етичній вимогливості і взаємній юридичній відповідальності держави, особистості і громадянського суспільства [13, с. 87]. Посилення значення громадськості в процесі прийняття суспільно важливих рішень призвело до внесення змін до Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р., відповідно до яких суб'єктами, на яких поширюються дія цього Закону, є: представники громадських об'єднань, наукових установ, навчальних закладів, експертів відповідної кваліфікації, інші особи, які входять до складу конкурсних комісій, утворених відповідно до Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р., Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 р., Громадської ради доброчесності, утвореної відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р., громадських рад, рад громадського контролю, що утворені при державних органах та беруть участь у підготовці рішень з кадрових питань, підготовці, моніторингу, оцінці виконання антикорупційних програм (підпункт в) п. 2 ч. 1 ст. 3 Закону «Про запобігання корупції») [14; 15]. В такій ситуації, на наш погляд, варто уважно ознайомитися із зауваженнями до Закону, наданими Головним юридичним управлінням Апарату Верховної Ради України, про те, що «наведений підхід до застосування інституту електронного декларування фактично всупереч предмету Закону України «Про запобігання корупції» спрямований на ототожнення такого інструменту як «електронна декларація» з таким інструментом податкового контролю як «загальна» податкова декларація про майновий стан і доходи громадянина України. <...> закладається ризик поступового нівелювання суспільного та політичного значення інституту електронного декларування» [16]. Така позиція, на нашу думку, заслуговує на додаткове вивчення Закону правниками, законодавцями, реформаторами-управлінцями і громадськістю.

КК України передбачає відповідальність за умисне перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій або їх органів і встановлює покарання виправними роботами на строк до двох років або позбавленням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати

певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років (ст. 170) [17].

Висновки і пропозиції. Таким чином, демократична, соціально-орієнтована держава базується, передусім, на тісній паритетній взаємодії правової держави і громадянського суспільства в умовах верховенства права. Зміни у суспільстві детермінують зміни у сфері державного управління. Реалізація концепції публічно-правової моделі суспільних відносин полягає в оновленні погляду на значення громадських формувань в розбудові ефективної системи державного управління за європейськими стандартами адміністрування.

Запорукою якісної державної політики є співпраця органів державної влади і місцевого самоврядування з громадськими об'єднаннями. Новий формат спілкування держави, особистості та громадських об'єднань потребує подальшого розвитку науки, зокрема, науки адміністративного права, оскільки система правової термінології, стан законодавства взагалі та стосовно інституту юридичної відповідальності за правопорушення у сфері публічного управління та адміністрування, зокрема, потребує доопрацювання і оновлення в контексті євроінтеграційних вимог.

Список використаної літератури:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Віхляєв М.Ю. Види громадських об'єднань в Україні: питання законодавчої плутанини та теоретичний пошук способів її розв'язання / М.Ю. Віхляєв // Науково-інформаційний вісник «Право». – 2013. – №7. – с.200 – 2005.
3. Про громадські об'єднання: Закон України від 05 серпня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 1. – Ст.1.
4. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р.// Відомості Верховної Ради України – 2003. – № 31-32. – Ст.263.
5. Партії та вибори: енциклопедичний словник / Ю.Р.Шведа. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 750 с.
6. Адміністративне право : підручник / Ю. П. Битяк (кер. авт.кол.), В. М. Гаращук, В. В. Богуцький та ін.; за заг. ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гаращука, В. В. Зуй. – Х. : Право, 2010. – 624 с.
7. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 254.
8. Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку: Закон України від 29 листопада 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 10. – Ст.78.
9. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05 липня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 25. – Ст.252.
10. Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України від 01 грудня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 1. – Ст. 2.
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Прийнятий 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – додаток до №51. – ст. 1122.
12. Реанімаційний пакет реформ. Хто ми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rpr.org.ua/about-us/khto-my/>.
13. Бачинін В.А., Панов М.І. Філософія права: Підручник для юрид. спец-тей вищих навч. закладів освіти. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 472 с.
14. Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб: Закон України від 23 березня 2017 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 14. – Ст.159.
15. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – Ст.2056.
16. Зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб» (реєстр. № 6172), надані Головним юридичним управлінням Апарату Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61314.
17. Кримінальний кодекс України. Прийнятий 5 квітня 2001р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

Капитаненко Н. П. Особенности юридической ответственности общественных объединений за правонарушения в сфере публичного управления и администрирования

Статья посвящена анализу особенностей юридической ответственности общественных объединений за правонарушения в сфере публичного управления и администрирования. Рассмотрены вопросы определения категории «общественные объединения» на основе анализа научных источников и действующего законодательства. Проведен анализ оснований и видов юридической ответственности общественных объединений за правонарушения в сфере публичного управления и администрирования. Сформулированы предложения по усовершенствованию теоретических основ относительно данной темы.

Ключевые слова: общественные объединения, юридическая ответственность, административная ответственность, правонарушения, публичное управление и администрирование.

Kapitanenko N. P. Features of the legal liability of public associations for offenses in the sphere of public management and administration

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of the legal responsibility of public associations for violations in the sphere of public management and administration. Problems of defining the category „public associations“ are considered on the basis of the analysis of scientific sources and current legislation. The analysis of the bases and types of legal responsibility of public associations for offenses in the sphere of public administration and administration is carried out. Proposals have been formulated to improve the theoretical foundations for this problem.

Key words: public associations, legal responsibility, administrative responsibility, offenses, public management and administration.

В. В. Карпунцовкандидат юридичних наук,
народний депутат України

ФУНКЦІОНУВАННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ІНСТИТУЦІЙ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

У статті на підставі характеристики сучасного стану правового регулювання статусу спеціалізованих антикорупційних органів в Україні виявлено особливості статусів та запропоновано шляхи вдосконалення чинного законодавства. Доведено, що Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру доцільно охарактеризувати як окрему підсистему в системі прокуратури та відокремлену гілку спеціалізованих прокуратур. Визначено принципову різницю в статусах Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції. Наголошено на необхідності вирішення системної проблеми забезпечення оперативного реагування нормотворця на конституційному рівні на сучасні виклики й ризики, пов'язані з розбудовою суспільства на демократичних засадах.

Ключові слова: спеціалізовані антикорупційні органи, запобігання корупції, правовий статус, функції, компетенція.

Постановка проблеми. У міжнародних актах підкреслено державне значення антикорупційної діяльності та гарантування її ефективності шляхом створення спеціалізованого органу або належного виконання відповідних функцій. В Україні, враховуючи перехідний етап запровадження інститутів демократії та високий рівень корумпованості, доцільним є функціонування спеціалізованих антикорупційних інституцій, до яких, крім Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, належать Національне антикорупційне бюро України [1] та Національне агентство з питань запобігання корупції (Розділ II Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII [2]). Про високий рівень корумпованості в Україні свідчать дані, наведені керівником Національного антикорупційного бюро України, про злочини, що розслідуються цим органом. Так, із загальної суми завданих державі збитків у розмірі 85 млрд грн більше 40% припадає на державні підприємства. Ці збитки завдані переважно за період після Революції Гідності [3]. Кожна з указаних державних інституцій здійснює функції, спрямовані на реалізацію антикорупційної політики держави. При цьому варто враховувати, що чинне законодавство покладає відповідні функції також на інші правоохоронні органи, зокрема на Національну поліцію, Службу безпеки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Науковий пошук учених спрямований на активне розроблення ефективних форм і методів протидії корупції як багатоаспектному соціально-правовому явищу, що зумовлює особливу увагу дослідників із проблем кримінального права й процесу, кримінології, адміністративного права, таких як Л.І. Аркуша, О.М. Бандурка, В.Т. Білоус, В.Л. Грохольський, О.О. Дульський, Д.Г. Заброда, О.Г. Кальман, М.І. Камлик, В.В. Лунєєв, М.І. Мельник, М.І. Хавронюк, В.І. Шакур, І.Р. Шинкаренко та інші. Сучасні наукові напрацювання представлені роботами В.С. Бабкової, І.С. Ковальчук та інших авторів. Водночас актуальність проблеми функціонування спеціалізованих антикорупційних інституцій в Україні не втрачена, що зумовлює необхідність поглибленого дослідження їх компетенції.

Мета статті – на підставі характеристики сучасного стану правового регулювання статусу спеціалізованих антикорупційних органів в Україні виявити особливості їх статусу та запропонувати шляхи вдосконалення чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Законом України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 р. № 1698-VII встановлено завдання цієї інституції – протидію кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами,

уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці (ст. 1). Законом України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII [4] не визначено функції та завдання Національного агентства з питань запобігання корупції, натомість сказано про призначення функціонування цього органу – забезпечення формування й реалізації державної антикорупційної політики.

Доцільно порівняти правовий статус вказаних державних органів, що реалізують антикорупційну політику держави. Якщо Спеціалізована антикорупційна прокуратура [5; 6] виступає самостійним структурним підрозділом Генеральної прокуратури України на правах департаменту, то Національне антикорупційне бюро України та Національне агентство з питань запобігання корупції є відокремленими державними органами.

Варто зазначити, що в наукових дослідженнях звертається увага на спробу законодавця виділити організаційну й функціональну автономність Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. Обґрунтовуючи таку думку, І.С. Ковальчук акцентує увагу на доведенні функціонування відповідної підсистеми органів прокуратури з визначенням відповідних функцій. Її автономність забезпечується особливостями її організації та діяльності, серед яких, відповідно до ст. 8-1 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII, виділено такі: особливу процедуру формування кадрового складу; організаційну структуру, до якої входять центральний апарат та територіальні філії, що перебувають у місцях розташування територіальних управлінь Національного антикорупційного бюро України, а також специфіку розміщення Спеціалізованої антикорупційної прокуратури – у службових приміщеннях Національного антикорупційного бюро України або в службових приміщеннях Генеральної прокуратури України (регіональної чи місцевої прокуратури), які розташовані окремо від інших службових приміщень Генеральної прокуратури України (регіональної чи місцевої прокуратури); заборону давати вказівки прокурорам Спеціалізованої антикорупційної прокуратури та здійснювати інші дії, які прямо стосуються реалізації прокурорами Спеціалізованої антикорупційної прокуратури їхніх повноважень, Генеральному прокурору України, його першому заступнику та заступникам [7, с. 129]. В.С. Бабкова зазначає,

що Спеціалізована антикорупційна прокуратура є окремою гілкою спеціалізованих прокуратур. Обґрунтовуючи такий підхід, учений вказує на декілька ланок цієї прокуратури: центральний апарат, очолюваний керівником цієї прокуратури, який є заступником Генерального прокурора України, та територіальні філії з особливостями розташування, встановленими Законом України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII [8, с. 19–20].

З огляду на законодавчий порядок утворення, визначення структури й штату Спеціалізованої антикорупційної прокуратури запропоновано позбавити Директора Національного антикорупційного бюро України повноваження з погодження рішення Генерального прокурора України утворити Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру, визначати її штат і структуру [7, с. 130].

Пропозиції І.С. Ковальчук потребують додаткового обґрунтування, враховуючи відносний характер автономії Спеціалізованої антикорупційної прокуратури та компетенцію, що безпосередньо стосується Національного антикорупційного бюро України. Фактично діяльність Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, яка є автономною за формою, має єдине завдання – реалізацію антикорупційної політики держави в певній сфері, яка виділена чинним законодавством і пов'язана із забезпеченням законності здійснення відокремленим державним правоохоронним антикорупційним органом оперативно-розшукової діяльності, досудового слідства. Водночас доцільно погодитись із характеристикою Спеціалізованої антикорупційної прокуратури як підсистеми органів прокуратури, що має організаційну та функціональну автономність.

Національне антикорупційне бюро України є державним правоохоронним органом, на який покладається завдання попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесеніх до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових. Національне антикорупційне бюро України утворюється Президентом України (ст. 1 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 р. № 1698-VII). З огляду на встановлений порядок утворення цього органу складно визначити його правовий статус. Так, Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 р. № 3166-VI [9] передба-

чено, що центральні органи виконавчої влади утворюються, реорганізуються та ліквідуються Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України (ч. 1 ст. 5). Відповідно до ст. 106 Конституції України [10] до компетенції Президента України не віднесено утворення будь-яких державних органів.

Водночас варто зазначити, що проблеми нормативного врегулювання певних правовідносин за особливих умов стосуються не тільки встановлення правового статусу Національного антикорупційного бюро України. Виникають також питання про врегулювання правового статусу військово-цивільних адміністрацій та інших проблем, пов'язаних із сучасною політичною ситуацією в Україні, на що зверталась увага дослідниками (зокрема, Ю.В. Георгієвським [11, с. 6]).

Таким чином, виникає проблема з визначенням оптимальної конституційної формули, що дає змогу виділити межі суспільних трансформацій із врахуванням реалій державного розвитку в контексті демократизації та глобалізаційних процесів. Зазначена проблема є системною та може бути вирішена тільки шляхом ретельного опрацювання на рівні правових доктрин і міжнародного досвіду.

Серед державних інституцій виділено Національне агентство з питань запобігання корупції як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику. Національне агентство з питань запобігання корупції є колегіальним органом, до складу якого входять п'ять членів. На відміну від Національного антикорупційного бюро України статус цього агентства чітко визначений і не потребує додаткових обґрунтувань чи внесення змін до законодавства. Водночас проблеми, які виникли в правозастосовній діяльності цієї державної інституції, викликали необхідність внесення змін до Розділу II Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII, яким визначено її правовий статус, у частинах, що стосуються порядку призначення керівника, організації діяльності, відповідальності.

Серед новацій організації антикорупційної діяльності в прокуратурі варто згадати про Генеральну інспекцію, яка утворюється в структурі Генеральної прокуратури, а положення про неї затверджується Генеральним прокурором (ч. 3 ст. 8 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII). Основні

завдання Генеральна інспекція здійснює щодо прокурорів та працівників органів прокуратури (крім випадків, віднесених до компетенції Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, та випадків, передбачених законом). Цими завданнями є такі: досудове розслідування кримінальних правопорушень; нагляд за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування; підтримання державного обвинувачення у відповідних провадженнях; проведення службових розслідувань (крім прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури) та інші (п. 4 Наказу Генеральної прокуратури України «Про затвердження Положення про Генеральну інспекцію Генеральної прокуратури України» від 16 червня 2016 р. № 204). Вимогами, що запобігають втручанням у діяльність Генеральної інспекції, є такі: незалежність Генеральної інспекції у своїй діяльності від інших органів прокуратури; заборона надавати вказівки, накази, доручення працівникам інспекції працівниками інших структурних підрозділів Генеральної прокуратури; здійснення Генеральною інспекцією своєї діяльності відповідно до завдань, визначених її керівником; відсутність обов'язку надавати будь-яку інформацію іншим підрозділам Генеральної прокуратури України щодо своєї діяльності, у тому числі службових розслідувань і досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених працівниками прокуратури; визначення як виключних випадків здійснення іншими структурними підрозділами органів прокуратури досудового розслідування кримінальних проваджень про злочини, вчинені прокурорами, крім тих, що віднесені до підслідності Національного антикорупційного бюро України (дозвіл – за рішенням Генерального прокурора України); вимога достатності фінансування діяльності; захищеність та повна відокремленість службових приміщень; наявність права використовувати автономну інформаційну й комп'ютерну мережу (із самостійним виходом до мережі Інтернет), захищену від зовнішнього доступу, у тому числі з боку будь-яких інших підрозділів Генеральної прокуратури України; захищений доступ до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Отже, Генеральна інспекція Генеральної прокуратури України здійснює свою діяльність тільки стосовно прокурорів, що є гарантією дотримання законності виконання ними завдань і конституційно закріплених функцій. Водночас

сутність і зміст виконуваних Генеральною інспекцією завдань повною мірою відповідає функціям прокуратури, що дає змогу включити її до системи прокуратури та закріпити відповідні зміни в ст. 7 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII, доповнивши ч. 1 цієї статті п. 6 «Генеральна інспекція». Уведення Генеральної інспекції Генеральної прокуратури до структури системи прокуратури визначає необхідність закріплення в Законі України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII положеннями, які стосуються її утворення та організації діяльності. Реалізація такої пропозиції передбачає доповнення ст. 7 вказаного закону окремою частиною, яку доцільно розташувати після ч. 3, що визначає особливості організації й діяльності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, у такій редакції: «4. Генеральна інспекція Генеральної прокуратури є самостійним структурним підрозділом Генеральної прокуратури України. Утворення Генеральної інспекції, визначення її штату здійснюється Генеральним прокурором України. У своїй діяльності Генеральна інспекція є незалежною від інших органів прокуратури».

При цьому ч. ч. 4–6 ст. 7 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII стають, відповідно, ч. ч. 5–7.

Висновки і пропозиції. Проведений порівняльний аналіз правових статусів державних органів, уповноважених реалізовувати антикорупційну політику, дає змогу зробити висновок, що наявність спеціалізованих державних інституцій у цій сфері зумовлена перехідним періодом у розбудові демократичного суспільства та високим рівнем корумпованості в Україні. Така суспільно-політична ситуація визначає необхідність розмежування функцій, завдань і предмета діяльності вказаних інституцій, що визначається в межах загальнодержавного завдання щодо запобігання й протидії корупції. Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру доцільно охарактеризувати як окрему підсистему в системі прокуратури та відокремлену гілку спеціалізованих прокуратур. Зазначена інституція є гарантом законності оперативно-розшукової діяльності й досудового слідства, що здійснюється детективами та слідчими працівниками Національного антикорупційного бюро України, а також виконує інші функції, характерні для інституту прокуратури: забезпечення державного обвинувачення, представництво інтересів громадянина або держави в судах. Водночас специфіка правового статусу Спеціалізованої

антикорупційної прокуратури визначає межі застосування процесуальних повноважень щодо здійснення судово-прокурорського представництва справами, що стосуються корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень. Інститут спеціалізованої антикорупційної прокуратури не є новим у світі, а його функціонування не суперечить чинним міжнародним актам, які передбачають правову вимогу гарантування державою ефективності здійснення антикорупційної діяльності. Стосовно розподілу компетенції між Національним антикорупційним бюро України та Національним агентством із питань запобігання корупції варто вказати, що принциповою різницею між ними є надання статусу правоохоронного органу Національному антикорупційному бюро України на відміну від Національного агентства з питань запобігання корупції. Водночас специфіка врегулювання правового статусу Національного антикорупційного бюро України в частині, що стосується порядку його утворення, свідчить про необхідність вирішення системної проблеми забезпечення оперативного реагування нормотворця на конституційному рівні на сучасні виклики й ризики, пов'язані з розбудовою суспільства на демократичних засадах. Наявність такої проблеми зумовлює необхідність пошуку оптимальної конституційної формули таких перетворень та її належного закріплення в Основному Законі України.

Список використаної літератури:

1. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1698-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 47. – Ст. 2051.
2. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – Ст. 2056.
3. Сытник А.С. Воруят миллиардами: появились официальные данные о госкоррупции в Украине / А.С. Сытник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.facenews.ua/news/2017/359093/>.
4. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII // Офіційний вісник України. – 2014. – № 87. – Ст. 2474.
5. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 2–3. – Ст. 12.
6. Про затвердження Положення про Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру Генеральної прокуратури України : Наказ Генеральної прокуратури України від 12 квітня 2016 р.

- № 149 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GP16034.html.
7. Ковальчук І.С. Особливості правового статусу Спеціалізованої антикорупційної прокуратури / І.С. Ковальчук // Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 травня 2016 р.) : у 2 т. / відп. ред. М.В. Афанасьєва. – О. : Юридична література, 2016. – Т. 2. – С. 128–130.
 8. Бабкова В.С. Проблеми визначення статусу Спеціалізованої антикорупційної прокуратури / В.С. Бабкова // Проблеми реформування прокуратури : матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 15 квітня 2016 р.) : у 2 т. / редкол. : Л.М. Москвич (гол.), А.В. Лапкін, І.В. Юревич та ін. – Х. : Право, 2016. – Т. 1. – С. 18–20.
 9. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 р. № 3166-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 38. – Ст. 385.
 10. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
 11. Георгієвський Ю.В. Компетенція органів публічної влади: теорія і практика застосування : [монографія] / Ю.В. Георгієвський ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К. : Логос, 2015. – 375 с.

Карпунцов В. В. Функционирование специализированных антикоррупционных институций в Украине: современное состояние и пути совершенствования

В статье на основе характеристики современного состояния правового регулирования статуса специализированных антикоррупционных органов в Украине выявлены особенности статусов и предложены пути совершенствования действующего законодательства. Доказано, что Специализированная антикоррупционная прокуратура является отдельной подсистемой в системе прокуратуры и отделённой ветвью специализированных прокуратур. Определена принципиальная разница в статусах Национального антикоррупционного бюро Украины и Национального агентства по вопросам предотвращения коррупции. Указано на необходимость решения системной проблемы обеспечения оперативного реагирования нормотворца на конституционном уровне на современные вызовы и риски, связанные с построением общества на демократической основе.

Ключевые слова: специализированные антикоррупционные органы, предотвращение коррупции, правовой статус, функции, компетенция.

Karpuntsov V. V. Functioning of specialized anti-corruption institutions in Ukraine: modern state and ways of improvement

On the ground of the status of the specialized anti-corruption bodies in Ukraine legal regulation modern state characteristics the peculiarities of the status and ways of improving the current legislation are revealed. It is proved that the Specialized Anticorruption Prosecutor's office may be best covered as a separate subsystem in the system of the Prosecutor's office and separate branch of specialized Prosecutor's offices. There defined the fundamental difference in the status of the National Anticorruption Bureau of Ukraine and the National Agency for prevention of corruption. There noted about the need to address systemic problems of ensure a rapid response the legislator on the constitutional level on the current challenges and risks associated with the restructuring of society on a democratic basis.

Key words: specialized anti-corruption institutions, anti-corruption bodies, legal status, functions, powers.

УДК 342.951

Д. А. Лісовська

аспірант

Міжрегіональної Академії управління персоналом

СУБ'ЄКТИ ФОРМУВАННЯ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ ТАРИФІВ НА ТЕПЛОПОСТАЧАННЯ

Стаття присвячена аналізу формування та встановлення тарифів на теплопостачання. Висвітлено необхідність правового аналізу процесу формування тарифу та вдосконалення правового підґрунтя його встановлення. Досліджено повноваження органів місцевого самоврядування та Національної комісії, що здійснює державне регулювання в сферах енергетики та комунальних послуг, щодо встановлення тарифів на теплопостачання. У межах нормативно-правової бази проведено аналіз функцій суб'єктів формування та встановлення тарифів. Запропоновано шляхи вдосконалення та впорядкування правових відносин у галузі теплопостачання.

Ключові слова: суб'єкти формування тарифів, економічно обґрунтований тариф, теплопостачання, повноваження органів місцевого самоврядування, повноваження Національної комісії, що здійснює державне регулювання в сферах енергетики та комунальних послуг, кінцевий споживач.

Постановка проблеми. У період реформування галузі теплопостачання надзвичайно важливим є проведення комплексного дослідження засобів і механізмів тарифної методології й оцінка чинного законодавства України щодо його відповідності принципам економічного розвитку. Не вирішеною на законодавчому рівні залишається проблема щодо впорядкування функцій формування та затвердження тарифів у галузі теплопостачання, а саме: відсутність відповідальності за економічні результати затвердження економічно необґрунтованих тарифів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які займаються вивченням та економіко-правовим аналізом проблем галузі теплопостачання, слід відзначити таких: В. Полуянов, В. Інякін, Л. Кравцова, І. Запатріна, А. Вігрінський, В. Сергієнко, Н. Рапава, О. Поважний, О. Попов, І. Башмакова, Я. Швець, О. Щербина. Також заслуговують на увагу роботи відомих вітчизняних і зарубіжних учених-адміністративістів В. Авер'янова, О. Андрійко, Д. Бахраха, Ю. Битяка, І. Бородіна, Д. Лученка, О. Миколенка та багатьох інших.

Мета статті – здійснити правовий аналіз формування та встановлення тарифів на теплопостачання різними суб'єктами, розглянути та проаналізувати тарифну методологію, яка застосовується сьогодні в Україні.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення населення країни тепловою енергією – одна

з важливих складових частин діяльності як центральних, так і місцевих органів влади. Якісне та доступне теплопостачання свідчить про гідну якість життя людини та соціально-економічну стабільність суспільства. Проте галузь теплопостачання та сфера споживання теплової енергії України сьогодні перебуває в кризовому стані, що негативно впливає на рівень енергетичної й національної безпеки країни в цілому.

Серед головних факторів, які впливають на ситуацію, що склалася, є насамперед незадовільний технічний стан об'єктів теплової галузі, надмірні втрати тепла під час виробництва, транспортування й споживання. Чинне законодавство та діюча система ціноутворення не стимулюють широкого впровадження заходів підвищення енергоефективності, якості теплоносія та зниження тарифів у цій галузі. У результаті якість забезпечення тепловою енергією є наднизькою. Тому нині назріла нагальна необхідність проведення кардинальних реформ у сфері теплозабезпечення, зокрема організації виробництва, транспортування, постачання теплової енергії й формування відповідних тарифів у цій галузі.

Чинним законодавством України визначено, що виробництво теплової енергії, транспортування її магістральними й місцевими (розподільчими) тепловими мережами та постачання теплової енергії належить до виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню [1].

Відповідно до статті 31 Закону України «Про житлово-комунальні послуги» виконавці/виробники здійснюють розрахунки економічно обґрунтованих витрат на виробництво (надання) житлово-комунальних послуг, до складу яких входять послуги з постачання теплової енергії, самостійно. Формування тарифів на виробництво, транспортування та постачання теплової енергії здійснюється з урахуванням витрат за кожним видом ліцензованої діяльності, облік яких ведеться ліцензіатом окремо, в установленому законодавством порядку [6, ст. 5, 6]. Сформований тариф ліцензіати подають органам, уповноваженим здійснювати встановлення тарифів.

Повноваження щодо встановлення тарифів на постачання теплової енергії розподілені між Національною комісією, що здійснює державне регулювання в сферах енергетики та комунальних послуг (далі – НКРЕКП) і Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями.

Згідно з чинним законодавством НКРЕКП – це постійно діючий незалежний державний колегіальний орган, підпорядкований Президенту України й підзвітний Верховній Раді України, метою діяльності якого є державне регулювання, моніторинг і контроль за діяльністю суб'єктів господарювання у сферах енергетики та комунальних послуг [2].

У сфері теплопостачання повноваження НКРЕКП поширюються на діяльність із виробництва теплової енергії, транспортування її магістральними та місцевими (розподільчими) тепловими мережами, постачання теплової енергії в обсязі понад рівень, що встановлюється умовами та правилами провадження господарської діяльності. Відповідно до ліцензійних умов провадження господарської діяльності з постачання теплової енергії обсяги постачання теплової енергії для потреб споживачів повинні перевищувати 18 тисяч Гкал на рік [7].

Мета й основні завдання НКРЕКП – здійснення державного регулювання для досягнення балансу інтересів споживачів, суб'єктів господарювання, що провадять діяльність у сферах енергетики та комунальних послуг, і держави.

Державне регулювання НКРЕКП здійснюється шляхом:

- нормативно-правового регулювання, коли відповідні повноваження надані законом;
- ліцензування діяльності у сферах енергетики та комунальних послуг;

- формування цінової й тарифної політики у сферах енергетики та комунальних послуг і реалізації відповідної політики у випадках, коли такі повноваження надані законом;

- державного контролю та застосування заходів впливу.

Основними завданнями НКРЕКП є:

- забезпечення ефективного функціонування та розвитку ринків у сферах енергетики та комунальних послуг;

- сприяння ефективному відкриттю ринків у сферах енергетики та комунальних послуг для всіх споживачів і постачальників і забезпечення недискримінаційного доступу користувачів до мереж/трубопроводів;

- забезпечення захисту прав споживачів товарів, послуг у сферах енергетики та комунальних послуг щодо отримання цих товарів і послуг належної якості в достатній кількості за обґрунтованими цінами;

- реалізація цінової й тарифної політики у сферах енергетики та комунальних послуг;

- сприяння впровадженню заходів з енергоефективності, збільшення частки виробництва енергії з відновлюваних джерел енергії та захист навколишнього природного середовища;

- створення сприятливих умов для залучення інвестицій у розвиток ринків у сферах енергетики та комунальних послуг;

- сприяння розвитку конкуренції на ринках у сферах енергетики та комунальних послуг [2, ст. 3].

Отже, НКРЕКП як державний орган наділено повноваженнями щодо забезпечення контролю, сприяння розвитку, здійснення ліцензування та встановлення тарифів (ліцензіатам НКРЕКП) у галузі теплопостачання. Проте за необґрунтоване застосування тарифів на виробництво теплової енергії та її транспортування чи постачання відповідальність згідно з чинним законодавством покладено виключно на суб'єктів господарювання, що здійснюють виробництво, транспортування, постачання теплової енергії [3, ст. 31]. Беручи до уваги, що повноваження НКРЕКП поширюються на встановлення тарифів, пропонуємо в чинному законодавстві передбачити відповідальність НКРЕКП за затвердження та застосування необґрунтованих тарифів.

Також слід зауважити, що кінцевому споживачеві вкрай важко перевірити економічну обґрунтованість тарифів і довести порушення й зловживання виконавців/виробників щодо фак-

тичних температурних і якісних показників відпуску теплоносія, утрат теплоносія під час транспортування та фактичних затрат виконавців під час здійснення централізованого теплопостачання, тому що виробництво, транспортування та постачання теплової енергії здійснюється, як правило, суб'єктом господарювання, який посідає монопольне становище й одноосібно здійснює всі три види діяльності (виробництво, транспортування, постачання). Для покращення цієї ситуації потрібно створити нормативно-правову базу, яка б сприяла доступу незалежних виробників до наявних теплових мереж, тобто юридично розділити теплопостачальні компанії принаймні на три незалежні компанії. Одна займатиметься виробництвом теплової енергії, друга – її транспортуванням, а третя – постачанням теплової енергії кінцевому споживачеві. Таке відокремлення сприятиме полегшенню доступу незалежних суб'єктів господарювання до теплових мереж і розвитку здорової конкуренції в галузі теплопостачання [10].

Чинним законодавством України визначено, що до повноважень Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій під час регулювання діяльності у сфері теплопостачання належить:

- ліцензування господарської діяльності з виробництва теплової енергії, транспортування її магістральними та місцевими (розподільчими) тепловими мережами, постачання теплової енергії в обсягах, що не перевищують рівень, який установлюється умовами та правилами провадження господарської діяльності (ліцензійними умовами). Відповідно до ліцензійних умов провадження господарської діяльності з постачання теплової енергії обсяги постачання теплової енергії для потреб споживачів не повинні перевищувати 18 тисяч Гкал на рік [7];

- здійснення відповідно до своєї компетенції контролю за дотриманням ліцензійних умов [3, ст. 16-1].

Слід зазначити, що тариф на постачання теплової енергії, розрахований суб'єктами господарювання, які не є ліцензіатами НКРЕКП, значно вищий за тариф ліцензіатів НКРЕКП. Тому на практиці, як правило, суб'єкти господарювання, що здійснюють постачання теплової енергії для розрахунків із кінцевими споживачами, застосовують тариф, розрахований НКРЕКП, що призводить до економічної збитковості та відмови суб'єктів господарювання здійснювати

постачання теплової енергії на користь суб'єктів господарювання, які займають монопольне становище й одноосібно здійснюють виробництво, транспортування та постачання теплової енергії, що призводить до погіршення конкурентних умов на ринку теплової енергії та до зниження ефективного функціонування галузі в цілому.

На формування та встановлення тарифів на теплову енергію також суттєво впливають органи місцевого самоврядування, до компетенції яких належить:

- регулювання діяльності суб'єктів відносин у сфері теплопостачання в межах, віднесених до відання відповідних рад;

- затвердження місцевих програм розвитку у сфері теплопостачання, участь у розробленні та впровадженні державних і регіональних програм у цій сфері;

- затвердження з урахуванням вимог законодавства у сфері теплопостачання проєктів містобудівних програм, генеральних планів забудови населених пунктів, схем теплопостачання й іншої містобудівної документації;

- здійснення контролю за забезпеченням споживачів тепловою енергією відповідно до нормативних вимог;

- погодження на розміщення в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці нових або на реконструкцію діючих об'єктів теплопостачання та сприяння розвитку систем теплопостачання на відповідній території;

- установлення для відповідної територіальної громади в порядку й межах, визначених законодавством, тарифів на теплову енергію, які надаються підприємствами й організаціями комунальної власності;

- погодження інвестиційних програм стосовно об'єктів теплопостачання, що перебувають у комунальній власності;

- сприяння провадженню інвестиційної діяльності у сфері теплопостачання [3, ст. 13]. Також до повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належить розгляд проєктів планів підприємств і організацій, які належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, унесення до них зауважень і пропозицій, здійснення контролю за їх виконанням [4, ст. 27]. Це безпосередньо пов'язано з формуванням підприємством річного плану виробництва, транспортування, постачання теплової енергії, погодженого та затвердженого органами місцевого самоврядування. Незважаючи на повноваження, якими нині наділені орга-

ни місцевого самоврядування, на практиці їхній вплив на тариф досить формальний. Вплинути на розмір тарифу, затвердженого НКРЕКП, органи місцевого самоврядування не в змозі. Прикладом є накладання мораторію на підвищення тарифу на теплопостачання, що жодним чином не впливає на розмір суми за послуги теплопостачання, які здійснюють суб'єкти господарювання, що займають монопольне становище.

Однак ситуація може докорінно змінитися з унесенням змін до Закону України «Про теплопостачання» і прийняттям нових ліцензійних умов провадження господарської діяльності у сферах теплопостачання, централізованого водопостачання та водовідведення, в яких запропоновано частину повноважень НКРЕКП передати органам місцевого самоврядування, зокрема встановлення тарифів на теплову енергію, *на виробництво теплової енергії, що виробляється на установках із використанням нетрадиційних або поновлюваних джерел енергії*, а місцевим адміністраціям – повноваження щодо ліцензування господарської діяльності з виробництва теплової енергії, зокрема й *на виробництво теплової енергії з використанням нетрадиційних або поновлюваних джерел енергії*. Такі зміни значно розширяють повноваження органів місцевого самоврядування в галузі теплопостачання, проте слід зауважити, що експертами в галузі юриспруденції виявлені певні неузгодженості норм і положень у проектах цих документів. Така недосконалість може призвести до того, що певні норми матимуть лише формальний характер із дня їх прийняття та ніяк не вплинуть на реформи в галузі теплопостачання [11].

Таким чином, незважаючи на численні законодавчі акти та тривалий період реформування сфери теплопостачання, нинішній стан систем теплопостачання не відповідає сучасним вимогам енергоефективності, якості й економічно обґрунтованої вартості послуг у цій галузі, що спричиняє негативні наслідки як для окремої людини, так і для країни в цілому. З огляду на посилення соціальної напруженості в суспільстві через зростання тарифів при незадовільній якості теплопостачання слід визнати, що проблема формування та встановлення тарифів на теплопостачання набуває все більшої актуальності.

Висновки і пропозиції. Отже, нині суб'єктами встановлення тарифів на теплопостачання є НКРЕКП, яка встановлює тарифи на теплову енергію, послуги із централізованого опалення

й постачання гарячої води для суб'єктів природних монополій, якщо суб'єкт господарювання здійснює діяльність із виробництва, транспортування, постачання теплової енергії в обсягах, що перевищують рівень, визначений ліцензійними умовами; органи місцевого самоврядування, які встановлюють тарифи на теплову енергію, що не підпадають під державне регулювання НКРЕКП [7].

Зазначимо, що наразі теплову енергію в Україні виробляють переважно підприємства-монополісти, ліцензування діяльності яких здійснюється НКРЕКП, а отже, установа тарифу належить до повноважень НКРЕКП. За таких умов органам місцевого самоврядування вкрай важко впливати на розмір тарифів на теплопостачання.

Монополії, незалежно від того, перебувають вони в приватній чи державній власності, однаково безвідповідальні перед споживачами, оскільки не мають конкурентів у встановленні стандартів ефективності та покращенні функціонування. Тому для розвитку галузі необхідно створювати конкурентний ринок, а державні комісії повинні контролювати економічну обґрунтованість тарифу та нести відповідальність за встановлений тариф. Висока соціально-економічна значимість проблеми якісного теплопостачання в Україні зумовлює необхідність подальших досліджень і вирішення комплексу взаємопов'язаних проблем техніко-технологічного та нормативно-правового характеру з метою підвищення ефективності функціонування ринку теплової енергії та створення здорової конкуренції в цій галузі.

Список використаної літератури:

1. Про ліцензування певних видів господарської діяльності : Закон України від 02.03.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua).
2. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг : Закон України від 22.09.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua).
3. Про теплопостачання : Закон України від 02.06.2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua).
4. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua).
5. Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 24.06.2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua).

6. Про забезпечення єдиного підходу до формування тарифів на житлово-комунальні послуги : постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2011 р. № 869 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua).
7. Про затвердження ліцензійних умов провадження господарської діяльності з постачання теплової енергії : постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг від 10.08.2012 р. № 278 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua).
8. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг : Указ Президента України від 10.09.2014 р. №715 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http:// zakon.rada.gov.ua>.
9. Процедура встановлення тарифів на тепло-ву енергію, її виробництво, транспортування, постачання : постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 31.03.2016 р. №528 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua).
10. Аналіз тарифоутворення у секторі централізованого теплопостачання країн Європейського союзу // Біоенергетична асоціація України. – 2016. – № 14. – С. 33–37.
11. Місцевим владам можуть дозволити затверджувати тарифи на тепло [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// nikorupciji.org](http://nikorupciji.org).

Лисовская Д. А. Субъекты формирования и установления тарифов на теплоснабжение

Статья посвящена анализу формирования и установления тарифов на теплоснабжение. Отражена необходимость правового анализа процесса формирования тарифа и совершенствование правовой основы при его установлении. Исследованы полномочия органов местного самоуправления и Национальной комиссии, которая осуществляет государственное регулирование в сферах энергетики и коммунальных услуг, относительно установления тарифов на теплоснабжение. В рамках нормативно-правовой базы осуществлен анализ функций субъектов формирования и установления тарифов. Предложены пути совершенствования и упорядочения правовых отношений в области теплоснабжения.

Ключевые слова: субъекты формирования тарифов, экономически обоснованный тариф, теплоснабжение, полномочия органов местного самоуправления, полномочия Национальной комиссии, которая осуществляет государственное регулирование в сферах энергетики и коммунальных услуг, конечный потребитель.

Lisovskya D. A. Actors of formation and establishment of the heat supply tariffs

The article is devoted to analyze the formation and establishment of the heat supply's tariffs. The legal analysis' necessity of tariffs' formation process and the legal base improvement during their establishment are determined. The local self-government bodies' authority and the National Commission on State Regulation in the Energy and Utility Services are researched. The actors' functions of the formation and establishment of tariffs are analyzed as part of the legal framework. The ways of improvement and normalization of legal relations in the sphere of heat supply are proposed.

Key words: actors of tariffs' formation, economically justified tariffs, heat supply, local self-government bodies' authority, authority of National Commission on State Regulation in the Energy and Utility Services, final consumer.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.918.2

О. В. Гороховська

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, історії держави і права та міжнародного права
Класичного приватного університету

НЕОБЕРЕЖНА ЗЛОЧИННІСТЬ: ПРИЧИНИ, УМОВИ ТА ЗАПОБІГАННЯ

Статтю присвячено аналізу необережної злочинності. Розглядаються питання причин та умов вчинення необережних злочинів. Проаналізовані заходи запобігання необережним злочинам.

Ключові слова: необережні злочини, побутова, технічна, професійна, службова необережність, порушення правил, передбачливість, технічний прогрес, джерела підвищеної небезпеки.

Постановка проблеми. Аналіз кримінологічної літератури свідчить про те, що проблема причин та умов вчинення необережних злочинів нерідко розглядається у такому сенсі, начебто вона пов'язана лише з використанням джерел підвищеної небезпеки, і насамперед автотранспорту. На нашу думку, доцільно звернути увагу на недостатність такого підходу. Необережні злочини досить часто трапляються у побуті. Вирішення проблем необережних технічних злочинів не знімає проблеми побутової необережності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження окремих аспектів необережної злочинності здійснювалося такими науковцями, як С.Р. Багіров, С.В. Гончаренко, П.С. Дагель, О.М. Джужа, О.М. Костенко, І.П. Лановенко, І.М. Даньшин, В.М. Мисливий, С.І. Нежурбіда тощо.

Дисертаційне дослідження С.В. Гончаренка (1990 р.) було першою монографічною працею, присвяченою дослідженню злочинної необережності як комплексної кримінально-правової, кримінологічної та соціально-психологічної проблеми. Автор зазначає, що концептуальною основою профілактики необережних злочинів є ідея про можливість заміщення соціальної апатії смисловою установкою, яка є зворотною по модальності. Таке заміщення може відбувати-

ся в результаті зміни структур діяльності суб'єкта, що полягає у подоланні відчуження особистості, розвитку індивідуально-особистісного початку соціального буття, на що й повинна бути спрямована профілактична робота [1, с. 6].

Автори колективної монографії «Злочинна необережність: кримінально-правове та кримінологічне дослідження» (1992 р.) аналізують кримінологічні проблеми попередження злочинів, вчинених з необережності. Зокрема, ними виділяються три групи факторів, що зумовлюють вплив науково-технічного прогресу на необережну злочинність: відсутність прямої кореляційної залежності між зростанням техніки та збільшенням кількості злочинів у сфері її використання; збільшення вимог до особи та людського фактору при використанні техніки; необхідність обліку та нейтралізації явищ та процесів, які сприяють науково-технічному прогресу та за деяких несприятливих обставин здатні набувати криміногенної значущості [2, с. 108].

С.І. Нежурбіда у дисертаційному дослідженні «Злочинна необережність: концепція, механізми і шляхи протидії» (2003 р.) визначає специфічні умови, що сприяють вчиненню необережних злочинів, пов'язаних з порушенням правил дорожнього руху, а саме: недосконалість підготовки водіїв; невідповідність між темпами росту інтенсивності руху транспорту і психологічною

підготовкою водіїв, між масою автотранспортних засобів, що збільшується, та станом доріг і вулиць, технічними можливостями їх будівництва й реконструкції; відсутність механізму реалізації заходів щодо безпеки руху на загальнодержавному рівні; недоліки в роботі Державтоінспекції; відсутність на державному рівні економічного механізму стимулювання безпеки дорожнього руху; та інше. Запропоновано розширити поняття профілактики автотранспортних злочинів, відповідно до якого профілактикою злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху й експлуатації транспортних засобів визнається сукупність попереджувально-контроль-них заходів по відношенню до учасників дорожнього руху, осіб, причетних до нього, і засобів, що забезпечують їх безпеку [3, с. 4-5].

Постановка завдання. Метою цієї статті є визначення причин та умов вчинення необережних злочинів, встановлення шляхів їх запобігання.

Виклад основного матеріалу. Оскільки злочинність і необережна злочинність знаходяться у співвідношенні цілого і його частини, загальна характеристика причин злочинності поширюється і на необережні злочини, однак причини останніх мають свої особливості.

В юридичній літературі при розгляді причин та умов злочинності можна зустріти спроби протиставлення умисних і необережних злочинів за характером факторів, що їх зумовлюють. «Якщо в умисних вбивствах, – пише В.А. Серебрякова, – соціальна зумовленість вчинків людини щодо наслідків витупає більш чітко, то при необережних злочинах такої визначеності немає» [4, с. 45].

Видається, що наведене твердження є наслідком широко розповсюдженого уявлення про необережні злочини як про такі, що не мають мотиву. Але поведінка особи при вчиненні будь-якого необережного злочину мотивована і цілеспрямована. Це свідчить про соціальну зумовленість такої поведінки, оскільки мотиви і цілі визначаються потребами та інтересами, що впливають з умов соціального життя людини. Тому необхідно підтримати позицію В.М. Кудрявцева, який стверджує, що вчинення необережних правопорушень «повністю підвладне тим психологічним і соціальним закономірностям, які діють стосовно генезису умисних правопорушень» [5, с. 115].

У необережних злочинах більш близьким є зв'язок між негативними соціальними факторами і вчиненням злочинів. Вони можуть

вчинятись особами з меншими соціально-моральними дефектами, ніж умисні злочини, що створює труднощі у виявленні цих осіб. Проте не можна погодитись з тими вченими, на думку яких особам, що вчиняють необережні злочини, не властива антисоціальна установка, і це ніби відрізняє їх від осіб, які вчинили злочини умисно. Вважаємо, що антисоціальна установка в широкому розумінні цього слова (антигромадські погляди, звички) властива й особам, що вчинили необережні злочини.

Слід відзначити, що при вчиненні необережного злочину поведінка суб'єкта в цілому визначається його ставленням до навколишньої дійсності, до дотримання норм і правил поведінки, встановлених у суспільстві. Особа може і повинна уникнути настання суспільно небезпечних наслідків, якщо виявить достатню передбачливість.

Вчинення необережного злочину у переважній більшості випадків пов'язане з порушенням певного правила поведінки, з відступом від тієї міри передбачливості, якої людина зобов'язана дотримуватись у повсякденному житті. Наприклад, часто вбивство через необережність вчиняється в результаті недбалого поводження з вогнепальною зброєю. Особа, що вчинила цей злочин, виходить за межі тієї волі, що припустима в суспільстві. Навіть коли настання шкідливих наслідків у вигляді смерті людини відбулось у результаті бездіяльності винної особи, то це все одно є результатом невиконання тієї обов'язкової вольової дії, яку особа могла і повинна була виконати з огляду на покладені на неї обов'язки.

Серед соціально-психологічних факторів, що зумовлюють вчинення цього злочину, значну групу складають неухважність, недостатня обачність, легковажно-безвідповідальне ставлення до інтересів інших осіб.

Соціальні причини необережних злочинів можна класифікувати стосовно елементів механізму вчинення злочину:

1) ті, що впливають на об'єктивні фактори необережного злочину (ситуація, знаряддя і засоби):

а) обмежений рівень науково-технічних знань у сфері безпечного використання техніки, неповнота і недосконалість норм, що регулюють безпечне використання техніки;

б) недостатній контроль за станом і використанням технічних засобів, засобів сигналізації тощо;

2) ті, що впливають на суб'єктивні фактори необережного злочину (особа і її поведінка):

а) недостатня увага до інтересів суспільства й інших осіб;

б) недостатня професійна підготовка;

в) недостатня розробка правил безпечного проведення робіт у небезпечних ситуаціях і робіт, пов'язаних із джерелами підвищеної небезпеки.

Зазначені причини не є вичерпними і вимагають подальшого детального вивчення.

Запобігання необережній злочинності є складовою частиною роботи з попередження злочинності в цілому. Разом з тим воно має самостійний характер і здійснюється з використанням найбільш ефективних для профілактики цього виду злочинності методів та прийомів.

Необхідно максимально точно встановити реальні масштаби та динаміку злочинної необережності, обсяг її проявів на межі кримінальної та адміністративної юрисдикції, питому вагу адміністративно караного рецидиву, інші кількісні та якісні ознаки необережності з тим, щоб систематично усувати погрозу її різноманітних проявів.

Деякі фактори, що позитивно впливають на зниження умисних злочинів, можуть виявитися малоефективними щодо необережних діянь. Саме цьому виникає проблема виявлення специфіки структури необережних злочинів, обставин, що сприяють їх вчиненню, особистості злочинця.

При попередженні необережних злочинів відсутні деякі форми та методи, властиві для попередження умисних злочинів. При їх вчинення не має таких форм злочинної діяльності, як готування до злочину та замах на злочин. Тому неможливі такі методи запобігання злочинам, як виявлення осіб, що готуються до вчинення злочину, припинення розпочатого злочинного діяння тощо.

Крім того, заходи запобігання необережним злочинам можуть мати схожість із заходами захисту від випадкового заподіяння шкоди. Так, в сфері використання техніки, в медичній професійній діяльності запобіжні заходи орієнтовані не на можливих злочинців, а на запобігання будь-якій шкоді.

Специфічність профілактики необережних злочинів зумовлюється певними обставинами:

1. виявлення об'єктів профілактичного впливу переважно здійснюється з урахуванням категорій осіб з певними типологічними ознаками (водії, лікарі, тощо);

2. спеціально-кримінологічна профілактика організується по тактичних схемах, сконструйованих на основі моделювання небезпечних криміногенних ситуацій;

3. загальна та індивідуальна профілактика повинні спрямовуватись не лише на можливих «заподіювачів» шкоди, але й на можливих потерпілих;

4. індивідуальна профілактика поряд з виховними заходами пов'язана із здійсненням застережень, інформуванням і навчанням об'єктів профілактичного впливу.

Попередження необережних злочинів здійснюється на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

Заходи, що здійснюються на загальносоціальному рівні, чинять попереджувальну дію на необережну злочинність, серед яких економічні, соціальні, організаційні, технічні, освітні, виховні, медичні, правові тощо.

До загальносоціальних заходів попередження необережних злочинів необхідно відносити вдосконалення системи технічної, правової освіти та системи управління суспільством.

Зокрема, до основних профілактичних заходів у сфері безпеки дорожнього руху відносять:

а) технічні – підвищення технічного рівня і безпеки транспортних засобів, регулярне проведення технічного контролю автомобілів, поліпшення стану доріг тощо;

б) організаційні – керування транспортом, оформлення правил дорожнього руху, законодавчі заходи, що визначають відповідальність установ та учасників руху;

в) освітні та виховні – навчання і виховання учасників руху [6, с. 237].

Різнорізність видів злочинів, що вчиняються з необережності, зумовлює необхідність диференціації заходів їх запобігання. При цьому необхідно враховувати низьку технічну, виробничу, правову культуру ті інші негативні явища, що знаходяться в основі злочинної необережності.

В цих умовах велике значення набуває виховання суспільної свідомості в дусі нетерпимості до порушення правил безпеки. Спеціальні дослідження наголошують на низькому рівні обізнаності громадян про відповідальність за злочинну необережність [7, с. 62]. Таким чином, подальше підвищення рівня правової та технічної культури є важливим напрямом профілактичної роботи у боротьбі з необережними злочинами.

Тому одним із чинників, що сприятиме запобіганню необережним злочинам, може бути обов'язкове впровадження в загально- та професійно-освітніх закладах країни навчальних курсів "Практичне право" та "Безпека життєдіяльності".

Програма "Практичне право" заснована в Україні за сприяння американської освітньої організації "Street Law, Inc.", яка вже 25 років розробляє і втілює програми практичної правової освіти підлітків та молоді. Серед навчальних матеріалів "Street Law" – підручники для молоді, посібники для вчителів, збірники тестів і контрольних завдань. До досвіду цієї організації звертаються в багатьох країнах світу, тільки у Східній Європі такі програми втілюються у 10 державах.

З 1998 року "Практичне право" поширюється в Україні. Одним з її напрямів є цикли тренінгових занять для підлітків в позакласний та позашкільний час. Заняття з практичного права створюють умови для засвоєння школярами знань про право а українську державу, про їхні права та обов'язки, для практичного розуміння законів, що може використовуватись учнями у повсякденному житті; підвищують правову культуру молоді, реально запобігають поширенню підліткової злочинності. Крім того, заняття з "Практичного права" суттєво відрізняються від занять з "Основ правознавства", що є обов'язковою навчальною дисципліною, своєю методикою. Підходи, що використовуються при викладанні "Практичного права", характеризуються доступністю для сприйняття. Це є вагомим аргументом на користь обов'язкового викладання "Практичного права" у загально- та професійно-освітніх закладах України.

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання необережним злочинам відрізняються від загальносоціальних своєю цільовою спрямованістю та можуть бути диференційовані наступним чином:

1) такі, що відносяться до знарядь та засобів дії:

- технічне вдосконалення знарядь та засобів, підвищення їх надійності;
- покращення контролю за технічним станом знарядь та засобів, їх технічна діагностика;
- нейтралізація небезпечних факторів, власних технічним системам, зменшення шкідливих проявів від їх реалізації;
- обмеження доступу «сторонніх» осіб до користування технічними засобами;

2) такі, що відносяться до небезпечної ситуації:

- технічне оснащення елементів ситуації (доріг та інших шляхів сполучення, шахт тощо);
- ліквідація, нейтралізація або скорочення небезпечних факторів ситуації залежно від об'єктивної можливості та економічної доцільності;
- регламентування професійної діяльності, враховуючи найбільш типові небезпечні ситуації, та вироблення правил безпечної поведінки в них;

3) такі, що відносяться до особи злочинця:

- професійний відбір робітників з обов'язковим врахуванням їх психофізіологічних властивостей;
- професійне навчання робітників, зокрема правилам безпеки у найбільш типових небезпечних для цього виду діяльності ситуаціях;
- вдосконалення контролю за діяльністю робітників, поєднаною з підвищеною небезпекою, в тому числі контролю за станом здоров'я;
- загальне підвищення культури та дисциплінованості громадян, які зможуть опинитись в сфері дії технічних засобів або в небезпечних ситуаціях.

Висновки. У цілому видається коректною думка про те, що особа, яка вчинила необережне діяння, має негативні риси і характеристики, що можуть розцінюватися як одна з ланок ланцюга, який призводить до вчинення цих злочинів. Проведене дослідження свідчить водночас і про те, що прояви антисоціальних якостей особи зумовлюються, зокрема, різними несприятливими умовами, серед яких – відсутність цілеспрямованого соціального контролю, напруженість ситуації, у якій вчинено злочин, тощо.

Значне місце серед умов, що сприяють вчиненню необережних злочинів, займають тимчасові індивідуальні фактори, які належать до фізіологічних властивостей і стану особи винного безпосередньо до або під час вчинення необережної злочинної дії. Хворобливий стан, перевтома тощо значною мірою знижують швидкість реакції і можливості особи у правильному сприйнятті навколишнього середовища та виборі варіанта поведінки, нерідко зумовлюючи помилкове рішення, що тягне за собою наслідок у вигляді смерті іншої людини. Особливістю необережних злочинів є їх ситуативність, що зумовлюється цілим рядом специфічних умов, які сприяють їх вчиненню. Серед таких умов нерід-

ко важливу роль відіграє поведінка потерпілого, дія стихійних сил тощо. Ці умови, а також причини вчинення необережних злочинів, являють собою предмет профілактики і заходів запобігання цим злочинам.

Отже, зазначені особливості свідчать про необхідність розробки як загальних заходів запобігання необережної злочинності, так й щодо окремих видів необережних злочинів – технічних, побутових, професійних тощо. Крім того, необхідно враховувати необхідність запобігання необережним злочинам на індивідуальному рівні.

Список використаної літератури:

1. Гончаренко С.В. Преступная небрежность. Уголовно-правовой и криминологический аспекты: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юр. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / С.В. Гончаренко. – К., 1990. – 20 с.
2. Преступная неосторожность (уголовно-правовое и криминологическое исследование) / Лавненко И.П., Лопушанский Ф.А., Костенко А.Н. и др. – К.: Наукова думка, 1992. – 220 с.
3. Нежурбіда С.І. Злочинна необережність: концепція, механізм і шляхи протидії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / С.І. Нежурбіда. – К., 2001. – 20 с.
4. Серебрякова В.А. Об использовании социологических методов при изучении преступлений, совершаемых по неосторожности // Проблемы социологии права. – Вильнюс: Издательство Вильнюсского ун-та. – 1970. – Вып. 1. – С. 45.
5. Кудрявцев В.Н. Причины правонарушений / В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1976. – 214 с.
6. Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту / В.А. Мисливий. – Д.: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ, 2004. – 380 с.
7. Квашиш В.Е. Преступная неосторожность. Социально-правовые и криминологические проблемы. – Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 1986. – 192 с.

Гороховская Е. В. Неосторожная преступность: причины, условия и предупреждение

Статья посвящена анализу неосторожной преступности. Рассматриваются вопросы причин и условий совершения неосторожных преступлений. Проанализированы меры по предупреждению неосторожных преступлений.

Ключевые слова: неосторожные преступления, бытовая, техническая, профессиональная, служебная неосторожность, нарушение правил, предусмотрительность, технический прогресс, источники повышенной опасности.

Gorokhovska O. V. Careless crime: causes, conditions and prevention

The article analyzes the careless crimes. The problems of causes and conditions of careless crimes are considered. Preventive measures of careless crime are analyzed.

Key words: careless crimes, household, technical, professional, official negligence, violation of the rules, foresight, technical progress, source of increased danger.

Ю. О. Новосад

кандидат юридичних наук,
начальник відділу нагляду за додержанням законів
органами фіскальної служби
Прокуратури Волинської області

ЩОДО ДЕЯКИХ КРИТЕРІЇВ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРАТУРИ ЯК СУБ'ЄКТА ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ

У статті з'ясовано суть і зміст терміна «ефективність» у контексті запобіжної діяльності прокуратури, визначені окремі критерії оцінки результативності роботи цього державного органу у сфері боротьби зі злочинністю та проблеми їх застосування на практиці, а також сформульовані науково обґрунтовані заходи щодо їх реалізації в сучасних умовах функціонування зазначеного суб'єкта запобігання злочинам.

Ключові слова: ефективність, результативність, оцінка, запобігання, діяльність, злочин, прокуратура, критерії, суб'єкт запобігання злочинам.

Постановка проблеми. Сучасний стан злочинності в Україні (збільшення її питомої ваги в структурі злочинів проти особи, власності та громадського порядку) свідчить про низький рівень діяльності суб'єктів, що не тільки безпосередньо протидіють і запобігають учиненню злочинів, але й координують цей напрям функціонування правоохоронних органів, на які покладено обов'язок реалізації завдань спеціально-кримінологічного запобігання злочинам. Показовими в цьому контексті тільки у 2016 р. були конфліктні ситуації, що виникли між відповідними підрозділами НАБУ та Генеральної прокуратури України у зв'язку з неkoordinованістю дій цих силових структур з одних і тих самих питань, що стосуються боротьби зі злочинністю, а також напруженість у відносинах і взаємні публічні звинувачення й образи окремих керівників зазначених правоохоронних органів.

Як установлено в ході дослідження, однією з обставин, яка негативно впливає на стан координації та взаємодії, є неправильне або неточне розуміння суб'єктами цієї діяльності суті та змісту таких категорій, як «координація» та «взаємодія», що в підсумку впливає на ефективність їх роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як показало вивчення наукової та навчально-методичної літератури, питаннями підвищення ефективності діяльності прокуратури у сфері боротьби зі злочинністю досить плідно займа-

ються науковці як прокурорського нагляду, так і кримінологи. Зокрема, у цьому контексті потужне доктринальне підґрунтя створили такі науковці, як В.С. Бабкова, О.М. Бандурка, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, М.М. Говоруха, В.М. Гусаров, Л.М. Давиденко, О.М. Джужа, В.В. Долежан, Л.С. Жиліна, І.М. Козьяков, О.Г. Колб, М.В. Косюта, Т.В. Корнякова, В.В. Кулаков, М.Й. Курочка, М.П. Курило, О.М. Литвинов, О.М. Литвак, М.І. Мичко, М.В. Руденко, Г.П. Середа, М.І. Скригнюк, Є.О. Шевченко та ін.

В умовах проведення правової реформи в Україні, а також суттєвого підвищення рівня злочинності за останні роки (2014–2016 рр.) [1], питання щодо підвищення рівня ефективності та місця прокуратури в системі суб'єктів боротьби зі злочинністю вивчені недостатньо, а тому потребують активізації наукових досліджень у зазначеній сфері суспільних відносин, що й стало вирішальним під час визначення предмета нашого дослідження.

Мета статті – з'ясувати проблемні моменти, що виникають у координаційній діяльності прокуратури з питань боротьби зі злочинністю, і обґрунтувати комплекс заходів, спрямованих на вдосконалення організаційно-правових засад координації та взаємодії правоохоронних органів і підвищення в цілому ефективності діяльності всіх суб'єктів запобігання злочинам.

Виклад основного матеріалу. Серед принципів, що характеризують діяльність державного апарату, зокрема й у сфері нормотворчості,

особливе місце займає принцип ефективності, під яким у науці розуміють необхідність прийняття нормативно-правових актів, які досягають запланованих цілей, передбачають оптимальне використання матеріальних, фінансових, людських та інших ресурсів [2, с. 213]. Аналіз практики й наукової літератури показав, що реалізація цього принципу в запобіжній діяльності у сфері боротьби зі злочинністю залишається одним із найбільш проблемних питань [3, с. 125–140]. Як у зв'язку із цим зауважила О.Ф. Скакун, актуальність проблеми щодо взаємозалежності економіки й права, економічної домінанти й правової доктрини зумовлена як труднощами формування сучасної вітчизняної ринкової економіки (практичний аспект), так і зростаючим усвідомленням юристів щодо доцільності застосування економічного підходу до аналізу права, який, окрім глибини й точності, забезпечує єдність окремих галузей права, нерідко відсутніх у традиційному правовому аналізі [4, с. 154].

Якщо цей методологічний підхід застосувати до оцінки запобіжної діяльності прокуратури, ураховуючи, що визначене для неї у ст. 25 Закону України «Про прокуратуру» завдання з координації діяльності правоохоронних органів належить до елементів управління системою суб'єктів запобігання злочинам, то варто визнати всю складність і актуальність тематики, аналізованої в цій статті. Такий висновок впливає зі змісту управління діяльності щодо запобігання й протидії злочинам, яка, як зазначає А.П. Закалюк, є об'єктивно необхідним різновидом соціального управління, що спрямовується на системне впорядкування та підвищення ефективності цієї діяльності, узгодження останньої з кінцевою метою скорочення злочинності, усунення (нейтралізації) її причин [5, с. 374]. Посилення уваги до вивчення цієї проблематики зумовлене також розробленням у сучасній теорії питань кримінологічної безпеки, що покликані створити науково обґрунтовану базу для усунення протиріч між цілями правоохоронної діяльності, що реалізуються на практиці, та інтересами населення, яке претендує на більш високий рівень захищеності від злочинних посягань [6, с. 6]. Більше того, безпека є головною метою правового регулювання. Практично всі норми всіх галузей законодавства, як із цього приводу слушно зауважила С.Я. Лихова, спрямовані на забезпечення людині такого існування, коли її особистим правам, інтере-

сам, цінностям, а також матеріальним благам не буде загрожувати небезпека [7, с. 6]. Саме тому, незважаючи на теоретичну та практичну значимість дослідження в цьому контексті, опрацювання потребує проблема безпекового виміру [8, с. 9], яка прямо стосується оцінки ефективності запобіжної діяльності прокуратури як суб'єкта запобігання й протидії злочинності щодо виконання її завдань і функцій.

Отже, проведений вище аналіз доктринальних підходів дозволяє зробити висновок про те, що в зміст оцінки ефективності діяльності будь-яких суб'єктів запобігання злочинам мають бути включені як мінімум два аспекти: а) забезпечення безпеки об'єктів кримінально-правової охорони, визначених у ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України (далі – КК України), засобами, формами, методами й силами всіх галузей кримінально-правового спрямування (кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого права та кримінології); б) результативність діяльності окремо взятого суб'єкта запобігання злочинам (у нашому випадку – органів прокуратури). При цьому, ураховуючи пріоритетність норм матеріального права та в цілому кримінально-правової політики щодо інших видів політики у сфері боротьби зі злочинністю (кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної), слід погодитися з В.І. Борисовим і П.Л. Фрісом у тому, що досягнення максимальної ефективності кримінально-правової політики є чи не основною метою цього виду внутрішньої політики держави [4, с. 81]. Також слід зазначити, що оцінка діяльності будь-якої установи чи організації завжди була доволі складною, оскільки для цього необхідні глибокі знання особливостей цієї діяльності, застосування сучасних методів наукового аналізу та використання здобутків математичної науки [9, с. 53]. Ураховуючи специфіку завдань запобіжної діяльності, а також функцій, що покладаються на органи прокуратури, зміст поняття ефективності й оцінки її діяльності не може повністю збігатися зі змістом ефективності всіх інших суб'єктів запобігання злочинам.

Для того, щоб спростувати чи довести цей висновок, варто всебічно та точно з'ясувати зміст таких ключових понять, як оцінка й ефективність, а також генезис їх застосування в суспільно-правовій практиці. Під оцінюванням у наукових джерелах розуміють визначення якості, цінності кого-небудь або чого-небудь [10, с. 67]. Ефективний – той, що призводить до потрібних

результатів, наслідків, дає найбільший ефект. Цей термін походить від латинського слова «effectivus» і означає «продуктивний» («дієвий») [10, с. 67–68].

Як правильно зробив висновок О.М. Литвинов, значення оцінки ефективності полягає в тому, що вона сприяє уточненню й конкретизації цілей організації й функціонування системи, а також оптимізації структур, бо в процесі ранжування результатів діяльності виявляються конкретні причини, що зумовлюють ті чи інші відхилення в роботі щодо поставлених цілей у співвідношенні з ресурсами, що витрачаються [11, с. 371]. При цьому методично правильна оцінка забезпечує також цілеспрямованість діяльності, пов'язаної з організацією й здійсненням контролю, що дозволяє на практиці більш предметно організувати функціонування всієї системи. Крім цього, значення оцінки ефективності функціонування соціально-правового механізму запобігання злочинам, включаючи можливості органів прокуратури, полягає в тому, що вона дозволяє суб'єкту орієнтуватися в реальній діяльності, усвідомлювати зміни, викликані як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками [11, с. 371].

Як показали результати нашого дослідження, зазначена проблематика в науці належить до найбільш актуальних і недостатньо розроблених. Науковці особливо активно стали займатися цим питанням, розпочинаючи із 60-х років ХХ ст. [9, с. 53–54]. Проте в юридичній науці досі не вироблено єдиного визначення ефективності. У той же час, як правильно зауважила Н.А. Розенфельд, нинішня реалізація стану вітчизняного законодавства вимагає від України системного підходу до схвалення ідеї необхідності проведення моніторингу ефективності застосування законодавства та забезпечення професійного наукового здійснення заходів, які мають бути включені в процес моніторингу ефективності законодавства в Україні [12, с. 8]. При цьому, як слушно зауважив О.М. Литвинов, аналіз протидії злочинності полягає насамперед у виявленні найважливіших факторів, що впливають на здійснення базової діяльності, а оцінка – у визначенні результатів цієї діяльності [11, с. 372]. Більше того, оцінка є частиною загальної системи аналітичної діяльності. По суті оцінка є однією з головних задач аналітичної роботи. Саме вона дозволяє бачити складну діалектичну природу протидії злочинності, розкривати діалектику суперечностей її формування, сучасного й перспективного станів.

Аналіз наукових джерел свідчить також про те, що вчені по-різному підходять до оцінки й методики вимірювання результатів різних видів діяльності, пов'язаних із запобіганням і протидією злочинам [13, с. 41–57]. Тому деякі науковці зробили висновок про те, що кількість і якісні стандарти ефективної роботи в цьому напрямі соціальної практики для кожного випадку виробити неможливо [11, с. 372]. Але в науці продовжуються активні пошуки розв'язання зазначеної проблематики. У цьому контексті та з огляду на вирішення завдань нашого дослідження звертають на себе увагу деякі напрацювання, здійснені науковцями кримінального права. Зокрема, І.В. Борисов і П.Л. Фріс досить плідно розробляють питання, що пов'язані з ефективністю кримінально-правової політики, вкладаючи в її зміст ступінь досягнення визначених цілей і завдань у сфері боротьби зі злочинністю із застосуванням норм та інститутів законодавства про кримінальну відповідальність [4, с. 81]. При цьому ефективність такої політики вони визначають через співвідношення критеріїв і показників цієї діяльності. Критеріями кримінально-правової політики, на їхню думку, є система обґрунтованих показників, які характеризують рівень досягнення поставлених завдань [4, с. 81–82]. Вирішення цих завдань певною мірою свідчить про відповідний рівень ефективності, під яким В.І. Борисов і П.Л. Фріс пропонують розуміти ступінь досягнення завдань і цілей, визначених під час прийняття закону про кримінальну відповідальність, адекватність між запланованим і досягнутим. Щодо оцінок ефективності кримінально-правової політики, то, на їх переконання, вона являє собою аналіз співвідношення визначених під час прийняття закону про кримінальну відповідальність завдань із критеріями ефективності кримінально-правової політики [4, с. 90]. Він здійснюється за допомогою відповідних методів, які являють собою сукупність прийомів, способів і засобів, що застосовуються під час збирання, оброблення й аналізу показників ефективності кримінально-правової політики [4, с. 90]. При цьому слід погодитись з О.М. Литвиновим, який переконаний, що необхідність використання оцінки й вимірювання результатів функціонування соціально-правового механізму протидії злочинності за допомогою відповідних критеріїв і показників обумовлена практичними потребами [4, с. 372].

Виходячи із зазначених методологічних засад, можна вивести таке визначення поняття «оцінка ефективності діяльності прокуратури як суб'єкта запобігання й протидії злочинності»: визначення за відповідними науково обґрунтованими критеріями й показниками ступеня й рівня досягнення цим суб'єктом запобігання злочинам мети та реалізації завдань такого виду суспільної діяльності з урахуванням показників роботи прокуратури відповідно до статутних завдань і функціональних можливостей, що впливають із закону й інших нормативно-правових актів у сфері боротьби зі злочинністю.

Таким чином, до системоутворюючих ознак, що складають зміст зазначеного поняття, слід віднести те, що, як показали результати дослідження, визначення ефективності запобіжної діяльності здійснюється за певними критеріями.

Під критеріями в науці розуміють підстави для оцінки, визначення або класифікації чогось; мірило [11, с. 315]. Ураховуючи, що відповідно до ст. 25 Закону України «Про прокуратуру» на цей орган покладені завдання щодо координації діяльності правоохоронних органів у сфері боротьби зі злочинністю, за основу оцінки ефективності їхніх зусиль у цьому напрямі та розроблення її критеріїв можна обрати ті параметри (величина, властива певному предмету, явищу, пристрою [11, с. 315–316]), які вироблені науковцями та пов'язані з координацією. Зокрема, О.М. Литвинов і Т.С. Гавриш до таких віднесли:

а) формальний стан ефективності координації запобігання злочинам, а саме: наявність наукової організаційної роботи, узгодженість роботи певних підрозділів та ін. Якщо виходити з тих процесів, що пов'язані з реформуванням органів прокуратури і які спрямовані на ліквідацію Національної академії прокуратури України та її науково-дослідних лабораторій, що займалися розробленням завдань координаційної діяльності, то можна констатувати, що нині постає конкретна теоретико-прикладна проблема, яка вкрай негативно вплине на ефективність як запобіжної діяльності прокуратури, так і в цілому всіх суб'єктів запобігання злочинам;

б) чіткість виконання координаційними органами покладених на них обов'язків. Знову ж таки, з урахуванням зазначених вище процесів реформування органів прокуратури про чіткість виконання цих обов'язків можна говорити лише умовно [14, с. 5–10];

в) належна професійна підготовка працівників координаційних органів та їх посадових

осіб – представників інших суб'єктів запобігання злочинам і суб'єктів координаційної діяльності. Про складність і суперечливість вирішення цього завдання свідчать ті підходи, що склалися серед науковців і практиків прокурорської діяльності відносно ролі та місця прокуратури в системі суб'єктів запобігання злочинам [15, с. 212–224], що відображається й на ефективності запобіжної діяльності прокуратури. Додатковими перешкодами на цьому шляху є такі соціально-правові реалії: 1) відсутність взаємодії та скоординованості дій підрозділів Національної поліції України, яка проходить непростий шлях реформування та становлення; 2) самовільні дії з наведення правового порядку в Україні окремих громадських і воєнізованих формувань («Правого сектору», «УНА – УНСО», певних структур «Свободи» і т. п.), які, з одного боку, ігнорують принципи координаційної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю, а з іншого – повністю не довіряють законним правоохоронним структурам, що створені в Україні, та ігнорують їх; 3) відсутність політичної волі керівництва Генеральної прокуратури України до відстоювання її правового статусу в системі правоохоронних органів і до зайняття жорсткої позиції щодо тих осіб та їх об'єднань, які зловживають наданими їм правами у сфері боротьби зі злочинністю (тероризмом, сепаратизмом, корупцією) або все частіше самовільно займаються цим видом діяльності; г) знання працівниками координуючих органів і представниками інших суб'єктів запобігання злочинам нормативно-правової бази, яка регламентує здійснення координації діяльності із запобігання злочинам. Ідеться насамперед про те, що досі в Україні (на чому наполягають науковці) відсутній закон «Про запобігання злочинам» [16], а також нормативно-правовий акт на рівні Кабінету Міністрів України, відповідно до якого органи прокуратури чітко визначали повноваження й мету координатора у сфері боротьби зі злочинністю. Як показує практика, знання працівників прокуратури в цьому напрямі мають безсистемний, поверховий і невмотивований характер, оскільки це не входить до показників ефективності їхньої діяльності, що визначені у відповідних наказах Генеральної прокуратури України, які регламентують їхню діяльність згідно з функціями, визначеними у ст. 3 Закону України «Про прокуратуру»; г) облік витрат часу на застосування й впровадження кожної координаційної форми окремо, а також погодження застосування їх певної сукупності залежно від

необхідності, яка виникла в кожному конкретному випадку. Облік – це система реєстрації процесів якої-небудь діяльності в її кількісному та якісному виявах із метою спрямування, контролю і т. д. [10, с. 414–415]. Форми, методи й засоби обліку роботи працівників прокуратури визначаються спеціальними наказами Генеральної прокуратури України з питань організації роботи й управління в органах прокуратури України [17, с. 4–11], а також координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції [18, с. 12–13]; д) кількість, дієвість і рівень виконання координаційних рішень, погоджених програмами й планами на окремому адміністративно-територіальному рівні [14, с. 135–136]. Зазначений критерій ефективності має відповідати певним вимогам, виробленим теорією й практикою запобігання злочинам і управління цією діяльністю, а саме: 1) співвідношення кількісних і якісних показників; 2) достовірність; 3) порівнюваність; 4) оптимальність [14, с. 137]. Вимога співвідношення кількісних і якісних показників означає, що під час оцінки роботи координаційних органів мають застосовуватися кількісні та якісні показники. При цьому кількісні показники завжди застосовуються для оцінки роботи управлінських органів. Якісні показники виражаються через принциповість, своєчасність, ініціативність, наполегливість у справі погодження дій суб'єктів запобігання злочинам [14, с. 137–138]. Вимога достовірності означає, що ті показники, які застосовуються для оцінки роботи координаційних органів, мають бути достовірними, тобто об'єктивно відображати стан координаційної діяльності як у цілому, так і на окремих її напрямках [14, с. 138]. Вимога порівнюваності означає, що під час оцінки роботи координаційних органів повинні застосовуватися однорідні за змістом показники, які можуть порівнюватися одним з одним. Наприклад, усі показники злочинності порівнюються за такою формулою: дані за поточний (звітний) період і дані за попередній (базовий) період [19, с. 213]. Вимога оптимальності має два аспекти. З одного боку, це означає, що система даних про якісну та кількісну сторону ефективності координації запобігання злочинам має бути достатньо повною. З іншого боку, кількість відомостей не має бути надмірною [14, с. 138]; е) наявність ретельного контролю виконання [14, с. 135–136]. Контроль належить до найважливіших елементів координаційної діяльності, що здійснюється органами прокуратури у сфері практичної реалізації функції боротьби зі зло-

чинністю. Залежно від того, на якому рівні та відносно чого він розглядається, контроль може бути охарактеризований як вид управлінської діяльності, як принцип управління або як функція управління [14, с. 112]. Зазначена специфіка контролю, як зробила висновок М.С. Студенікіна, дає можливість виділити його серед інших функцій управління, створити спеціалізовані контролюючі органи, для яких здійснення контролю належить до першочергових або до одних із основних функцій, а також визначити компетенцію цих органів [20, с. 7–8]. У цьому контексті функції прокурорського нагляду, визначені у ст. 2 Закону України «Про прокуратуру», співпадають зі змістом контролю, що характерно для органів прокуратури під час здійснення координаційної діяльності правоохоронних органів у сфері запобігання злочинам.

Висновки і пропозиції. Таким чином, оцінка ефективності роботи прокуратури як координатора протидії злочинності в системі правоохоронних органів має будуватися на підставі двох основних критеріїв: 1) об'єктивного, який включає достовірні фактичні дані про координаційну діяльність; 2) суб'єктивного, за допомогою якого визначається ефективність координаційних заходів, впливу координаційної діяльності на стан законності та правопорядку в межах адміністративно-територіальної одиниці [14, с. 140].

Список використаної літератури:

1. Кулик О.Г. Сучасна кримінальна ситуація в Україні: тенденції і прогноз / О.Г. Кулик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua>.
2. Уолкер Р. Английская судебная система / Р. Уолкер ; [пер. Т.В. Арапова ; отв. ред. и предисл. Ф.М. Решетникова. – М. : Прогрес, 2015. – 631 с.
3. Литвинов О.М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.М. Литвинов ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Д., 2010. – 41 с.
4. Правова доктрина України : [у 5 т.] – Х. : Право, 2013. – Т. 5. : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В.Я. Тацій, В.І. Борисов, В.С. Батиргарєєва та ін. ; за заг. ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова. – 1240 с.
5. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : [у 3 кн.] / А.П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінології науки. – 424 с.

6. Лапин А.А. Стратегия обеспечения криминологической безопасности личности, общества, государства и ее реализации органами внутренних дел : [монографія] / А.А. Лапин ; под ред. С.Я. Лебедева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2012. – 295 с.
7. Лихова С.Я. Кримінальна відповідальність за порушення безпеки людини за законодавством держав – учасниць Європейського Союзу : [монографія] / С.Я. Лихова. – К. : Ред. журн. «Право України»; Х. : Право, 2013. – 96 с.
8. Шаблистий В.В. Безпековий вимір кримінального права України : людиноцентристське дослідження : [монографія] / В.В. Шаблистий. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський держ. ун-т внутр. справ : Ліра ЛТД, 2015. – 420 с.
9. Якимчук М.К. Управління в органах прокуратури України : теоретичні та практичні аспекти / М.К. Якимчук // Право України. – 2002. – № 5. – С. 89–96.
10. Давиденко Л.М. Проблеми оцінки та вимірювання ефективності діяльності прокуратури / Л.М. Давиденко // Питання конституційно-правового статусу прокуратури України та вдосконалення її діяльності. – Х., 1999. – С. 67–81.
11. Литвинов О.М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні : [монографія] / О.М. Литвинов. – Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. – 446 с.
12. Розенфельд Н.А. Коротка методика юридичного аналізу ефективності застосування законодавства / Н.А. Розенфельд. – К. : Юстініан, 2009. – 48 с.
13. Алексеева Л.Б. Показатели эффективности уголовного судопроизводства и некоторые вопросы оценки работы судебных органов / Л.Б. Алексеева, И.Б. Михайловская // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1976. – Вып. 24. – С. 41–57.
14. Литвинов А.Н. Профилактика преступлений. От теории к практике : [науч.-практ. пособие] / А.Н. Литвинов, Т.С. Гавриш. – М. : ЭКМОС, 2003. – 160 с.
15. Ярема В.Г. Перед органами прокуратури стоїть завдання особливої ваги – відновити порядок і законність в Україні / В.Г. Ярема // Вісник прокуратури. – 2014. – № 8. – С. 5–10.
16. Джужа О.М. Про профілактику злочинів : проект Закону України // Кримінологія. Спеціалізований курс лекцій зі схемами (Загальна та Особлива частини) : [навч. посіб.] // О.М. Джужа, Є.М. Моїсєєв, В.В. Василевич. – К. : Атіка, 2001. – 368 с.
17. Про організацію роботи й управління в органах прокуратури України : наказ Генеральної прокуратури України від 26 грудня 2011 р. № 1 гн // Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. коментар : [у 3 кн.] / за заг. ред. О.М. Литвака. – Кн. 3: Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. – К. : Алерта, 2013. – С. 4–11.
18. Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції : наказ Генерального прокурора України № 1/1 гн від 16 січня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2nsf/fink1/GP11028.html.
19. Джужа О.М. Правова статистика : [підручник] / О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін. – К. : Атіка, 2014. – 448 с.
20. Студеникина М.С. Государственный контроль в сфере управления / М.С. Студеникина. – М. : Наука, 1974. – 199 с.

Новосад Ю. О. О некоторых критериях оценки эффективности деятельности прокуратуры как субъекта предупреждения преступлений

В статье определена сущность и содержание термина «эффективность» в контексте предупредительной деятельности прокуратуры, определены отдельные критерии оценки результативности работы данного государственного органа в сфере борьбы с преступностью и проблемы их применения на практике, а также сформулированы научно обоснованные меры по их реализации в современных условиях функционирования указанного субъекта предотвращения преступлений.

Ключевые слова: эффективность, результативность, оценка, предупреждение, деятельность, преступление, прокуратура, критерии, субъект предупреждения преступлений.

Novosad Yu. O. On some criteria for evaluating the effectiveness of the prosecution as the subject of crime prevention

The article revealed the essence and meaning of the term “efficiency in the context of preventive prosecution, by some criteria for evaluation of the work of state bodies in the fight against crime and problems of their application in practice, and formulated scientifically based measures for their implementation in the present the conditions of operation of these entities crime prevention.

Key words: efficiency, effectiveness, rating, prevention, activity, crime, Prosecutor’s Office, criteria, subject of crime prevention.

УДК 343.232

М. О. Сергати́й

кандидат юридичних наук, доцент,
заступник директора з наукової роботи
Інституту права імені Володимира Сташиса
Класичного приватного університету

В. В. Свинухов

студент
Інституту права імені Володимира Сташиса
Класичного приватного університету

АНАЛІЗ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ОСНОВА БОРОТЬБИ З НАРКОБІЗНЕСОМ

Стаття присвячена дослідженню інформації, що є базовою під час розроблення стратегії боротьби з незаконним збутом наркотиків. Було зібрано актуальні статистичні дані про наркотичну ситуацію, визначено чинники, що сприяють зміцненню наркобізнесу, типологізовано осіб, які займаються незаконним збутом наркотиків.

Ключові слова: кримінологічна інформація, наркозлочинність, аналіз інформації, детермінанти наркобізнесу, наркотики, наркотична ситуація, особа злочинця.

Постановка проблеми. Поширення наркоманії серед населення України являє собою значну небезпеку для життя й здоров'я громадян, які повинні знаходитися під захистом держави. Для цього необхідна відповідна стратегія боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, насамперед із незаконним їх збутом, розроблення якої потребує аналізу кримінологічної інформації про стан наркотичної ситуації в країні; структуру й ознаки наркобізнесу; осіб, які займаються незаконним обігом наркотиків; чинники, що зумовлюють учинення злочинів, пов'язаних із незаконним збутом наркотиків.

Тільки на основі комплексного аналізу всіх зазначених аспектів можна розробити вдалу систему заходів попередження злочинності, яка б дозволила державі не тільки скоротити кількість наркозалежних, але й суттєво зменшити масштаби розповсюдження наркобізнесу на території України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти цього питання вивчали такі вчені, як С.Г. Волкотруб, О.М. Омельчук, В.М. Ярін, А.П. Гель, Г.С. Семаков, О.М. Джу́жа, Є.М. Моїсеєв, В.В. Василевич та інші.

Метою статті є систематизація актуальної кримінологічної інформації про масштаби наркотизації населення й ефективність боротьби органів державної влади з поширенням нар-

котиків, а також про наявні детермінанти, що зумовлюють учинення злочинів, пов'язаних із незаконним збутом наркотиків.

Виклад основного матеріалу. Для розроблення стратегії боротьби з незаконним обігом наркотиків потрібен ретельний аналіз наявної кримінологічної інформації щодо:

- 1) стану наркотичної ситуації в державі;
- 2) визначення ознак і структури наркобізнесу;
- 3) визначення кримінологічних ознак особи злочинця, який займається незаконними операціями з наркотиками;
- 4) визначення детермінантів учинення наркозлочинів.

Отже, здійснивши аналіз ситуації з розповсюдженням наркотичних засобів, їх аналогів і прекурсорів на території України в останні роки, ми можемо констатувати таке. Наркотизація населення України досягла катастрофічних масштабів. За оцінками експертів, одних тільки ін'єкційних наркоманів у країні налічується від 278 до 387 тисяч, і ця цифра постійно зростає. При цьому ефективність органів правопорядку в боротьбі з поширенням наркотиків не відповідає масштабам цієї загрози й тільки падає.

Аналіз статистичної звітності щодо боротьби з незаконним обігом наркотиків це підтверджує. Так, за 2013 р. в Україні зареєстровано 9430 справ за ст. 307 КК України, із них

5021 справа – за фактом збуту, 3739 громадян отримали повідомлення про підозру [1], із них засуджено 2552 осіб [2]. У 2014 р. цифри дещо зменшилися: зареєстровано 8412 злочинів, із них за фактом збуту – 5436, повідомлення про підозру в збуті отримали 4380 осіб [3], засуджено 2464 осіб [4]. У 2015 р. зареєстровано лише 6614 злочинів, з них за фактом збуту – тільки 4350 злочинів, повідомлення про підозру в збуті отримав усього 3561 громадянин, [5] а засуджено 1819 осіб [6].

Таке становище значною мірою зумовлене ліквідацією спеціалізованих підрозділів МВС України по боротьбі з наркозлочинністю, зокрема Департаменту по боротьбі з незаконним обігом наркотиків (ДБНОН) і Департаменту з протидії наркозлочинності (ДПН). При цьому останній проіснував усього трохи більше року.

Слід зауважити, що таке становище зовсім не означає, що ефективність органів внутрішніх справ по боротьбі з незаконним обігом наркотиків є нульовою. Статистичні дані свідчать про певні досягнення в цій роботі. Так, у 2015 р. було ліквідовано 143 нарколабораторії, а також понад тисячу так званих наркопритонів [7]. Разом із цим на території України було вилучено 9657000 г наркотичних засобів. У частковому співвідношенні наркотичних засобів найбільша кількість (3514125 г) припадає на канабіс, смоли канабісу, екстракти й настоянки канабісу; 683647 г припадає на героїн; 3124 г – на кокаїн; макова соломка – 930000 г; 56640 г – опій.

Основними центрами незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів є такі регіони, як Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Одеська, Миколаївська, Херсонська області та місто Київ.

Таким чином, можемо констатувати, що наркоситуація в державі, незважаючи на проведення відповідної роботи правоохоронними органами, залишається досить складною й потребує вирішення.

Стосовно інформації щодо ознак і структури наркобізнесу в Україні можна навести такі дані. Як правило, наркобізнесом займаються організовані злочинні угруповання, які не тільки отримують величезні прибутки за рахунок наркотрафіку, а ще й займаються відмиванням коштів через легальний бізнес, що надає наркобізнесу рис організованої злочинності з притаманними їй ієрархією, жорсткою дисципліною, визначенням ролей, наявністю зв'язків в органах державної влади тощо [8].

З огляду на сказане, можна додати, що наркобізнес – це злочинна діяльність у сфері незаконного обігу наркотичних речовин, яку може здійснювати як одна особа, так і організовані злочинні формування.

Від наркобізнесу потрібно відокремлювати таку злочинну діяльність, як внутрішньогруповий і міжгруповий збут наркотиків [9, с. 73].

Внутрішньогруповий збут наркотиків спостерігається, коли декілька осіб, об'єднаних сумісним уживанням наркотичних речовин («сім'я»), відправляють для їх придбання за рахунок спільних грошових коштів так званих «гінців», які купують наркотики чи отримують їх іншим шляхом, потім повертаються й разом з іншими членами «сім'ї» вживають придбані наркотики.

Другий вид збуту (міжгруповий) простежується тоді, коли дві «сім'ї» займаються збутом наркотиків між собою, для внутрішнього споживання, і здійснюють це за цінами, які можуть виключно покрити собівартість товару й не принесуть прибутків.

Ні у внутрішньогруповому, ні в міжгруповому збуті немає рис, притаманних наркобізнесу, бо основною відмінною рисою бізнесу на наркотиках є отримання прибутку від зайняття ним, причому для цих осіб характерним є постійне отримання прибутків і навіть надприбутків. Це основна, але не єдина ознака наркобізнесу.

То які саме риси притаманні наркобізнесу? Аналіз наукових джерел із цієї тематики дозволив запропонувати перелік ознак наркобізнесу:

- значний масштаб незаконних дій із наркотичними речовинами;
- значний рівень конспіративності;
- наявність ієрархії та розподілу ролей у злочинних угрупованнях;
- прибутковість;
- можливе використання легального бізнесу задля відмивання отриманих від збуту наркотиків грошей;
- високий рівень планування злочинів і кваліфікації злочинців;
- наявність постійних джерел товару;
- прагнення до прикриття злочинної діяльності за рахунок корумпованих зв'язків у правоохоронних органах або серед представників влади.

Треба також зазначити, що в Україні наявна розвинута система контрабанди наркотичних засобів, що виготовляються в сусідніх країнах і далекому зарубіжжі та збуваються на українській території.

Так, відповідно до відомостей національного звіту щодо наркотичної ситуації в Україні за 2016 р. митниця вилучила на кордоні близько 1060000 г наркотичних засобів і речовин за 743 випадки ввезення та 227 випадків вивезення наркотиків із території України. Про реальні об'єми ввезення наркотиків до України залишається тільки догадуватися.

Чорний ринок наповнюється важкими наркотиками на кшталт героїну чи кокаїну, тому що тут є споживачі, які готові платити за них ціну навіть вищу, ніж у країнах Заходу. Але це вже окремий вид наркобізнесу, що називається транснаціональним, або міжнародним. Зупинимось на ньому.

Міжнародний наркобізнес – вид організованої міжнародної злочинності, для якого характерна наявність системи високоорганізованих і законспірованих злочинних формувань, що здійснюють міжрегіональний та/або міжнародний злочинний промисел, пов'язаний зі збутом наркотичних засобів, із метою отримання надприбутків на постійній основі та з використанням у своїх інтересах як окремих державних службовців і цілих державних структур, так і громадських інститутів.

Для міжнародного наркобізнесу характерні такі риси:

- ієрархічна структура злочинних угруповань із певною кількістю «гілок», що підпорядковуються єдиному організатору та спільній дисциплінарній системі;
- структурна стабільність злочинного формування;
- злочини готуються заздалегідь і вчиняються кваліфікованими злочинцями;
- чітке розмежування ролей між членами злочинного угруповання;
- використання законспірованих зв'язків в органах державної влади, самоврядування, інститутах громадянського суспільства тощо;
- продумана підготовка засобів реалізації й збуту наркотиків;
- цілеспрямована діяльність зі створення корумпованих зв'язків в органах Міністерства внутрішніх справ;
- визначена система дій, пов'язана з наркотрафіком;
- наявність не тільки жорстокої конкуренції між злочинними угрупованнями наркомафії, що часом переростає в збройні конфлікти за ринки збуту з тотальним винищенням конкурентів, а і їх взаємодії, налагоджування контактів. Така міжусобиця поряд із формуванням своєрідних

союзів призводить до виникнення надпотужних синдикатів наркомафії.

Отже, можемо зазначити, що діяльність наркобізнесу, зокрема й міжнародного, є серйозною передумовою для підвищення рівня злочинності взагалі та економічної й корупційної злочинності зокрема.

Щодо особи злочинця, який займається незаконними операціями з наркотиками, можна зазначити, що сам характер наркобізнесу передбачає залучення до нього абсолютно різних верств населення. Це зумовлено великою кількістю ролей у злочинних об'єднаннях, що здійснюють незаконний збут наркотиків. Наприклад, виготовляють наркотики люди, як правило, освічені, з відповідними навичками та знаннями в галузі хімії. Сировина, навпаки, культивується малоосвіченими людьми, здебільшого селянами. Організацією діяльності наркобізнесу займаються респектабельні люди з вищих верств населення, часто успішні підприємці.

Унаслідок того, що найбільш значимою кримінологічною характеристикою особистості злочинця, яка пояснює суб'єктивні причини його злочинної поведінки, є мотиваційна сфера, в юридичній літературі найбільше поширення отримали типології злочинців, засновані на характері та змісті їх кримінальної мотивації, а також на глибині й стійкості цієї мотивації.

За характером і змістом кримінальної мотивації можна виділити типи осіб, які скоюють злочини, пов'язані з незаконним збутом наркотиків:

- особи, що вчиняють злочини з корисливих мотивів. Такі особи не вживають наркотики, але займаються їх незаконним збутом, отримують прибуток виключно від наркотогівлі. До цієї категорії належать наркоділки всіх рівнів, які зацікавлені у створенні мережі поширення наркотиків, що включала б у себе значну кількість дрібних і середніх збувачів, а також споживачів;
- особи, що вчиняють злочини з полімотиваційних міркувань. Це наркозалежні особи чи особи, які купують і зберігають наркотичні засоби як для особистого вживання, так і з метою збуту іншим наркозалежним особам задля отримання грошових коштів для подальшого придбання наркотиків для особистого вживання. До цього типу осіб можна віднести наркоділків-наркоманів, що є середньою ланкою між наркоділками, які особисто не вживають наркотики, і споживачами наркотиків.

У спеціальній літературі також пропонується типологізація осіб на підставі глибини та

стійкості кримінальної мотивації особистості. За цим критерієм злочинців поділяють на особливо небезпечних, десоціалізованих, ситуативних, випадкових, ситуаційних, нестійких, злісних (особливо небезпечних) рецидивістів [10, с. 305], а також виділяють їх типи – послідовно-кримінальний і ситуативно-кримінальний [11].

На нашу думку, найбільш обґрунтованою видається позиція, відповідно до якої чітко виділяються три типи злочинців: а) послідовно-кримінальний; б) ситуативно-кримінальний; в) ситуативний [12, с. 112].

Тепер стосовно останнього блоку кримінологічної інформації – детермінантів учинення злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків. Детермінуються ці злочини різноманітними чинниками, які виникають на індивідуальному, державному та глобальному рівнях.

До детермінантів індивідуального рівня відносять суперечність між бажаннями людини та реальною можливістю їх задовольнити, а також наявність у колі спілкування осіб, які вживають наркотики, позитивне ставлення до алкоголю й наркотиків із боку батьків і найближчого оточення. Крім того, певне значення мають психофізіологічні характеристики особи: залежність від наркотиків, самотність, відсутність потреб культурного характеру, наявність в особі тяжких або хронічних захворювань, фізичних травм і каліцтв, що викликає необхідність уживання медикаментів, у складі яких наявні наркотичні речовини. Не останню роль відіграє тут і досвід перебування в місцях позбавлення волі тощо.

На державному рівні ці злочини детермінуються соціально-економічними, соціокультурними, організаційно-управлінськими, правовими, соціально-політичними й іншими чинниками [13, с. 516].

У соціально-економічній сфері детермінанти незаконного збуту наркотичних засобів зазвичай виявляються у: 1) відсутності в людей постійної роботи; 2) низькому рівні доходів, якими неможливо задовольнити життєво важливі потреби, зокрема створити матеріальний фундамент для початку сімейного життя та подальшого утримання сім'ї, задовольнити інші потреби. Характерною рисою цих чинників є непрямий вплив на скоєння правопорушень, пов'язаних зі збутом наркотиків.

Детермінанти в соціокультурній і морально-психологічній сферах проявляються в згортанні державної підтримки освітньо-культурно-

го розвитку українських громадян, насамперед дітей, підлітків і молоді.

До політичних чинників можна віднести такі:

- помилки в процесі реформування державної системи України й суспільства (хибна ідеологія реформ);

- гальмування назрілих політичних процесів, що не дозволило завершити формування політичної системи, призвело до сповільнення розвитку політичної структури та свідомості громади;

- відсутність політичної стабільності, яка проявляється в крихкості наявних політичних інститутів;

- значна розгалуженість української політичної системи й наявність великої кількості політичних партій, що призводить до ослаблення місцевого самоврядування;

- диспропорційний розподіл функцій і повноважень різних гілок державної влади, результатом якого є деформація суспільних відносин у роботі органів державної влади та місцевого самоврядування, що негативно впливає на здійснення владними інститутами покладених на них функцій і на ефективність їхньої діяльності.

Детермінантами глобального рівня слід визнати такі:

- зручне географічне розташування України, яка знаходиться між Азією та Західною Європою, що зумовлює транзитні перевезення наркотиків через нашу державу з регіонів їх традиційного виготовлення до регіонів їх традиційного споживання;

- труднощі в налагодженні митного й контрольно-пропускового режиму;

- неефективна співпраця з правоохоронними органами сусідніх країн у сфері протидії наркоторгівлі.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити деякі висновки.

1. Поліпшення катастрофічної наркотичної ситуації в Україні потребує усунення недоліків у правоохоронній системі, зокрема створення спеціалізованих служб із боротьби з наркозлочинністю. Треба розуміти, що наркобізнес зазвичай ведеться великими злочинними угрупованнями зі значними матеріальними та людськими ресурсами, зв'язками в органах державної влади, а тому ефективно протистояти їм може тільки спеціалізований орган.

2. Необхідним є посилення прикордонного контролю для більш ефективного протидії кон-

трабанді наркотиків і їх транзитному перевезенню територією України.

3. Необхідно поліпшити соціальні стандарти, щоб попередити формування в людей корисливої мотивації вчинення злочинів; забезпечити збільшення кількості робочих місць; стабілізувати політичну та фінансову системи України; модернізувати систему лікувальних наркологічних закладів тощо.

Список використаної літератури:

1. Єдиний звіт про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за січень – грудень 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=110141&libid=100820#.
2. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку кримінального судочинства за 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://court.gov.ua/sudova_statystyka/5533iopoioipo/.
3. Єдиний звіт про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за січень – грудень 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=111482&libid=100820.
4. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку кримінального судочинства за 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://court.gov.ua/sudova_statystyka/lkflghkjlh/.
5. Єдиний звіт про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за січень – грудень 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112173&libid=100820.
6. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку кримінального судочинства за 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112173&libid=100820.
7. Національний звіт за 2016 р. щодо наркотичної ситуації в Україні // Статистика українського медичного моніторингового центру з наркотиків і алкоголю МОЗ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ummcda.org.ua/index.php/61-natsionalnogo-zvitu-za-2016-rik>.
8. Самохін О.Ю. Криміналістично значима інформація про формування й функціонування злочинних угруповань, які діють у сфері незаконного наркобізнесу / О.Ю. Самохін // Правова інформатика. – 2011. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ippi.org.ua/sites/default/files/11sousnn.pdf>.
9. Джужа О.М. Криминологія : [навчально-методичний посібник] / О.М. Джужа, Є.М. Моїсєєв, В.В. Василевич та ін. – К. : Атіка, 2003. – С. 188.
10. Кудрявцев В.Н. Причини правонарушений / В.Н. Кудрявцев – Академия наук СССР : Москва, 1976. – 315 с.
11. Алексеев А.И. Криминология: Курс лекций / А.И. Алексеев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lawbook.online/page/kriminolog/ist/ist-15--idz-ax237.html>.
12. Прокументов Л.М. Криминология. Общая часть : [учебник] / Л.М. Прокументов, А.В. Шеслер. – Томск, 2007. – 230 с.
13. Джужа О.М. Профілактика злочинів : [підручник] / О.М. Джужа, В.В. Василевич, О.Ф. Гіда. – К., 2011. – 720 с.

Сергатый Н. А., Свинухов В. В. Анализ криминологической информации как основа борьбы с наркобизнесом

Статья посвящена исследованию информации, которая является базовой для разработки стратегии борьбы с незаконным сбытом наркотиков. Были собраны актуальные статистические данные про наркотическую ситуацию, определены детерминанты, способствующие развитию борьбы с наркобизнесом, и типы лиц, занимающихся незаконным сбытом наркотиков.

Ключевые слова: криминологическая информация, наркопреступность, анализ информации, детерминанты наркобизнеса, наркотики, наркотическая ситуация, личность преступника.

Sergaty N. A., Svinuhov V. V. Analysis of criminological information as framework to combat drug trafficking

This article is dedicated to the problem of the illegal drug dealing in Ukraine. To develop it we need information about the current drug situation in Ukraine, the efficiency of the local law enforcement, determinants of the illegal drug dealing and, probably the most important, who we fight against.

Key words: criminological information, drug crime, analysis, determinants of drug trafficking, drugs, drug situation, offender.

А. В. Смирнова

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
ПВНЗ «Буковинський університет»

Ю. В. Монастирський

магістрант
ПВНЗ «Буковинський університет»

ОСОБЛИВОСТІ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ УЯВНОЇ ОБОРОНИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Статтю присвячено дослідженню особливостей регламентації уявної оборони, положень щодо помилки в обставинах, які виключають злочинність діяння, і регламентації уявної оборони спеціальними нормами в кримінальному праві зарубіжних країн.

Ключові слова: уявна оборона, необхідна оборона, фактична та юридична помилка, перевищення меж необхідної оборони.

Постановка проблеми. Одну з неоднозначних за правовою природою обставин, що виключають злочинність діяння, у кримінальному законодавстві України становить уявна оборона. Сьогодні актуальними є дискусії щодо того, чи є уявна оборона окремою обставиною, яка виключає злочинність діяння, чи вона є певним різновидом помилки під час здійснення необхідної оборони. У такому разі позитивний досвід зарубіжних країн у питанні регламентації кримінально-правового значення уявної оборони міг би бути використаний вітчизняним законодавцем.

Актуальність теми підтверджується неповнотою вивчення правової структури уявної оборони як правомірного вчинку, обставини, що виключає злочинність діяння, та наявністю актуальної дискусії в доктрині кримінального законодавства України щодо цього питання. Крім цього, уявна оборона зумовлена історичними аспектами існування широкого тлумачення зазначеного вчинку через помилку (невідання, оману) в обставині, якою характеризується злочинність діяння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякою мірою дослідження історичного розвитку уявної оборони (без детального вивчення змісту її норм і тогочасних поглядів учених) здійснювали провідні вітчизняні науковці. М.М. Паше-Озерський, Ю.В. Баулін, М.І. Бажанов, В.В. Аніщук, В.І. Ткаченко, П.П. Андрушко, В.І. Борисов, П.С. Матишевський, Б.М. Ор-

ловський, Е.А. Русскевич та А.Е. Жалінський розглядали лише теоретичні питання існуючої законодавчої конструкції уявної оборони в її неподільному зв'язку з необхідною обороною. Тому комплексне дослідження регламентації уявної оборони в кримінальному законодавстві зарубіжних країн із подальшим формуванням висновків і пропозицій щодо законодавчої конструкції уявної оборони в доктрині кримінального законодавства України не було проведено.

Метою статті є аналіз розвитку особливостей регламентації уявної оборони, положень щодо помилки в обставинах, які виключають злочинність діяння, і регламентації уявної оборони спеціальними нормами в кримінальному праві зарубіжних країн.

Виклад основного матеріалу. Вивчення сучасного зарубіжного кримінального законодавства свідчить про те, що уявна оборона як обставина, що виключає злочинність діяння, визнається одним з інститутів Загальної частини кримінального законодавства. Це має велике значення в дотриманні принципу законності та верховенства права, співвідносно з яким саме кримінальне законодавство повинне чітко розмежовувати злочинні й правомірні діяння. Загалом у розумінні правової природи уявної оборони в кримінальному законодавстві зарубіжних країн значних відмінностей немає, так чи інакше вона розглядається як особливий різновид помилки. Однак особливий інтерес викликають законодавчі форми її визначення.

За способом нормативного закріплення уявної оборони кримінальне законодавство зарубіжних країн можна поділити на чотири групи. Першу групу складають кодекси, у яких зазначене питання вирішується шляхом законодавчого регулювання загальної норми про помилку. До другої групи можна віднести країни, де уявна оборона була законодавчо закріплена та має юридичне оформлення як помилка в обставинах, що виключають злочинну діяльність. Третю групу утворюють кримінальні законодавства країн, у яких уявна оборона отримала свою юридичну регламентацію в спеціальній нормі як самостійна обставина, що виключає злочинність діяння. Варто зауважити, що не всі виділені в цій групі країни використовують сам термін «обставини, що виключають злочинність діяння». Держави, які вважають за доцільне вирішення проблеми уявної оборони за допомогою судового тлумачення, утворюють останню, четверту, групу.

Переважаючий доктринальний підхід, притаманний більшості зарубіжних країн, полягає в розгляді уявної оборони як різновиду фактичної помилки. Подібна концепція, сформована доктриною кримінального права на службу законодавців, зумовила, що багато зарубіжних країн передбачили винятково загальні нормативні положення про помилку.

Високий рівень розвитку німецької кримінально-правової доктрини в частині вчення про помилки спричинив вагомий вплив на теорію кримінального права України [4].

У кримінальному законодавстві Німеччини проблема уявної оборони вирішується з позиції § 16 «Помилки в обставинах діяння», у якому вказано: «Хто під час здійснення діяння не знає про обставини, які відносяться до складу злочину, передбаченого законом, той діє ненавмисно. Покарання необережного здійснення злочину до цього не відносяться» [4].

Нормативного положення, яке більш детально регулювало б питання кваліфікації уявної оборони, Кримінальний кодекс (далі – КК) Німеччини не містить. Однак цікаво те, що в ч. 2 § 35 законодавець Німеччини спеціально встановив ситуацію уявної крайньої необхідності: «Якщо особа під час здійснення діяння неправильно розуміє обставини, які б виключили її вину, то вона понесе покарання тільки тоді, коли могла уникнути помилки».

Таким чином, кримінальне законодавство Німеччини в частині регулювання уявної оборо-

ни характеризується певною незавершеністю. Переважно це підтверджується наявністю в КК Німеччини окремої норми посилань, що виділяє уявну крайню необхідність, тоді як проблема уявної оборони з не зовсім зрозумілих причин більш детального пояснення не отримала.

Однак заслуговує на увагу ч. 2 § 16 КК Німеччини, яка досить вдало вирішує одне з дискусійних питань уявної оборони: «Хто під час здійснення діяння помилково тлумачить обставини як склад більш м'якого злочину, може бути покараний тільки за умисне здійснення протиправного діяння як більш м'якого злочину» [4].

Як відомо, у теорії кримінального права України вже досить давно ведеться дискусія про можливість відповідальності особи, яка уявно обороняється, за перевищення меж необхідної оборони. У цьому аспекті вважаємо, що законодавець Німеччини досить чітко вирішив питання про відповідальність особи, коли її умисел був спрямований саме на вчинення так званого особливого складу злочину. Особливу увагу викликає саме спосіб вирішення цієї проблеми – внесення спеціального нормативного положення в кримінальне законодавство.

Стаття 14 КК Іспанії до числа обставин, що виключають злочинність діяння, відносить дії, здійснені під впливом фактичної або юридичної помилки [11]. Згідно з вказаною нормою юридична або фактична помилка щодо дій, які складають кримінальне правопорушення, виключає кримінальну відповідальність особи. Якщо згідно з обставинами діяння помилка була відома, правопорушення в такому випадку карається як здійснене через необережність [7].

Значний інтерес становить аналіз КК Індії, у ст. 79 «Дія, здійснена особою внаслідок юридичної або фактичної помилки, коли особа вважає себе уповноваженою законом на здійснення вчинку» якого, що внесена в главу 4 «Загальні винятки», передбачено: «Не є злочином вчинок, здійснений особою, яка за законом має право на такий вчинок, або з причини фактичної, але не юридичної помилки, коли особа добросовісно вважала, що вона за законом має право на здійснення цього вчинку» [6].

Важливою особливістю КК Індії є наявність прикладів-абстракцій, які повинні допомагати правильному розумінню нормативних положень кримінального закону.

Норми про помилки більш загального характеру, положення яких належить застосовувати під час розгляду випадків уявної оборони,

містять кримінальні законодавства Аргентини, Болгарії, Угорщини, Данії, Румунії, Сан-Маріно, Франції, Швеції, Швейцарії.

Беручи до уваги загалом правильне розуміння природи уявної оборони, варто розуміти, що підхід, у якому застосовується тільки регламентація загальної норми про помилку, містить очевидні недоліки. По-перше, відсутність законодавчої категорії уявної оборони в кримінальному праві, яке б відобразило її основні ознаки, не може сприяти підвищенню ефективності правозастосовної діяльності. По-друге, подібне загальне визначення правил правової оцінки часто залишає без уваги принципово важливе питання про можливе перевищення меж необхідної оборони в умовах настання відповідальності в таких ситуаціях.

Держави, які належать до другої групи у визначенні помилки, окремо вказали на кримінально-правове значення омані особи саме в обставинах, що виключають злочинність діяння. Подібні норми за своїм змістом більш конкретні, що є їх очевидною перевагою.

Згідно із законодавством Італії випадки уявної оборони розглядаються відповідно до ч. 3 ст. 59 КК Італії, присвяченої фактичній помилці, у якій говориться: «Якщо особа внаслідок помилки вважала, що склались обставини, які виключають злочинність діяння, то ці обставини завжди на її користь. Якщо мова йде про помилку, здійснену через необережність особи, то покарання не виключається, якщо здійснений злочин передбачений як необережний» [14].

На особливу увагу заслуговують положення Кримінального кодексу Республіки Білорусь. Так, ст. 37 КК Республіки Білорусь «Помилка в наявності обставин, які виключають злочинність діяння» встановлює: «Якщо особа, яка внаслідок омані вважала, що перебуває в стані необхідної оборони, або крайньої необхідності, здійснює затримку особи, яка здійснила злочин, проте за обставинами справи не знала і не могла знати про відсутність обставин, які виключають злочинність діяння, її дії оцінюються відповідно до ст. ст. 34, 35 і 36 КК Республіки Білорусь» [8].

Беззаперечною перевагою подібного законодавчого рішення є регламентація можливої помилки не тільки права на необхідну оборону, але й таких обставин, що виключають злочинність діяння, як крайня необхідність, а також затримання особи, яка здійснила злочин [12].

Однак, як і в разі із загальною нормою про помилку, КК Республіки Білорусь не дає визна-

чення уявної оборони. З іншого боку, недоліком подібної регламентації уявної оборони є її очевидне ототожнення з необхідною обороною, яка має зовсім іншу соціальну й правову природу. Не існує та не може існувати правил оцінки необхідної оборони, які можуть бути залучені до уявної оборони. Кваліфікація уявної оборони може бути здійснена тільки за правилами оцінки самої уявної оборони. У юридичній літературі та судовій практиці виділяють можливість залучення особи, яка уявно обороняється, до кримінальної відповідальності за перевищення меж необхідної оборони. Це не заперечує, а тільки підтверджує таку позицію. Подібна правова оцінка є фікцією єдиної форми надання легітимності, яка повинна виступити її законодавчою регламентацією в співвідношенні до спеціальної норми про уявну оборону. Інакше не зрозуміло, як законодавець повинен вирішити питання про відповідальність особи, яка уявно обороняється, намагаючись встановити невідповідність захисту посягання, об'єктивного підтвердження в існуванні якого він знайти просто не зможе.

У контексті дослідження законодавчої регламентації уявної оборони на особливу увагу заслуговує законодавство США, яке, як відомо, формувалось під значним впливом англійського права. Насамперед є цікавим визначення основи самого права необхідної оборони. Більшість кримінальних кодексів штатів, регламентуючи інститут необхідної оборони, використовують категорію так званої «розумної впевненості», яка у своєму розумінні й складає основу права оборони. Так, регламентуючи оборону рухомого майна, КК штату Нью-Йорк в § 35 ст. 35 закріплює такі положення: «Особа може застосовувати фізичну силу до іншої особи, за винятком смертельної фізичної сили, тоді та такою мірою, коли й наскільки це необхідно для попередження або зупинення того, що <...> являє собою завдання або спроба завдання їй кримінально-наказової шкоди рухомим майном» [10].

Як зазначають деякі американські вчені, особа, яка розумно, хоч і помилково вважає необхідним застосування сили, буде визнана такою, яка діяла в стані необхідної оборони.

Категорія «розумної впевненості», беззаперечно, створює максимально вигідні умови для особи, яка користується правом на захист. Встановлення дійсності посягання, з огляду на здійснені дії, які, отже, виражають злочинні наміри особи та створюють розумну впевне-

ність у потерпілого в невідворотності нападу, незважаючи на відсутність внутрішньої визначеності особи, яка погрожує здійснити посягання, деякою мірою може бути визнане обґрунтованим.

Таким чином, дійсність посягання, згідно з переважаючим підходом в американському праві, – категорія, насамперед суб'єктивно визначена внутрішнім переконанням самої особи, яка захищається. У цьому питанні існує принципова відмінність не тільки українського, а й кримінальних законодавств більшості європейських країн, у яких наявність посягання розглядається як властивість, що характеризується реальною можливістю завдання шкоди суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законом. Тому можна стверджувати, що в американській кримінально-правовій доктрині проблема уявної оборони послідовно вирішена в межах вчення про необхідну оборону, а саме у визначенні права на захист як суб'єктивної впевненості особи в реальності посягання, при цьому добросовісна помилка особи в дійсності посягання також є основою права оборони. Подібне правило прямо закріплене в п. 32 Глави 1 «Поняття і їх тлумачення» Кримінального кодексу штату Вісконсин: «<...> «розумна впевненість» має місце й у тому разі, коли вона є фактично помилковою» [9]. Однак цей підхід, пов'язаний із перенесенням акценту з об'єктивної основи права необхідної оборони – суспільно небезпечного посягання, на суб'єктивну – розумне переконання в існуванні такого, має істотні недоліки. У такому разі необхідна оборона просто втрачає свої основні особливості. Якщо інакше розглянути всі можливі результати такого рішення, то логічно дійти висновку, що взагалі немає жодного значення, була причина заподіяння шкоди реальною чи уявною. Таким чином, позиція американської кримінально-правової науки у цьому питанні не встановлює головне – соціальну значущість подібних дій, а отже, особливості правових наслідків за їх вчинення.

Висновки і пропозиції. Розглянувши норми кримінального законодавства зарубіжних країн, присвячені уявній обороні, можна зробити такі висновки:

1) у кримінальних кодексах більшості зарубіжних країн уявна оборона має встановлені законом основи для юридичної оцінки;

2) необхідно визнати більш обґрунтовану позицію тих країн, які не обмежились визначен-

ням загальних положень про помилку, а передбачили самостійні норми, присвячені кваліфікації випадків уявної оборони. Для правильного застосування уявної оборони як обставини, що виключає злочинність діяння, особливо важливо сформулювати її поняття, відсутність якого не дає змогу однозначно визначати її основні ознаки, що у свою чергу негативно впливає на практику;

3) більшість зарубіжних кримінальних законодавств прямо встановлюють варіанти притягнення особи до відповідальності за уявної оборони, якщо мала місце помилка, яка була допущена через необережність, і діяння містить ознаку складу злочину, вчиненого через необережність. Держави, які водночас окремо передбачили умови відповідальності за перевищення меж оборони від передбачуваного посягання, ефективно вирішили питання кваліфікації дій особи, коли умисел останньої був спрямований саме на здійснення подібного складу злочину.

Аксіомою є те, що позитивний досвід зарубіжних країн у питанні визначення кримінально-правового значення уявної оборони міг би використовуватись українським законодавцем. Законодавче визначення уявної оборони усунуло б неоднозначні випадки, які трапляються на практиці, та допомогло б закріпленню законності.

Список використаної літератури:

1. Аніщук В.В. Уявна оборона: кримінально-правова кваліфікація та відповідальність : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / В.В. Аніщук ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2011. – 219 с.
2. Жалинский А.Э. Современное немецкое уголовное право / А.Э. Жалинский. – М., 2004. – 560 с.
3. Уголовный кодекс Болгарии / науч. ред., предисл. А.Н. Лукашова. – СПб., 2001. – 298 с.
4. Уголовный кодекс Германии / науч. ред. и предисл. Д.А. Шестакова ; пер. с нем. Н.С. Рачковой. – СПб., 2003. – 420 с.
5. Уголовный кодекс Индии / науч. ред. и предисл. Р.М. Асланова ; пер. с англ. И.В. Мироновой. – СПб., 2003. – 360 с.
6. Уголовный кодекс Индии / под ред. Б.С. Никифорова. – М., 1958. – 326 с.
7. Уголовный кодекс Испании / под ред. Н.Ф. Кузнецовой и Ф.М. Решетникова. – М., 1998. – 480 с.
8. Уголовный кодекс Республики Беларусь. – Минск, 2004. – 570 с.

9. Кримінальний кодекс штату Вісконсин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legis.state.wi.us/rsb/stats.html>.
 10. Кримінальний кодекс штату Нью-Йорк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legis.state.wi.us/rsb/stats.html>.
 11. Кузнецова Н.Ф. Основные черты нового Уголовного кодекса Испании / Н.Ф. Кузнецова, Ф.М. Решетников // Вестник Московского университета. Серия 11 «Право». – 1998. – № 2. – С. 65–74.
 12. Мордовина А.А. Осуществление законного права как обстоятельство, исключающее преступность деяния : дисс. ... канд. юрид. наук / А.А. Мордовина. – Ставрополь, 2005. – 198 с.
 13. Русскевич Е.А. Мнимая оборона в уголовном праве : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Е.А. Русскевич ; Московский ун-т МВД РФ. – М., 2010. – 197 с.
 14. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / под ред. И.Д. Козочкина. – М., 2003. – 535 с.
-

Смирнова А. В., Монастирский Ю. В. Особенности регламентации мнимой обороны в законодательстве зарубежных стран

Статья посвящена исследованию особенностей регламентации мнимой обороны, положений относительно ошибки в обстоятельствах, исключающих преступность деяния, и регламентации мнимой обороны специальными нормами в уголовном праве зарубежных стран.

Ключевые слова: мнимая оборона, необходимая оборона, фактическая и юридическая ошибка, превышение пределов необходимой обороны.

Smyrnova A. V., Monastyrskiy Yu. V. Specifics of regulations of imaginary defense in legislation of foreign countries

This article is dedicated to an investigation on specifics of regulations of imaginary defense, situations concerning errors in circumstances that involve criminality and regulations of imaginary defense by special provisions in the criminal law of foreign countries.

Key words: imaginary defense, necessary defense, factual and legal error, excess of necessary defense.

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.971.99

Л. А. Остафійчук

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правосуддя
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

В. С. Олексюк

магістр кафедри правосуддя
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ГЕНЕЗИС ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОРЯДКУ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОГО ЗАСІДАННЯ

Статтю присвячено генезису забезпечення порядку для проведення судового засідання. Досліджено поступальний розвиток цього явища від біблійних джерел до процесуальних кодексів сучасної України. З'ясовано, що забезпечення порядку для проведення судового засідання складається з внутрішньої та зовнішньої частин. Доведено, що форма поведінки учасників і присутніх у судовому засіданні осіб належить до загальних умов судового розгляду, що спрямовані на утвердження незалежності судової влади.

Ключові слова: суд, суддя, судове засідання, порядок у судовому засіданні, забезпечення порядку в судовому засіданні.

Постановка проблеми. Досліджуючи будь-які явища, процеси, об'єкти тощо, потрібно звертати увагу на їх виникнення, становлення й розвиток, завдяки чому можна збагнути уявлення людства про них у певний період часу, з'ясувати їх зміст, установити їхні ознаки. Узагальнений аналіз давніх джерел права різних історичних періодів дозволяє стверджувати, що суд – це цілий механізм, який складається із суддів, допоміжних учасників судового процесу й органів або осіб, які забезпечують процес і порядок у його проведенні.

Для розуміння проблем забезпечення порядку для проведення судового засідання на теренах сучасної України потрібно враховувати, що впродовж століть Україна відчувала на собі вплив інших держав Європи, що не могло не відбитися на ментальності її жителів та на їхній правосвідомості. Це дозволяє краще зрозуміти суть пов'язаних із цим процесів від сивої давнини до сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти дотримання порядку в судовому засіданні були предметом дослідження науковців, зокрема в контексті забезпечення безпеки

суддів і учасників судового процесу (В. Гречишнікова, М. Шкіль та ін.), процесуальної відповідальності (М. Гальперін, І. Лукіна, В. Меліхов, М. Юнусов та ін.), а також ужиття заходів процесуального примусу до порушників порядку судового засідання відповідно до галузей процесуального законодавства (Р. Еннан, О. Захарова, О. Кузьменко, Є. Харитонов та ін.). Однак детального дослідження виникнення, становлення й розвитку окресленої проблематики наразі немає.

Метою статті є дослідження генезису забезпечення порядку для проведення судових засідань.

Виклад основного матеріалу. Періоди розвитку положень, що стосувалися права й процесу, виділяються науковцями по-різному. Так, О. Гетманцев умовно виділяє шість періодів розвитку українського цивільного процесуального законодавства: I – кінець IX – початок XIV ст. (зародження за часів Київської Русі); II – кінець XIV – перша половина XVII ст.; III – друга половина XVII – перша половина XX ст.; IV – 1917–1991 рр.; V – із часу проголошення незалежності України й донині [4, с. 83–86].

Проте в суспільстві будь-яке явище не може виникнути, якщо воно не підготовлене попереднім розвитком інших явищ. Зазначене твердження цілком природно можна застосувати й до формування інституту порядку для проведення судових засідань. У цьому контексті варто погодитися з позицією І. Шмаріна щодо принципового значення будь-якого історичного дослідження явища, зважаючи на те, що практика судової діяльності має більш як п'ятитисячолітню історію [33, с. 33–34].

Свого часу Ф. Тарановський зауважував, що Середньовіччя мало три джерела істини, на основі яких формувалися різні напрями світогляду епохи, – релігію, філософію й право. Такими джерелами було Святе Письмо, Арістотель і римське право Юстиніанового зводу законів [30, с. 16].

Першу згадку на сторінках Біблії імені судді (судді Ізраїля) можна датувати 1050–1020 рр. до Різдва Христового. Найдавнішим джерелом є Книга Суддів, час її походження належить до більш раннього періоду, оскільки епоха суддів почалася приблизно з XIII ст. до н. е. Уже тоді влада повинна була спиратися на закон Мойсея, що був наданий ізраїльському народу в пустелі Сінай, але призначався не тільки йому, але й усьому світові. Історія біблійного земного суду починається з п. п. 13–21 гл. 2 книги «Вихід», коли молодий Мойсей намагався з власної ініціативи розсудити спір двох людей і почув від одного з них запитання: «Хто поставив тебе керівником і суддею над нами?» Яким чином він керував ними та ким був для них? Відповідь є у гл. 18 книги «Вихід» Старого Заповіту:

«13. На другий день сів Мойсей судити людей, що стояли навкруги нього зранку до вечора.

14. Побачив тесть Мойсея все, що він чинив із людьми, та й каже: «Що це ти таке виробляеш із людьми? Для чого сидиш сам, а всі люди стоять коло тебе з ранку до вечора?»

15. І каже Мойсей тестеві своєму: «Люди приходять до мене просити суду в Бога;

16. Коли зайде в них якийсь спір, приходять до мене, і я розсуджую між сторонами й з'ясовую їм установи й закони Божі» [2, с. 20–21].

Таким чином, у Старому Заповіті містяться деякі положення про керівну роль суду, його незалежність, а також про норму, яка наразі існує в усіх процесуальних кодексах різних країн про те, що особи, які беруть участь у справі, дають пояснення, показання, відповідають на запитання та ставлять запитання стоячи й лише

після надання їм слова головуючим у судовому засіданні. А обов'язки осіб, присутніх у залі судового засідання, сформульовані з урахуванням традицій, які склалися в судовій діяльності для утвердження авторитету суду.

Перший письмовий звід римського права (451–450 рр. до н. е.) – знаменитий Закон XII таблиць – містив нормативні приписи про відповідальність за неявку до суду, які можна віднести до приписів про дотримання порядку судочинства в цілому. У Таблиці I Законів XII таблиць зазначено: «1. Якщо викликають (кого-небудь) на судовоговірння, нехай (викликаний) іде, якщо (він) не йде, нехай (той, хто викликав) підтвердить (свій виклик) при свідках, а потім веде його примусово. 2. Якщо (викликаний) вигадує причини (для неявки) або намагається сховатися, нехай (той, хто його викликав) накладе на нього руку» [12]. Порівнюючи цю норму права із сучасними процесуальними законами, прослідковується аналогія приписів щодо здійснення приводу осіб, які ухиляються від явки до суду.

У IV – VI ст. у Візантії спостерігався високий рівень розвитку правової думки, у середині VI ст. н. е. під керівництвом видатного юриста Трібоніана було здійснено всеосяжну систематизацію римського права, підсумком якої став Звід законів Юстиніана (*Corpus juris civilis*). Ця кодифікація аж до XI ст. залишалася не тільки найважливішим джерелом права Візантії, але й фундаментом, на якому сформувалася її правова система [7, с. 61].

У книзі другій (Титул III) Дигестів Юстиніана було передбачено покарання для того, хто не підкорився особі, яка чинить суд: якщо повірений (або опікун, або піклувальник) не підкорився суду, то він сам піддається покаранню [6].

Одним із найдавніших збірників записів звичаєвого права германців була «Салічна правда», створена у 507–511 рр. Основний зміст документа – норми, присвячені судовому процесу, які визначають штрафи за різні правопорушення. Цікавим є той факт, що за порушення порядку в судових засіданнях сторонами чи свідком у «Салічній правді» ми не знаходимо жодних заходів впливу чи покарань, у той час як у розділі LVII передбачено штрафні санкції щодо рахінбургерів (суддів) за незастосування в судовому засіданні закону, який необхідно застосувати («Салічної правди») [22].

У німецькому середньовічному збірнику правових норм (Саксонському зерцалі, 1220–1235 рр.) положення ст. 69 Саксонського зер-

цала встановлювали певні правила судочинства: там, де суд іде за указом (банном) короля, судді повинні були мати на плечах мантиї, бути без зброї, рішення повинні були приймати сидячи [21].

Таким чином, ще за часів раннього Середньовіччя правові джерела з питань порядку проведення судового засідання вирізнялися точністю й конкретністю щодо форми судового засідання, узагалі характерними для німецької правової спадщини.

Князювання Володимира Великого (980–1015 рр.) стало початком нового етапу в історії Київської Русі, етапу піднесення та розквіту. Реформаційний доробок великого князя містить і запровадження нового зведення законів усного звичаєвого права, названого літописцем «Уставом землеміром», який надалі ліг в основу першого на Русі писаного зібрання юридичних норм – «Правди Ярослава» (1016 р.) [3, с. 51].

З іменем князя Ярослава пов'язане створення першого писаного зведення законів Київської Русі – «Руської правди» [3, с. 54], що дійшла до нашого часу в 106 списках, які прийнято поділяти на три редакції – Коротку, Розширену та Скорочену [3, с. 82], або Коротку, Просторову та Широку Правду [23, с. 63]. Щоправда, їх положеннями не було чітко визначено правову регламентацію здійснення правосуддя. Безпосередні судові функції княжої юрисдикції виконували так звані огнищани – вищі службовці, які здійснювали судочинство від імені княжої влади на рівні вільних мужів [23, с. 63], а також тиуни – княжі службовці, які входили до апарату намісника й виконували частину судових функцій на місцях.

З аналізу ст. 19 Короткої Правди випливає, що кримінально-правовій охороні у зв'язку зі здійсненням судочинства підлягали саме судді – огнищани, її дія не поширювалася на звичайних людей, про що свідчить пряма вказівка. Положеннями пунктів 21 і 22 Руської Правди було встановлено покарання за посягання на життя й здоров'я, власність огнищанина й тиуна у зв'язку з їхнім особливим правовим і соціальним статусом представників судової влади [20].

У положеннях Руської Правди серед учасників цивільного процесу того часу ми не знаходимо судових розпорядників або секретарів судового засідання, без яких важко уявити сучасний судовий процес. Але стверджувати, що їх за часів Київській Русі не було, не варто,

оскільки існували їх прототипи. Однак, беручи до уваги усність судового процесу, їхні функції та повноваження були дуже обмеженими. Вони, наприклад, могли за наказом князя підтримувати порядок на чи слідували за виконанням деяких судових рішень. Тобто це були швидше сучасні виконавці судових рішень, а не судові розпорядники чи секретарі судового засідання.

Це слідує і з положення 24 пам'ятки XIII – XIV ст. під назвою «Митрополитське правосуддя», де зазначено: «Хто від пристава втече, але не засуджений – пристав у тому не винний, а якщо засуджений – пристав винний». Ця пам'ятка, на думку науковців, які її досліджували, не стосується церковних судів, а тим більше – митрополитів, але є оригінальним твором якогось не дуже освіченого монаха. Серед джерел «Митрополитського правосуддя» були церковний статут Ярослава й Руська правда Просторової редакції, а також деякі інші джерела [16, с. 127].

Чималої уваги питанням захисту суддів від посягань на їх незалежність, честь і гідність було приділено в Литовських статутах, які діяли в Україні як частині Великого Князівства Литовського в XVI ст. У той час в Україні також діяло звичаєве право (на території, підконтрольній Запорізькій Січі), магдебурзьке право та правові норми Речі Посполитої, а також законодавство Росії.

Литовські статuti встановлювали судоустрій Великого Князівства Литовського та передбачали усність, відкритість і змагальність судового процесу, а також участь народу у здійсненні правосуддя.

У розділі шостому «Про суддів» Статуту Великого Князівства Литовського 1529 р. містяться норми про відповідальність за порушення порядку під час проведення судового засідання, зокрема:

«17. Якщо б хто штовхнув або вдарив іншого

Якщо б хто в суді схопив рукою іншого, штовхнув, смикнув або вдарив, але не поранив, і тим зчинив у суді безлад, той повинен заплатити штраф дванадцять рублів грошей, а тому за безчестя – залежно від стану іншого. Якщо б хто перед судом оголив би шаблю чи меч, то, хоча б нікого й не поранив, йому відрубують руку. А якби поранив кого-небудь перед судом, той підлягає страті» [26]. Також заборонялося сторонам виїжджати із суду самовільно, без дозволу (п. 10), заборонялися взаємні образи чи рукоприкладство сторін і судді (п. 18). Тобто

за недотримання порядку в суді відповідальність несли не лише сторони, але й суддя, який допустив таке порушення зі свого боку.

У Литовських статутах 1566 та 1588 рр. згадуються прообрази сучасних судових розпорядників, яких тоді називали «врядами». Ці особи були своєрідними асистентами суддів того часу. До врядів належали діцькі, вижі, дільчі, єдначі, а пізніше й возні. Найбільш подібним до сучасного судового розпорядника за своїми повноваженнями був возний. До його обов'язків належало розносити позови, викликати в суд, установлювати «рок» – строк судового розгляду, брати присягу зі сторін і свідків і заносити в судові книги всі обставини справи [29, с. 21].

У II Литовському Статуті 1566 р. у розділі 4 «Про суддів і про суди» особливу увагу було приділено охороні порядку під час судового розгляду та санкціям за його порушення. Відповідно до артикула 3 «урядам повітовим, зокрема судді й підсудку, належить в установлені судові терміни судити й вирішувати справи всіх станів однаково й однотипно, коли хто-небудь не з'явиться на судові засідання, то ми даємо повну силу цьому уряду процесуальним порядком виносити постанову й здійснювати виконання проти кожного, хто на судовому засіданні буде визнаний винуватим, аж до застосування останнього ступеня права. Коли відповідач, ставши перед врядом у суді, вислухавши позови, не бажає відповідати по суті справи, не дочекався кінця судового засідання, пішов геть із суду, не бажаючи бути послухним праву, тоді уряд уповноважений із такого порушника не тільки здійснити стягнення за неявку, а відразу вирішити справу по суті позови за наявності достатніх доказів і винести постанову. Те ж саме стосується сторони, що позивається. У разі виявлення неповаги до уряду, залишення судового засідання особа втрачає свою справу. Декрети й усі постанови суддя з підсудком повинні здійснювати в письмовій формі» [28].

У розділі четвертому «Про суддів і про суди» Статуту Великого Князівства Литовського 1588 р. містяться норми про безпеку судді, підсудка й писаря земських, а також вряду городського, суду подкоморського й комісарського. Артикул 11 передбачав відповідальність у вигляді штрафу та відшкодування завданої шкоди за непослух возному, який при справах, вряду, йому належному, а також стороні, яка при нім [27].

Вищевикладене свідчить про те, що судовий процес ускладнювався, що вимагало від

законодавця вдосконалення законодавства шляхом його подальшої кодифікації та залучення до участі в судовому процесі нових учасників – осіб, які стежитимуть за порядком судового засідання. Це призвело до появи таких учасників судового процесу, як возні, які за своїми функціями були подібні до сучасних судових розпорядників.

Наступний етап розвитку судового процесу України охоплює XVII – XX ст. – період, коли українські землі були поділені між Московською (Російською) державою (імперією) й Австрією (Австро-Угорщиною) і перебували під впливом законодавства цих держав.

У положеннях Російського Соборного Уложення 1649 р. (Царя Олексія Михайловича Романова) містилися норми про відповідальність за порядок у суді та судовому засіданні. У статті 105 глави 10 «Про суд» установлювалася відповідальність за такі дії: «А кого судьи велят поставити к суду, и истцу и ответчику, став пред судьями, искати и отвечать вежливо и смиренно и не шумко, и перед судьями никаких невежливых слов не говорить и меж себя не браниться. А будет кто перед судьями истец или ответчик меж себя побранятся, и кто кого из них обесчестит непригожим словом, и того, кто перед судьями кого обесчестит словом, за судейское бесчестие посадити в тюрьму на неделю. А кого он словом обесчестит, и тому велеть на нем доправити бесчестие по указу» [24, с. 110–111]. Також цією статтею передбачалася відповідальність і за бійку між сторонами в суді. При цьому на винуватих покладалася подвійна відповідальність: за неправомірні дії проти іншої особи та за порушення порядку в суді.

Таким чином, норми Соборного Уложення передбачали більш ніж вагомі заходи покарання за порушення порядку проведення судового засідання.

Наступним актом, в якому знаходимо норми щодо відповідальності за порушення порядку проведення судового засідання, вважається Артикул військовий 1715 р., тобто часів Петра I. В Артикулі 34 глави 3 «О команде, предпочтении и почитании вышних и нижних офицеров, и о послушании рядовых» указано, що ніхто не сміє суддів та інших осіб, які виконують покладені на них функції відправлення правосуддя та виконання покарання, лаяти або іншими способами протидіяти виконанню покладених на них обов'язків. За вчинення таких дій передбачалося покарання у вигляді обов'язку попросити виба-

чення, тюремного ув'язнення або смертної кари. В Артикулі 36 глави 4 «О самовольном обнажении шпаги, о тревоге и карауле» передбачено також відповідальність за порушення порядку в суді: якщо хто-небудь під час суду оголить шпагу й намагатиметься вдарити кого-небудь, навіть якщо при цьому не буде спричинено нікому шкоди, винуватий має бути розстріляний [1].

Під натиском, з одного боку, литовсько-польських феодалів, які поширювали на українське порубіжжя кріпацтво, а з іншого – у результаті агресії Кримського ханства, українське суспільство опинилося під загрозою знищення. У кінці XV – XVI ст., унаслідок різкої зміни суспільно-політичного клімату на українських землях, відбулася поява як запорозького, так і українського козацтва в цілому.

Найвищим військовим, адміністративним і судовим органом Січі була загальна військова рада, право участі в якій мали без винятку всі козаки. Військовий суддя був другою особою після кошового отамана й часом заміняв його під іменем «наказного кошового отамана». На військовій раді його обирали як охоронця тих споконвічних звичаїв і порядків, на яких базувався весь лад козацького життя. Універсальним джерелом права на Січі було козацьке звичаєве право, яке регламентувало процедуру виборів козацької старшини, судочинство, правила воєнних дій, порядок землекористування, порядок укладання окремих видів договорів, види злочинів і систему покарань.

На Січі склалася й розвинулася своєрідна система кримінального права. Злочинними визнавалися діяння, що посягали на військово-політичні, економічні, соціальні й моральні основи січової громади, завдавали шкоди життю, здоров'ю, честі й гідності особи. Сучасні дослідники серед об'єктів посягання виокремили такий вид злочинів, як злочини «проти порядку управління й суду» (непокоря органам військово-адміністративної влади, підроблення документів, кривоприсяга й кривосвідчення в суді) [13, с. 230–231].

Значну кількість норм щодо суду та судового процесу Гетьманщини містив перший кодекс українського права – «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., який було складено на основі литовських і німецьких джерел: Литовського статуту, Саксонського зерцала та Хельмінського права [17, с. 36–37].

Питанням судочинства в цьому кодексі було присвячено окрему частину – артикул 5 «О безопасности судей и других судебных чиновни-

ковъ во время суда» глави 7 «О судахъ, судіяхъ и другихъ персонахъ къ суду надлежащихъ, и о содержаніи правнаго порядка въ дѣлахъ судебныхъ», який включає два пункти: «1. Кто би дерзнулъ в судебную избу съ огненнымъ оружіемъ вніти и кого изъ судовыхъ персонъ словесно обезчестить. 2. Который би продерзатель судію или кого другого отъ членовъ судовыхъ въ судебной избѣ ругалъ, ударилъ, ранилъ или въ смерть убилъ» [18, с. 91–92]. Кримінально караними вважалася як присутність у залі суду зі зброєю в руках, хоча б і без висловлювання певних погроз, так і більш конкретні дії щодо фізичного та психічного насильства щодо судді й інших судових працівників. Таким чином, суд захищався від втручання у його діяльність безпосередньо під час судового процесу, однак не мав відповідного захисту поза ним.

На початку XIX ст. створюється ще одна кодифікаційна комісія на чолі з графом П. Завадським, яка провела дві експедиції судами Лівобережжя та Правобережжя. Підсумком стали «Собрание малороссийскихъ правъ» (1807 р.) Ф. Давидовича та «Свод местныхъ законовъ западныхъ губерний» (1837 р.) А. Повстанського. «Собрание малороссийскихъ правъ» (1807 р.) Ф. Давидовича містило низку положень про відповідальність у вигляді штрафу за образу честі лавника. Лавник – це член магістрату, присяжний засідатель у міському суді (лаві) у містах з елементами магдебурзького самоуправління. Слід зазначити, що Ф. Давидович також сформував «Собрание малороссийскихъ правъ» на основі литовських і німецьких джерел: Литовського статуту, Саксонського зерцала та Хельмінського права, з якого безпосередньо й було взяте положення § 166 розділу «Выписка изъ правъ въ Малороссіи употребляемыхъ, учиненная по руководству на статью: о непозволенныхъ дѣяніяхъ, и о проистекающихъ изъ того правахъ и обязанностяхъ»:

«§ 166. Не долженъ въ судѣ одинъ другому препятствовать криком, сюда и туда бѣгая, неучтиво поступать и злословить, портя тѣмъ дѣло его и не давая ему управы; а если кто по злобѣ инако сдѣлаеть, и въ томъ свидѣтельствомъ судьи и двухъ лавниковъ будетъ уличень, тогда обиженному за обиду наградить, а судьи штрафъ заплатитъ долженъ» [25, с. 149].

Хоча «Собрание малороссийскихъ правъ», як і «Права, за якими судиться малоросійський народ», не було визнано царським урядом, проте їх норми використовувалися в судовій практиці.

Систематизація російського законодавства, проведена за Миколи I, завершилася набуттям чинності Устроєм судових установлень, Статутом кримінального судочинства, Статутом цивільного судочинства та Статутом про покарання, що призначаються мировими суддями.

Глава друга «Про образу і явну неповагу до «присутніх» місць та чиновникам при відправленні посади» розділу четвертого «Про злочини й проступки проти порядку управління» «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 р. передбачала відповідальність за порушення порядку під час проведення судових засідань. Стаття 309 установлювала відповідальність за образу непристойними словами або діями, учиненими в «присутственном месте», і передбачала покарання або ув'язнення від трьох до шести місяців, або арешт від семи днів до трьох тижнів. Якщо зухвалість дійде до такого ступеня, що особа дозволить собі лаятися безпосередньо в «присутственном месте» або в присутності його членів, або посміє підняти на них або одного з них руку, то вона (залежно від пом'якшувальних або обтяжуючих її вину обставин) підлягала або виселенню до Сибіру, або позбавленню всіх прав стану, або тілесному покаранню батогами висилці в Томську або Тобольську губернію, або покаранню різками й виправним роботам від одного до двох років у виправній арештантській роті цивільного відомства. Однак цією статтею було передбачене менш суворе покарання, якщо особа вчиняла такі дії без умислу в стані алкогольного сп'яніння. Статті 314 і 315 містили норми щодо відповідальності за образу інших учасників судового процесу [31].

Питанням забезпечення громадського порядку під час проведення засідань суду було приділено значну увагу в документах судової реформи 1864 р. у Російській Імперії. Ці питання були вирішені передусім у такому судоустроїному акті, як Урядження судових установ від 20.11.1864 р. [19, с. 158]. Відповідно до п. 154 цього документа всі присутні на судовому засіданні були зобов'язані зберігати порядок і тишу, беззаперечно виконувати всі розпорядження головуєчого; якщо правила, описані в п. 154, порушує стороння особа, головуєчий може видалити її із зали судового засідання або розпорядитися взяти її під варту на строк до 24 годин; якщо головуєчий був не в змозі визначити винних у безладі в судовому засіданні, то згідно з п. 156 він мав право видалити всіх сторон-

ніх осіб із зали судового засідання; якщо такі дії вчиняли сторони та їх представники під час доповіді у справі, то відповідно до п. 157 головуєчий мав право попередити винного чи оголосити догану, а в разі повторного вчинення безладу – видалити із зали судового засідання чи із суду взагалі. Також п. 159 було передбачено право головуєчого для забезпечення порядку в судовому засіданні й для забезпечення свободи та безпеки суду вимагати сприяння місцевої поліції, а в крайньому разі – і найближчої військової команди [19, с. 153].

Як видно, ще за часів самодержавства доводилося вживати заходи примусу для підтримання авторитету судової влади під час розгляду судових справ.

У Статуті про покарання, що призначаються мировими суддями [19, с. 260-393], фігурувала низка правопорушень, які зараз вважалися б посяганням на порушення порядку проведення судових засідань, зокрема образа поліцейських та інших охоронців, службовців, судових і урядових місць (ст. 31), порушення порядку в публічних зборах (ст. 39), поява в публічному місці п'яним до безпам'ятства чи в огидному від сп'яніння вигляді (ст. 32), образа честі (ст. 130–138) та ін. Проте в Положенні ані прямо, ані опосередковано немає вказівок на те, що його норми можуть бути застосовані до професійних суддів або інших осіб, які здійснюють судочинство.

Суттєві зміни, і не в кращий бік, поступово відбулися в Росії й інших державах, що виникли на території Російської Імперії як результат революційних подій 1917 р. Одними з найголовніших і перших правових актів радянської судової системи стали Декрет № 1 і Декрет № 2 про суд. Декрет № 1 проголосив скасування всіх наявних у Росії до його прийняття судових установ, а Декретом № 2 були створені окружні народні суди як суди першої інстанції для цивільних і кримінальних справ, що не були віднесені до підвідомчості місцевих судів за Декретом № 1 [5].

Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. – перший кодифікований акт, що систематизував норми радянського кримінального права, який затверджено 23.07.1922 р. і введено в дію з 15.09.1922 р. Із метою встановлення єдиного кримінального законодавства й каральної політики всіх радянських республік в основу Кримінального кодексу УСРР 1922 р. було покладено Кримінальний кодекс РРФСР 1922 р. [14]. Цей Кодекс, як і КК УСРР 1927 р. (доопрацьований КК 1922 р. з урахуванням положень КК РСФРР

1926 р.), в особливій частині передбачав кримінальну відповідальність лише за публічну образу окремих представників влади під час виконання ними своїх службових обов'язків, що було пов'язано з тим, що суд не розглядався як специфічний орган держави, а судова влада як окрема форма державного регулювання правовідносин не виділялася [14].

У цілому процеси у сфері судочинства, які розпочалися після перемоги більшовицької революції 1917 р., мали виразно деструктивний характер і врешті-решт перетворили суд на щось абсолютно протилежне самому поняттю «правосуддя».

Після того, як у середині 50-х рр. розпочалася ліквідація наслідків культу особи Й. Сталіна, судова система країни поступово демократизувалася: оновлювалося кримінальне й кримінально-процесуальне законодавство, усі суди утворювалися на засадах виборності. У цей час прояви громадського спротиву у відносинах із суддями були нечастими, тим більше, що суд міг підібрати для покарання винуватця іншу норму (ст. ст. 187-3–189-1 КК УРСР 1960 р.).

Проте ст. ст. 271, 272 КПК УРСР 1960 р. містили положення щодо розпорядку судового засідання та недопустимості порушення порядку судового засідання (редакція яких збереглася до прийняття у 2012 р. нового КПК України). Підтримання порядку під час судового засідання покладалося на головуючого. Усі учасники судового розгляду, а також усі присутні в залі судового засідання повинні були беззаперечно виконувати розпорядження головуючого про додержання порядку в судовому засіданні. Якщо підсудний порушував порядок засідання або не підкорявся розпорядженням головуючого, були передбачені заходи впливу від попередження аж до видалення із зали судового засідання. Щодо прокурора, громадського обвинувача, захисника чи громадського захисника за аналогічні порушення додатково передбачалося повідомлення про це вищестоящего прокурора, Міністерство юстиції України, кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури. За ці ж порушення, учинені свідком, потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем та іншими громадянами передбачалася відповідальність за ч. 1 ст. 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення [15].

Подібні норми містилися й у ст. 163 («Обов'язки присутніх у залі судового засідання»), а також у ст. 164 («Заходи щодо поруш-

ків порядку в судовому засіданні») Цивільного процесуального кодексу України 1963 р. [32].

Закон УРСР «Про судоустрій України» від 05.06.1981 р. № 2022-X [11] не містив положень щодо служб організаційного забезпечення роботи й охорони суду, зокрема й служби судових розпорядників; це було пов'язано з тим, що організаційне забезпечення діяльності судів на той час покладалося на Міністерство юстиції України та його територіальні органи.

Удосконалення законодавства із цих питань відбулося вже після здобуття Україною незалежності. Законом України «Про судоустрій України» від 07.02.2002 р. № 3018-III [9] було передбачено дію в кожному суді служби судових розпорядників (ст. 132), і ці норми збереглися в усіх наступних законах України, що стосувалися судоустрою та статусу суддів.

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р. № 2453-VI [10] було внесено низку змін і доповнень до процесуальних законів щодо дотримання порядку в судовому засіданні та притягнення за його порушення до відповідальності, встановленої законом (ст. 134 КАС України, ст. 162 ЦПК України, ст. 74 ГПК України, ст. 330 КПК України). Крім цього, до процесуальних законів включено положення щодо участі в судовому засіданні судового розпорядника та щодо його повноважень із дотримання порядку в судовому засіданні (ст. 64 КАС України, ст. 49 ЦПК України, ст. 74 КПК України).

Висновки і пропозиції. Генезис забезпечення порядку для проведення судового засідання вирізняється поступальним розвитком, який свідчить про формування й удосконалення правил поведінки в судовому засіданні й покладення обов'язку щодо слідування за їх дотриманням на Службу судових розпорядників, що наразі відображено у відповідних нормах чинного законодавства України.

Порядок проведення судового засідання складається з внутрішньої та зовнішньої частин. Відповідно до загальних умов судового розгляду головуючий керує судовим засіданням, уживає заходи, передбачені процесуальним законом, які спрямовані на забезпечення змагальності й рівноправності сторін. Для досягнення цієї мети на головуючого й на судових розпорядників покладаються функції забезпечення порядку в судовому засіданні. Тому до внутрішньої частини забезпечення порядку слід відносити дії головуючого судді, суду в складі колегії суд-

дів, судового розпорядника, а також секретаря судового засідання (якщо немає судового розпорядника).

До зовнішньої частини забезпечення порядку проведення судового засідання слід віднести службу охорони суду в цілому, адже відповідно до ст. 160 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 1402-VIII підтримання громадського порядку в суді, припинення проявів неповаги до суду, а також охорону приміщень суду, органів і установ системи правосуддя, виконання функцій щодо державного забезпечення особистої безпеки суддів і членів їхніх сімей, працівників суду, забезпечення безпеки учасників судового процесу здійснює Служба судової охорони [8].

До загальних умов судового розгляду належить форма поведінки учасників і присутніх у судовому засіданні осіб, що забезпечує належний порядок під час розгляду справ. Це дозволяє стверджувати, що процесуальним законодавством установлений певний ритуал поведінки в суді, який спрямований не лише на виховання поваги до суду, але й на забезпечення умов для розгляду справ, належного впливу судового розгляду на громадян, утвердження незалежності судової влади.

Список використаної літератури:

1. Артикул воїнський 1715 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/articul.htm>.
2. Баренбойм П. 3000 лет доктрины разделения властей. Суд Сьютера / П. Баренбойм. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 288 с.
3. Бойко О. Історія України : [навч. посіб.] / О. Бойко. – К. : Академвидав, 2008. – 688 с.
4. Гетманцев О. Формування та розвиток цивільного процесуального законодавства в Україні: питання історичної періодизації / О. Гетманцев // Науковий вісник Чернівецького університету. – Випуск 644. – 2013. – С. 82–87.
5. Декрет о суде № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/890913>.
6. Дигести Юстиніана [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/digest/02.php.
7. Загальна характеристика і джерела права Візантії в IV–VII ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zen.in.ua/seredn%D1%96-v%D1%96ka/v%D1%96zant%D1%96ya/zagalna-xarakteristika-%D1%96-v-izantii-v-iv-dzherela-prava-vii-st>.
8. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
9. Про судоустрій України : Закон України від 07.02.2002 р. №3018-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3018-14/ed20100707>.
10. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>.
11. Про судоустрій України : Закон УРСР від 05.06.1981 р. № 2022-X [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2022-10/ed20080522>.
12. Закони XII таблиць [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.google.com.ua/#q=%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%0%D0%B8+%D0%A5%D0%86%D0%86+%D1%82%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8C>.
13. Іванов В. Історія держави і права України : [підручник] / В. Іванов. – К. : КУП НАНУ, 2013. – 892 с.
14. Кримінальний кодекс УРСР (1922 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України ; за ред. В. Гончаренка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravo.biz.ua/content/014/0194.htm>.
15. Кримінальний процесуальний кодекс УРСР 1960 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1003-05/ed19601228/parao176#o176>.
16. Митрополичье правосудие [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/RP/mp#8>.
17. Мѣстное гражданское право губерній прибалтійскихъ и привислянскихъ. Пособіе къ лекціямъ (2-ое изданіе). М. – Типографія Императорскаго Московскаго Университета. – 1910. – 152 с.
18. Права, по котрымъ судится малороссійскій народ / под ред. проф. А. Кистяковскаго. – Київ : Университет. типогр. (І.І. Заводзкого), 1879 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://books.e-heritage.ru/book/10079650>.
19. Российское законодательство X – XX веков. : в 9 т. – Т. 8. – М. : Юрид. лит., 1991. – 496 с.
20. Руська правда (тексти на основі 7 списків та 5 редакцій) / під ред. проф. С. Юшкова. – К. : Вид-во НАН України, 1935. – 781 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/yushkov/ru03.htm>.
21. Саксонське зерцало [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/XIII/Sachsenspiegel/frametext3.htm>.

22. Салическая правда [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://royallib.com/book/.../salicheskaya_prawda.html.
23. Сергеевич В. Древности русского права : в 3 т. – Т.1 / В. Сергеевич. – М. : Гос. публич. ист. библиотека России, 2007. – 618 с.
24. Соборное уложение 1649 г. – М. – Изд-во Моск. ун-та, 1961 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649/10.htm>.
25. Собрание малороссийских прав 1807 г. // АН Украины, Ин-т государства и права и др.; / Сост. : К. Вислобоков и др. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 368.
26. Статут Великого Князівства Литовського 1529 р. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vostlit.narod.ru/Texts/Dokumenty/Litva/XVI/1520-40/Statut1529/text6.htm>.
27. Статут Великого Князівства Литовського 1588 р. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://starbel.narod.ru/statut1588_4.htm.
28. Статут Вялікага князівства Літовскага 1566 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : litopys.org.ua/statut2/st1566.htm.
29. Статути Великого князівства Литовського: у 3 томах. – Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 р. : у 2 кн. – Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юридична література, 2004. – 568 с.
30. Тарановский Ф. Учебник энциклопедии права / Ф. Тарановский. – Юрьев, 1917. – 191 с.
31. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных (1845 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.history.ru/content/view/1114/87>.
32. Цивільний процесуальний кодекс УРСР 1963 р. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1502-06/ed19960311>.
33. Шмарін І. Генеза кримінальної відповідальності за неповагу до суду на українських землях у XIV – XVI ст. / І. Шмарін // Держава та регіони. Серія: Право, 2013 р. – № 2 (40). – С. 33–37.

Остафийчук Л. А., Олексюк В. С. Генезис обеспечения порядка для проведения судебного заседания

Статья посвящена генезису обеспечения порядка для проведения судебного заседания. Исследовано поступательное развитие этого явления от библейских источников до процессуальных кодексов современной Украины. Установлено, что обеспечение порядка для проведения судебного заседания состоит из внутренней и внешней частей. Доказано, что форма поведения участников и присутствующих в судебном заседании лиц относится к общим условиям судебного разбирательства, направленным на утверждение независимости судебной власти.

Ключевые слова: суд, судья, судебное заседание, порядок в судебном заседании, обеспечение порядка в судебном заседании.

Ostafiichuk L. A., Oleksjuk V. S. Genesis of support for court session

The article is dedicated to the genesis of ensure order for the court session. Investigated the progressive development of the phenomenon from biblical sources to the current procedural codes of Ukraine. It was found that ensure order for the court session consisting of internal and external parts. It is proved that the behavior form of participants and those present in the court session persons refers to the general conditions of the trial aimed at strengthening independent judiciary.

Key words: court, judge, court session, order in court session, ensure order in the court session.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.21

С. С. Андрейченко

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Міжнародного гуманітарного університету

НОРМАТИВНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ЕЛЕМЕНТУ МІЖНАРОДНО-ПРОТИПРАВНОГО ДІЯННЯ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті за допомогою історико-правового підходу розглянуто етапи роботи Комісії міжнародного права ООН з кодифікації норм про міжнародну відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Простежено еволюцію понять «ставлення у вину» («imputation»), атрибуція («attribution»). Висвітлено питання нормативного закріплення суб'єктивного елементу складу міжнародно-протиправного діяння.

Ключові слова: міжнародно-правова відповідальність, міжнародно-протиправне діяння, суб'єктивний елемент, історико-правовий підхід.

Постановка проблеми. Складність сучасних політико-правових відносин і процесів, що виникають внаслідок притягнення держав до міжнародної відповідальності, істотно підвищує значення розроблення методологічної основи концепції міжнародно-правової відповідальності. Адекватна модель процесу наукового дослідження, результатом якого є нове знання, охоплює стадію формулювання й оцінки проблеми; відкриття, генерування й обґрунтування нових наукових ідей. Наука має широку розмаїтість методів, прийомів, засобів і способів міркувань як логічного, так і евристичного характеру, що значною мірою регулюють і збагачують процес дослідження [1, с. 111].

Комплексне використання сукупності філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних підходів та методів дозволяє багатоаспектно відбити особливості предмету дослідження, розкрити його сутність, закономірності розвитку в умовах сучасної політико-правової реальності. Серед таких методологічних інструментів дослідження державно-правових явищ відводиться історико-правовому підходу. Отже вивчення феному міжнародно-протиправного діяння держави, як і будь-якого правового феномена, потребує проведення його ретроспективного аналізу. Ще Ф. Ф. Мартенс

у 1871 р. писав, що тільки «історія може дати тверду основу для міжнародно-правових побудов» [2, с. 141]. Здійснення історико-правового дослідження має першочерговим завданням пояснити окремі юридичні факти переважно у цілях пояснення змін, що відбулися у праві, а також історичний взаємозв'язок цих фактів, що розкриває причинний зв'язок розвитку подій, тобто в тому, щоб здійснити динамічне дослідження права; іншим завданням є статичне вивчення права минулого [3, с. 199].

Пізнання закономірностей закріплення складу міжнародно-протиправного діяння держави в міжнародному праві безпосередньо пов'язано із вивченням історичного розвитку міжнародної відповідальності. Постійна палата міжнародного правосуддя заявила, що «одним із принципів міжнародного права, і більше того, загальною правовою концепцією є визнання того, що будь-яке порушення взятого на себе зобов'язання тягне за собою обов'язок надати репарації в адекватній формі» [4]. Таким чином, у міжнародному праву здавна відомий такий загальний принцип, відповідно до якого будь-яка спричинена шкода повинна відшкодуватися. Зазначений принцип, поза сумнівом, походить з юридичної природи права як такого і тісно пов'язаний з принципом добросовісного

виконання зобов'язань за міжнародним правом як імперативною нормою *jus cogens* [5, с. 44].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням відповідальності за міжнародно-протиправні діяння присвячені праці таких вітчизняних і зарубіжних вчених: Д. Анцилотті, І.П. Бліщенка, Я. Броунлі, М.В. Буроменського, В.Г. Буткевича, Ю.Ю. Блажевича, В.А. Василенка, О.Ф. Висоцького, Л.Г. Гусейнова, А. Кассе-зе, Ю.М. Колосова, П.М. Куріса, Д.Б. Левіна, І.І. Лукашука, В.А. Мазова, Л.Ф. Оппенгейма, Ю.В. Петровського, Г.І. Тункіна, М.О. Ушакова, М.Н. Шоу та ін. Разом з тим, багатьом аспектам відповідальності за міжнародно-протиправні діяння, і зокрема, складу самого міжнародно-протиправного діяння держави в сучасній українській науці міжнародного права не приділено належної уваги.

Мета статті полягає у дослідженні за допомогою історико-правового підходу питання нормативного закріплення суб'єктивного елементу складу міжнародно-протиправного діяння держави.

Виклад основного матеріалу. Цікавим є той факт, що у договорі єгипетського фараона Рамзеса II з царем хеттів Хеттушілем III, укладеному 1296 р. до н.е., який вважається одним із найдавніших правових джерел, передбачались певні санкції за порушення його положень: «Хай згинуть дім, земля і раби того, хто порушить ці слова». Подібне побажання партнеру (порушнику договору) означало найстрашніші для того часу кари – прокляття богів, долі та таємничих сил природи. У зазначеній формулі виражалися як би наслідки і прояв тієї відповідальності за порушення договору, яка в той час не була прямо зафіксована, але явно малася на увазі. Даний договір є свідченням того, що інституту міжнародної відповідальності в дуже далекі часи вже надавалося велике значення. Причому тоді відповідальність у формі втрати «доброго імені», або моральна відповідальність, вважалася більш суттєвою, ніж матеріальні втрати [6, с. 7].

В процесі історичного розвитку суспільства поняття про відповідальність та її основні засади зазнавали суттєвих змін. Свого часу відповідальність виражалася в праві оголошення війни державі, яка порушила військовий союз. Союзна конференція в Спарті (432 р. до н.е.) була скликана з приводу порушення Афінами договору 445 року, що утворив Пелопонезський союз. Деякі делегації вимагали застосування

санкцій проти Афін у вигляді початку проти них військовий дії [6, с. 32].

Плутарх наводить приклад судового розгляду з приводу втручання ахейців у внутрішні справи Аргоса в 30-х роках III ст. до н.е. Керівник Ахейського союзу Арат взяв на себе ініціативу повалення аргоського тирана Арістомаха і фактично керував підготовкою змови. Однак самі аргів'яни не тільки не підтримали Арата, а й висунули проти ахейців звинувачення в порушенні миру і розпалюванні війни. Позов, як каже Плутарх, розглядали мантинейці і, так як Арат на суд не з'явився, засудили відповідача до штрафу в тридцять мін. Зміст формули позову свідчить про присутність вже в той час у рамках правового поля відповідальності за розпалювання воєн між державами [7, с. 33].

Тривала еволюція міжнародної практики призвела до того, що на базі норм, які встановлювали індивідуалізовані гарантії дотримання конкретних міжнародних договорів, у рамках загального міжнародного права сформувався інститут відповідальності держави за міжнародні правопорушення, який мав стати універсальним засобом охорони міжнародного правопорядку [8, с. 62]. Історично інститут міжнародно-правової відповідальності змінювався в процесі свого розвитку. Кожна епоха вносила в нього свою концепцію, яка ґрунтувалася на визначенні головного у взаємовідносинах суб'єктів міжнародного права, що зумовлюють формування норм про міжнародну відповідальність держав [9, с. 278].

Таким чином, з глибокої давнини і до нашого часу буквально всі міжнародні відносини ніби пронизані однією загальною ідеєю відповідальності. Більше того, міжнародна відповідальність завжди вважалася невід'ємним принципом міжнародного права, чимось таким, що само собою зрозуміле, і можливо, саме тому довгий час не чинилися спроби надати наукового визначення цього поняття. Однак розвиток міждержавних зв'язків та багатоманітність практики взаємного висування претензій робили все більш необхідною кодифікацію норм і принципів міжнародної відповідальності [6, с. 8]. Норми, які складають інститут міжнародно-правової відповідальності, мають переважно звичайний характер, що надає підвищену значимість їх кодифікації» [10, с. 175].

Діяльність Ліги Націй відіграла значну роль у процесі кодифікації норм про міжнародну відповідальність. Комітет експертів із прогресивної

кодифікації міжнародного права був створений 1924 року. В Женеві 1925 р. було проведено засідання цього комітету, який вивчав серед інших питання відповідальності держави, а саме: «(I) у яких випадках держава є відповідальною за шкоду, заподіяну на її території іноземним особам або їхній власності; (II) чи буде можливим і в якому вигляді очікувати прийняття міжнародної конвенції, що передбачає встановлення фактів, які можуть спричинити притягнення до відповідальності держав, і заборона в таких випадках вживання примусових заходів до вичерпання засобів мирного врегулювання» [11, с. 69].

Діяльність комітету свідчила про обмеження проблеми відповідальності держав питаннями відшкодування шкоди іноземцям і їхньому майну під час перебування на території іноземної держави, однак проект конвенції з відповідних питань так і залишився незавершеним. Основною причиною невдалої спроби скласти проект конвенції Г. І. Тункін назвав протиріччя між державами [12, с. 94].

Наступний етап кодифікації норм про відповідальність держав складає діяльність Організації Об'єднаних Націй. Така діяльність впливає з п. 1 ст. 13 Статуту ООН, згідно з якою Генеральна Асамблея організує дослідження і робить рекомендації з метою заохочення прогресивного розвитку міжнародного права та його кодифікації. Через цей головний орган ООН проходять проекти, підготовлені іншими її органами, серед яких для цілей впорядкування норм про міжнародну відповідальність, перш за все, має значення робота Комісії міжнародного права ООН, яка 1949 р. на першій своїй сесії визначила як одну з тем, що підлягають першочерговому розгляду, міжнародну відповідальність. Саме з цього часу почалася практично реалізовуватися задача із формування норм про відповідальність держав.

На своїй VII сесії КМП 1955 р. розпочала роботу над темою відповідальності держав. Спеціальним доповідачем був призначений латиноамериканський юрист Ф. Гарсія-Амадор (*F. Garcia-Amador*), який з 1955 по 1981 рр. представив 6 доповідей, присвячених вивченню питання про відповідальність держав за шкоду, спричинену особистості та майну іноземців на їх території.

Зауважимо, що вже в першій доповіді під назвою «Міжнародна відповідальність» (1956) Ф. Гарсія-Амадор (*F. Garcia-Amador*) заявив, що

ставлення у вину (*imputation*) є необхідною умовою для існування міжнародної відповідальності, якими б не були дія або бездіяльність, і незалежно від того, хто є суб'єктом виконання зобов'язання. Існують, звичайно ж, інші умови, що залежать від певних випадків, але умова ставлення у вину є загальною для всіх них. Тому абсолютно очевидно, що проблема ставлення у вину є однією з найважливіших в доктрині та практиці міжнародної відповідальності [11, с. 185].

К. Евстафіадес підкреслював, що в міжнародному делікті розрізняють об'єктивний елемент – дію або упушення, тобто відому поведінку, і суб'єктивний елемент, що витікає із ставлення у вину цієї поведінки суб'єкту права [13, с. 422]. Що означає умова «ставлення у вину» конкретної поведінки державі як вимоги для кваліфікації цієї поведінки як міжнародно-протиправного діяння? У наукових працях з питань міжнародної відповідальності, судових рішеннях, в практиці держав термін «ставлення у вину» використовується для вказівки на те, що певне діяння є діяльністю держави.

1962 року питання про міжнародну відповідальність держав було включене у число трьох основних питань для першочергового вивчення. Зважаючи на існуючі протиріччя при обговоренні доповідей Ф. Гарсія-Амадора (*F. Garcia-Amador*), Комісією було створено під керівництвом Р. Аго (*R. Ago*) Підкомітет з питань відповідальності держав, куди входило 10 членів.

У 1969 р. після тривалої перерви Комісія міжнародного права ООН відповідно до програми, представленої 1963 р. Підкомітетом з відповідальності держав, знову розпочала роботу з кодифікації інституту міжнародно-правової відповідальності держав. Важливо звернути увагу на той факт, що у число основних питань, які потребують самостійного розгляду, було включено питання про суб'єктивний елемент міжнародного протиправного акту.

Комісія пов'язувала аналіз суб'єктивного елемента делікту держави з дослідженням двох суміжних проблем: вини державного органу, дії якого були безпосередньою причиною претензії, і ставлення у вину [14, с. 83]. Р. Аго (*R. Ago*) у своїй другій доповіді 1970 р. пропонував сформулювати відповідну статтю таким чином: «Міжнародне правопорушення здійснюється, якщо: а) поведінка, що складає дію чи бездіяльність, ставиться у вину державі на підставі міжна-

родного права; б) така поведінка сама по собі, як пряма або непряма причина зовнішньої обставини є невиконанням державною міжнародного зобов'язання» [15, с. 187].

На своїй XXV сесії КМП ООН 1973 р. прийняла статті, що складали першу главу Частини першої проекту і включали загальні принципи. В контексті дослідження питання ставлення у вину, інтерес у нас викликає стаття 3 проекту, присвячена елементам міжнародного правопорушення: «Міжнародно-протиправне діяння очевидне в тому випадку, коли а) яка-небудь поведінка, що полягає в дії або бездіяльності, може, згідно з міжнародним правом, присвоюватися державі; б) така поведінка є порушенням міжнародного зобов'язання цієї держави». Перший елемент був названий суб'єктивним, і являв собою поведінку, що може бути присвоєна не окремій особі чи групі осіб, а державі як суб'єкту міжнародного права [16, с. 119].

На XXV сесії КМП 1975 р. зазначалося, що за сутністю термін «атрибуція» в міжнародному праві є аналогом терміну «ставлення у вину» (*«imputation»*), який використовується у внутрішньодержавному праві. Однак не існує однозначної думки про те, яким терміном необхідно позначати зв'язок між вчиненням діянням і суб'єктом у міжнародному праві. Комісія міжнародного права, як і деякі автори, висловлюється проти перенесення з національного права терміну «ставлення у вину». У першу чергу, це пов'язано знову ж таки з тим, що в національному праві даний термін використовується в іншому сенсі і пов'язаний з поняттям вини. КМП також вважає, що термін «ставлення у вину» має деякий кримінально-правовий відтінок, тому більш доцільно було б використовувати термін «атрибуція» [17, с. 165].

Отже термін «ставлення у вину», який був заміненний Комісією на термін «приписування», а згодом на термін «атрибуція» введений для того, щоб вказати на певний зв'язок між особою та групою осіб, що допустили певну дію або бездіяльність, і державою, відповідальною за цю поведінку, і тим самим підкреслювалося, що дія або бездіяльність повинні розглядатися з точки зору міжнародного права «як діяння держави».

Комісія в попередньому порядку 1980 р. прийняла в першому читанні Частину першу проектів статей про «походження міжнародної відповідальності». У 1996 р. Комісія завершила перше читання проектів статей Частин

другої і третьої про відповідальність держав, ухвалила передати проекти статей, прийняті Комісією в попередньому порядку в першому читанні, через Генерального секретаря урядам для одержання їхніх зауважень із проханням надати такі зауваження Генеральному секретареві до 1 січня 1998 року. У 1997 р. Комісія заснувала Робочу групу з теми відповідальності держав для розгляду питань, пов'язаних із другим читанням проекту. На своїй п'ятдесят другій сесії 2000 р. Комісія взяла до уваги доповідь Редакційного комітету про друге читання проектів статей у цілому. Комісія ухвалила завершити друге читання проектів статей на своїй п'ятдесят третій сесії 2001 р. з урахуванням будь-яких можливих зауважень урядів у відносно проектів статей.

Стаття 2 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. визначає, що необхідними елементами для встановлення наявності міжнародно-протиправного діяння є поведінка, що атрибутується державі, яка не узгоджується з її міжнародними зобов'язаннями.

Елемент атрибуції нерідко описується як «суб'єктивний», а елемент порушення – як «об'єктивний», проте в Статтях подібної термінології уникають. Відповідь на питання про те, чи має місце порушення будь-якої норми, може залежати від наміру або обізнаності відповідних державних органів або агентів і в цьому сенсі може бути «суб'єктивним». В інших випадках критерій встановлення порушення будь-якого зобов'язання може бути «об'єктивним» в тому плані, що увага або неувага з боку відповідних державних органів або агентів може не стосуватися справи. Питання про те, чи є відповідальність «об'єктивною» або «суб'єктивною», в цьому сенсі залежить від обставин, включаючи зміст відповідного первинного зобов'язання [18, с. 34].

У коментарі до Статей 2001 р. пояснюється: «Термін «атрибуція» використовується для позначення операції «приписування» державі певної дії або бездіяльності. У міжнародній практиці і судових рішеннях використовується також термін «ставлення у вину» (наприклад, *Diplomatic and Consular Staff* (1980), *Military and Paramilitary Activities* (1986)). Проте термін «атрибуція» дозволяє уникнути будь-якого припущення, що процесуальні дії з «приписування» поведінки державі є фікцією або що поведінка, про яку йде мова, «на спра-

ві» є поведінкою іншого суб'єкта [18, с. 36]. Застосування аутентичного терміну «атрибуція» (англ. *«attribution»*, франц. *«attribution»*) замість «присвоєння» має суттєву специфіку і найбільш точно відображає сутність та характерні властивості такого правового явища, як визнання дії або бездіяльності окремих суб'єктів діянням держави з метою притягнення до міжнародної відповідальності.

Висновки. Застосування історико-правового підходу дозволило проаналізувати етапи роботи Комісії міжнародного права ООН з кодифікації норм про міжнародну відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, простежити еволюцію понять «ставлення у вину» (*«imputation»*), атрибуція (*«attribution»*) у міжнародному праві та висвітлити питання нормативного закріплення атрибуції як суб'єктивного елементу складу міжнародно-протиправного діяння.

Важливість подальшого розроблення проблематики міжнародно-правової відповідальності держави підтверджується сучасними політико-правовими реаліями. Україн актуальним це питання стало для України, яка зазнала масштабних та не виправних порушень у таких основоположних сферах як підтримання миру, безпеки, захист прав людини. Актуальність продовження розгляду питань міжнародної відповідальності держав визнається і міжнародним співтовариством. У резолюції № 71/133 від 13 грудня 2016 р. [19] Генеральна Асамблея ООН знову вкотре відзначила, що тема відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння має величезне значення у відносинах між державами та постановила включити в проєкт порядку денного сімдесят четвертої сесії (2019 р.) пункт, що має назву «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння».

Список використаної літератури:

1. Дудченко В. В. Підґрунтя методології сучасної цивілістики / В. В. Дудченко / Цивільне право України (традиції та новації) : монографія / авт. кол. ; за заг. ред. Є. О. Харитонов, Т. С. Ківалової, О. І. Харитонові ; наук. ред. Н. Ю. Голубєва. – Цивільне право України (традиції та новації) : монографія / авт. кол. ; за заг. ред. Є. О. Харитонов, Т. С. Ківалової, О. І. Харитонові ; наук. ред. Н. Ю. Голубєва. – С. 84–111.
2. Международное право : проблемы методологии. Очерки методов исследования / Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. – М. : Междунар. отношения, 1971. – 176 с.
3. Методология права. Перевод с сербохорватского / Лукич Р.; Под ред.: Керимов Д.А. (Вступ. ст.); Пер.: Кулиستиков В.М. – М.: Прогресс, 1981. – 304 с.
4. Factory at Chorzow (Germany v. Poland). Judgment of 13 September 1928 // PCIJ. – Series A. – № 17.
5. Мисак О. І. Міжнародно-правова відповідальність держав : окремі аспекти дослідження теорії і практики / О. І. Мисак // Держава і право : Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць. 2013. – Вип. 60. – С. 41–46.
6. Колосов Ю. М. Ответственность в международном праве / Ю. М. Колосов. – М. : Юридическая литература, 1975. – 255 с.
7. Митина С. И. Исторические корни формирования принципов международно-правовой ответственности : эпоха эллинизма / Светлана Игоревна Митина // История государства и права. – 2011. – № 1. – С. 32–35.
8. Блажевич Ю. Деякі аспекти історичного розвитку інституту відповідальності за міжнародні правопорушення / Ю. Блажевич // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 5. – С. 59–62.
9. Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право : навч. посібник / А. І. Дмитрієв, В. І. Муравйов / відп. редактори Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 640 с.
10. Тимченко Л. Д. Международное право. Вводный курс / Л. Д. Тимченко. – Одесса : Феникс, 2014. – 320 с.
11. Report on International Responsibility by Mr. F.V. Garcia-Amador, Special Rapporteur. UN Doc. A/CN.4/96 // Extract from the Yearbook of the International Law Commission. – 1956. – Vol. II. – P. 174–231.
12. Тункин Г. И. Проблема международно-правовой ответственности государства в КМП ООН / Г. И. Тункин // Советский ежегодник международного права, 1960. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 92–104.
13. Eustathiades C. Th. Les sujets du droit international et la responsabilité internationale : Nouvelles tendances [Електронний ресурс] / C. Th. Eustathiades / Recueil des Cours de l'Académie de droit international. – Т. 84. – 1953–III. – Leyden, Sijthoff, 1955. – P. 397–633. – Режим доступу : <https://books.google.com.ua/book?id=n8P0SxjJM8kC&dq=Les+sujets+du+droit+>.
14. Елынычев В. Н. Проблема вменения в международном праве / В. Н. Елынычев // Правоведение. – 1970. – № 5. – С. 83–91.
15. Second report on State responsibility by Roberto Ago, Special Rapporteur. The origin international responsibility A/CN.4/233 // Extract from the Yearbook of the International Law Commission. – 1970. – Vol. II. – P. 177–197.

16. Draft articles on State responsibility : titles of the draft and of chapters II and II, titles and texts of articles 1–6 adopted by the Drafting Committee – reproduced in A/CN.4/SR.1225 and SR.1226 // Extract from the Yearbook of the International Law Commission. – 1973. – Vol. I. A/CN.4/SERA/1973.
17. Report of the International Law Commission on the work of its twenty-fifth session, 7 May – 13 July 1973. UN Doc. A/9010/Rev.1 Official Records of the General Assembly. Twenty-eighth session. Supplement № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legal.un.org/ilc/documentation/english/A_9010.pdf.
18. Commentaries to the draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session (2001). Report of the Commission to the General Assembly on the work of its fifty-third session // Yearbook of the International Law Commission. – 2001. – Vol. II, Part Two. – P. 31–143.
19. United Nations. General Assembly. Seventy-first session. Resolution 71/133. 13 December 2016 Responsibility of States for internationally wrongful acts. UN Doc. A/RES/71/133 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://undocs.org/A/RES/71/133>.

Андрейченко С. С. Нормативное закрепление субъективного элемента международно-противоправного деяния: историко-правовое исследование

В статье с помощью историко-правового подхода рассмотрены этапы работы Комиссии международного права ООН по кодификации норм о международной ответственности государств за международно-противоправные деяния. Прослежена эволюция понятий «вменение в вину» («imputation»), атрибуция («attribution»). Освещены вопросы нормативного закрепления субъективного элемента состава международно-противоправного деяния.

Ключевые слова: международно-правовая ответственность, международно-противоправное деяние, субъективный элемент, историко-правовой подход.

Andreichenko S. S. Legal confirmation of the subjective element of an internationally wrongful act: historical and legal research

The article examines the stages of the work of the International Law Commission on the codification of norms of the international responsibility of states for internationally wrongful acts with the help of the historical and legal approach. The evolution of the notions of «imputation» and «attribution» has been investigated. The issues of the legal confirmation of the subjective element of an internationally wrongful act are highlighted.

Key words: international responsibility, internationally wrongful act, subjective element, historical and legal approach.

Н. М. Градецька

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових та політичних наук
Запорізького національного технічного університету

КОЛІЗІЯ МІЖНАРОДНИХ ПРИНЦИПІВ ПОВАГИ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА НЕВТРУЧАННЯ У ВНУТРІШНІ СПРАВИ ДЕРЖАВ

В статті аналізується вплив міжнародних стандартів щодо захисту прав людини на трансформацію концепції державного суверенітету. Констатується, що в сучасних умовах захист прав людини вже не є виключно внутрішньою компетенцією держави. Визначається наявність колізії між міжнародним принципом поваги прав людини і принципом невтручання у внутрішні справи держав, що ґрунтується на повазі суверенітету держав.

Ключові слова: державний суверенітет, права людини, втручання у внутрішні справи держави, міжнародне право.

Постановка проблеми. Розвиток міжнародного права в сучасному світі і, в особливості, в сфері прав людини ставить питання про його співвідношення з національним законодавством держав і державним суверенітетом. В сучасних демократичних державах права людини сприймаються суспільством як найвища соціальна цінність, пріоритет, який не ставиться під сумнів. Однак в деяких регіонах планети права людини до сьогоднішнього дня продовжують залишатися об'єктом серйозних і часом масових порушень. У зв'язку з цим забезпечення їх дотримання не перестає бути актуальною проблемою, що стосується, перш за все, питання державного суверенітету в контексті допустимого і виправданого втручання держави у внутрішні справи іншої держави з метою забезпечення захисту прав людини, які грубо та систематично порушуються [7, с. 216-218].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням дотримання та захисту прав людини, а також проблемам трансформації концепції державного суверенітету як основної ознаки держави під впливом розвитку міжнародного права приділяли увагу науковці: М. Вітрук, С. Горбунов, А. Гусєв, А. Корнєв, І. Котляр, П. Лазарєв, О. Лукашова, І. Лукашук, В. Мармазов, О. Петришин, І. Петрухін, І. Піляєв, П. Рабінович, також зарубіжні дослідники: Р. Алстон, В. Бернс, Э. Бредлі, Д. Донеллі, А. Мілн, Д. Сейгал, Дж. Штайнер тощо.

Проте в вітчизняній юридичній науці відсутні комплексні наукові дослідження, що присвячені впливу міжнародно-правових норм захисту

прав людини на інститут суверенітету і можливості втручання у внутрішні справи держав з метою захисту цих прав.

Метою статті є дослідження впливу інституту прав людини на трансформацію концепції державного суверенітету в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Використання поняття «права людини» стало досить широким як у повсякденному житті, так і в загальнополітичних процесах, також все більш уваги цьому явищу приділяють і в академічних дослідженнях. В той же час в науці, і на самперед в юридичній та політичній, поки відсутня загальноприйнята та єдина дефініція цього поняття. Кожна правляча еліта, політична партія, соціальна група часто в поняття «права людини» вкладає зміст, який відображає насамперед її цілі та інтереси.

Як зазначається в одному з найавторитетніших світових енциклопедичних видань – «Британській енциклопедії», «права людини» – словосполучення, яке увійшло у мовний лексикон лише після закінчення Другої світової війни, ознаменували народження сучасної концепції прав людини, що прийшла на зміну доктрині природного права [13, Р. 656].

Великий енциклопедичний юридичний словник визначає права людини як «поняття, що характеризує правовий статус людини по відношенню до держави, його можливості та прагнення в економічній, соціальній, політичній та культурних сферах» [1]. На думку П.М. Рабіновича, «права людини – це певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в кон-

кретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними і рівними для всіх» [9, с. 5].

Права та свободи людини і громадянина є центральною ідеєю, що формує нові демократичні стандарти в суспільстві. Вони є історично мінливою категорією, яка еволюціонує разом із суспільством і державою. Підкреслимо, що права і свободи людини – це її природне, невід'ємне надбання [8, с. 54-66].

Права людини, як і будь-яке інше явище, характеризуються якісними та кількісними показниками. Якісні показники розкриваються насамперед змістом прав людини. Зміст прав людини можна визначити як умови та засоби, які є можливостями, необхідними для задоволення потреб її існування та розвитку. Кількісні показники прав людини можуть відображатися поняттям обсягу права людини [3, с. 17].

Права людини – явище історичне тому, що їх розвиток завжди передбачав спадкоємність уявлень про право з погляду людини як учасника соціального життя. Загалом, ступінь і характер розвиненості прав людини визначається рівнем розвитку держави, права в певному суспільстві. Держава і право, з одного боку, та права людини і громадянина, з іншого, – принципово взаємопов'язані суспільні явища [6, с. 96-100].

Становлення та розвиток інституту прав людини дає змогу розкрити тип цивілізації, її етапи, оскільки взаємовідносини людини і держави – важлива ознака, що характеризує природу тієї чи іншої цивілізації та державу як правову або не правову.

Каталог сучасних прав людини в міжнародно-правових документах є результатом накопичення споконвічно сформованих еталонів і стандартів, які стали нормами для демократичних держав. Міжнародні стандарти у сфері прав людини – це зобов'язання держави, що впливають із норм міжнародного права, які розкривають і конкретизують зміст принципу поваги до прав людини.

На міжнародному рівні принцип поваги прав людини вперше був проголошений в Статуті ООН. Згідно п. 3 ст. 1 Статуту Організація ставила за мету «Здійснювати міжнародне співробітництво в сфері розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру й у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних

свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії».

Однак прийняття Статуту ООН не призвело до однакового тлумачення принципу поваги прав людини, як в теорії міжнародного права, так і в практиці міжнародних відносин. Не випадково після прийняття Статуту ООН державні діячі, дипломати і вчені висловлювали різні точки зору щодо юридичної сили його положень. Деякі з них вважали, що Статут ООН не накладає на держави юридичних зобов'язань щодо розвитку поваги до прав людини і їх дотримання, а тільки формулює цілі, які повинні бути досягнуті. І тільки після прийняття Загальної декларації прав людини, Пактів про права людини та інших міжнародних договорів у цій сфері держави-члени ООН стали поступово визнавати обов'язковий характер основних прав і свобод людини.

Розвиток міжнародного права і міжнародних відносин у другій половині XX ст. та на початку нинішнього століття свідчить, що сфера дії принципу поваги прав людини постійно розширюється. Більш того, він наповнюється все новим змістом. Організація Об'єднаних Націй та її органи контролюють процес дотримання державами прав і свобод. Держави зобов'язані вживати заходів для захисту прав та недопущення їх порушень.

Міжнародне співтовариство також несе зобов'язання захищати права людини. Починаючи з 1990-х рр. в західній (насамперед в американській) доктрині міжнародного права висловлювалися точки зору, що принцип поваги і захисту прав людини повинен отримати пріоритет над іншими основоположними принципами міжнародного права, перш за все, принципом невтручання у внутрішні справи, а в певних випадках – і над принципом незастосування сили. Деякі західні вчені вважали, що Статут ООН зобов'язує держави дотримуватися основних прав людини, одночасно інтерпретували його положення як такі, що дають право на втручання у внутрішні справи держав. Але така інтерпретація Статуту ООН суперечить поняттю суверенітету держави в правовій науці [5, с. 3-16].

Відправною точкою концепції протиріччя категорій суверенітету і захисту прав людини є класичне розуміння державного суверенітету як його верховенства у внутрішніх справах і незалежності на міжнародній арені.

Існуюча концепція міжнародного права, що заснована на формальній рівності суверен-

них держав (раніше – цивілізованих народів) та погодження їх воль зародилася в період, коли права людини не існували на міжнародному рівні в якості імперативної юридичної категорії. Таким чином, принцип захисту (поваги) прав людини не є «класичним» принципом міжнародного права. «Класичні» принципи в тій чи іншій мірі є похідними від державного суверенітету, а принцип захисту прав людини має іншу природу і в якості обґрунтування своєї імперативності має інше джерело, яким можна визнати природне право.

Суверенітет як базова категорія міжнародних відносин і міжнародного права сьогодні переживає період конкретизації, уточнення свого значення. Відбувається це під впливом багатьох факторів, в тому числі і під впливом вимоги до поваги прав людини як когентної норми міжнародного права. Необхідно відзначити, що важливість суверенітету як невід'ємної ознаки держави до кінця XX століття під сумнів практично ніколи не піддавалася, але в умовах глобалізації стало прийнято говорити про зниження його ролі. Сьогодні відбувається втрата класичних рис суверенітету (абсолютність, неподільність і необмеженість) [4, с. 270].

Однак до сих пір, незважаючи на те що питання захисту прав людини набули міжнародного характеру, багато держав як і раніше дотримуються принципу державного суверенітету і принципу невтручання, як абсолютної категорії, щоб відхилити критику щодо проблем з дотриманням і захистом прав людини. Прихильники принципу невтручання у внутрішні справи розглядають питання, що стосуються прав людини як виняткову компетенцію держави. Таким чином, в контексті обґрунтування правомірності застосування примусових заходів з метою захисту прав людини виникають проблеми, пов'язані із вирішенням колізії між міжнародним принципом поваги прав людини і принципом невтручання у внутрішні справи держав, що ґрунтується на повазі суверенітету держав. З'ясування того, який із цих принципів має пріоритет, свідчить про межі тих заходів, які можуть бути вжиті, щоб захистити населення від загроз [10, с. 13-15].

Втручання у внутрішні справи держави з метою захисту прав людини обґрунтовується і тим, що принцип загальної поваги прав людини є одним з головних принципів, якими керується ООН. У зв'язку з цим, будь-яке грубе і масове порушення прав і основних свобод людини, є

підставою для міжнародного втручання у внутрішні справи держави [2, с. 41-50].

Інституціонально юридичною підставою втручання у внутрішні справи держави з метою захисту прав і основних свобод є, перш за все, глава VII Статуту ООН, яка дозволяє Раді Безпеки вжити необхідних заходів щодо будь-якої держави для підтримки міжнародного миру і безпеки.

Теоретичне підґрунтя втручання у внутрішні справи держави знаходить відображення в різних теоріях міжнародного права, і насамперед в теорії гуманітарної інтервенції, в основі якої є ідея гуманізму, поваги гідності людської особистості, неприпустимість порушення її основних прав і свобод. Гуманітарна інтервенція – це можливість держави втручатися у внутрішні справи іншої держави з метою захисту прав і основних свобод людини. Теорія гуманітарної інтервенції завжди була гострим питанням в міжнародних відносинах і в міжнародному праві. Однак вчені вважають, що потрібно вжити заходів щодо держави-порушника: від розриву дипломатичних відносин до збройного втручання. Наприклад, стаття 33 Європейської конвенції із захисту основних прав і свобод людини 1950 р присвячена міждержавним скаргам, дозволяє втручатися у внутрішні справи держав-учасниць іншими державами-членами Ради Європи. Аналогічні положення містяться і в багатьох міжнародних конвенціях з прав людини як на універсальному рівні, так і на регіональному. Наприклад, Стаття 41 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права передбачає також, що інша держава може подати претензію іншій державі про те, що вона не виконує положення даної Конвенції. У статтях 47 і 49 Африканської хартії прав людини і народів йдеться про можливість оскаржити дію іншої держави, якщо вона порушує права людини. Вище наведені приклади дають підстави державам втручатися у внутрішні справи з питань, що належать до прав людини. Подібні підходи існують в інших міжнародних, регіональних і субрегіональних організаціях, таких, як ООН, Африканський Союз, Організація американських держав, Економічне співтовариство країн Західної Африки тощо.

Захист прав людини шляхом втручання у внутрішні справи держав здійснюється державами як індивідуально, так і колективно. Важливо також розглянути існуючі механізми щодо захисту прав людини. Це судові і квазісудові

органи, які уповноважені отримувати будь-яку претензію держав і виносити рішення рекомендаційного або обов'язкового характеру.

На сучасному етапі визначальна роль у встановленні універсальних стандартів прав людини належить наднаціональним судовим інститутам. В даний час існує ряд наднаціональних судів: Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), Суд Європейського Союзу, Міжамериканський суд з прав людини, Африканський суд з прав людини і народу, Арабський суд з прав людини, Міжнародний суд ООН. У цьому переліку якісно виділяється ЄСПЛ тим, що на відміну від інших наднаціональних судів розглядає спори між індивідом і національними інстанціями (скарги громадян на держави). Вирішуючи спір, ЄСПЛ тлумачить положення тексту Конвенції про захист прав людини і основних свобод, що безпосередньо веде до встановлення загальноєвропейських стандартів прав людини в рішеннях ЄСПЛ (прецедентне право), обов'язкових для національних інститутів публічної влади.

Саме на основі доктрини прав людини як однієї з центральних західних цінностей, що отримала розвиток в тексті про права людини і тлумачиться позанаціональним судовим інститутом, відбувається рух в сторону загальноєвропейських стандартів прав людини і оформлення наднаціональності). Таким чином, ми стаємо свідками переходу від «права держави» до «гуманістичного права» або права громадянського суспільства, в якому дотримання прав людини стає одним з найважливіших, якщо не самим важливим пріоритетом.

З метою захисту прав і основних свобод людини також створюються різні міжнародні міжурядові організації. Конкретним прикладом в цьому напрямку є створення Ради Європи в 1949 році після закінчення другої Світової війни. Мета Організації – захист прав і основних свобод людини, розвиток демократії та панування права в усіх державах-членах.

Слід зазначити також, що з позиції пріоритету верховенства прав людини питання про механізм їх забезпечення (в національному або наднаціональному примусовому порядку) є технічним, похідним, вторинним по відношенню до питання про суверенітет, а не сутнісним. Якщо наднаціональний порядок має правовий характер, тобто порядок, що захищає права людини, то такий порядок з позиції права людини слід визнати правомірним навіть в разі втрати суверенітету. Наслідком розвитку концепції

верховенства прав людини як універсальних, ймовірно, в перспективі є припущення і навіть необхідність формування наднаціональних інститутів публічної влади, що передбачають процедури встановлення порушення прав людини з боку держави і застосування примусових заходів до порушника, тобто прийняття рішення про втручання у внутрішні справи.

Розвиток доктрини універсальних прав людини, а також процес глобалізації відображаються на соціальних теоріях, які вже фіксують відхід від концепції «національної держави» і появу феномена «наднаціональності» – міждержавних інститутів, що формують правила і стандарти, які можуть відрізнятися від правил і стандартів, сформульованих національними інститутами публічної влади, а це безпосередньо впливає на концепцію суверенітету. Такий рух, однак, не є безконфліктним, він зустрічає опір, що природно, з боку доктрини суверенітету. Протистояння двох доктрин має прояв в можливих принципово різних підходах до прав людини, що сформульовані в рішеннях ЄСПЛ і національних судових інститутах (верховного чи конституційного суду). У такому випадку ті, хто наполягають на пріоритеті рішень наднаціонального судового інституту, обґрунтовують свою позицію пріоритетом прав людини, які мають загальноєвропейське (універсальне) значення, в той час як прихильники верховенства рішень національних судових інститутів обґрунтовують свою позицію недоторканністю доктрини державного суверенітету і національною концепцією прав людини.

Одночасне існування двох доктрин – універсальних стандартів прав людини та принципу незалежності держав, коли уявлення суверенітету як вищої цінності вже не домінує, а універсалістський підхід до прав права людини ще не панує, – призводить до появи внутрішньо суперечливою конструкції «обмеженого суверенітету» [2, с. 41-50].

Висновки. Безумовно, обсяг, зміст і характер прав людини залежать від суверенної волі держави. Суверенітет держави є однією з найважливіших політичних гарантій прав і свобод людини і громадянина. Держава створює систему організаційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина, а також визнає обов'язковими для себе міжнародно-правові засоби забезпечення прав і свобод людини. Проте, суверенітет держав в сучасних міждержавних відносинах обмежується не тільки між-

народним правом, а й правом регіональних організацій. Сучасний світ стає все більш взаємозалежним і цілісним. У ньому односторонні дії держав, які не враховують інтереси інших країн і народів, не тільки не дають їм довгострокової переваги, але і значно ускладнюють міждержавні відносини і, в кінцевому рахунку, можуть поставити під загрозу саме існування людської цивілізації. У взаємозалежному світі лише шляхом узгодження позицій держав, часто навіть на шкоду їхнім суверенним правам і визнанням верховенства міжнародного права над національними законами, можна забезпечити повагу до людської гідності, міцний мир і загальну безпеку.

Список використаної літератури:

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. академіка Ю.С. Шемшученка. – Київ : Юридична думка, 2007. – 992 с.
2. Габрелян Э.В. Суверенитет и права человека в условиях глобальной модернизации [Текст] / Э.В. Габрелян. // Правоведение. – 2013. – № 4. – С. 41–50.
3. Гончаренко О.М. Права людини в Україні: навч. посібник / О.М. Гончаренко. – К. : Знання, 2008. – 207 с.
4. Дзодзиев В. Проблемы становления демократического государства в России / В. Дзодзиев. – М., 1996. – С. 270.
5. Карташкин В.А. Соотношение принципов уважения прав человека и государственного суверенитета // Юрист-международник. – М : Современная экономика и право, 2006. – № 1. – С. 3–16.
6. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
7. Леонов А.С. Государственный суверенитет и права человека: проблема совместимости и взаимного влияния (теоретико-прикладной аспект) / А.С. Леонов // Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России – 2013 – № 2 – С. 216–218.
8. Мацькевич М.М. Генеза прав людини: правовий та філософський аспекти / М.М. Мацькевич // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2014. – Вип. 4. – С. 54–66.
9. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. – К. : Атіка, 2004. С. 5.
10. Солопова І.В. Про співвідношення між міжнародним принципом дотримання прав людини і принципом невтручання у внутрішні справи держав / І.В. Солопова // Південноукраїнський правничий часопис. – 2015. – № 2. – С. 13–15.
11. Яковюк І. Державний суверенітет і права людини: питання співвідношення і пріоритету / І. Яковюк // Вісник Академії правових наук України. – 2010 р. – № 2(61). – Х. : Право, 2010. – С. 18–31.
12. Hudson M. Integrity of International Instruments // American Journal of International Law. 1948. Jan. Vol. 42. No. 1. P. 105–108; Kelsen H. The Law of the United Nations. L., 1950. – P. 29–32.
13. The New Encyclopedia: Micropaedia. Vol. 6. L., 1988. – P. 986.

Градецька Н. М. Коллизия международных принципов уважения прав человека и невмешательства во внутренние дела государств

В статье анализируется влияние международных стандартов по защите прав человека на трансформацию концепции государственного суверенитета. Констатируется, что в современных условиях защита прав человека уже не является исключительно внутренней компетенцией государства. Определяется наличие коллизии между международным принципом уважения прав человека и принципом невмешательства во внутренние дела государств, основанном на уважении суверенитета государств.

Ключевые слова: государственный суверенитет, права человека, вмешательство во внутренние дела государства, международное право.

Gradeckaja N. M. The conflict of international principles of respect for human rights and non-interference in the internal affairs of other states

The article analyzes the influence of international standards for the protection of human rights on the concept of state sovereignty transformation. It is stated that in modern conditions, the protection of human rights is no longer the exclusive jurisdiction of the state. The presence of a conflict between the international principle of respect for human rights and the principle of non-interference in the internal affairs of the states, based on respect for the sovereignty, is determined.

Key words: state sovereignty, human rights, intervention in the internal affairs of the states, international law.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

М. М. Боднарчуккандидат юридичних наук, адвокат
Ради адвокатів Івано-Франківської області

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПРИНЦИПІВ «СВОБОДА» ТА «ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ» У ПРАВООХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті здійснено спробу філософсько-правового обґрунтування імплементації принципів «свобода» та «відповідальність» у правоохоронній діяльності. Відзначено, що свобода у сфері диспозитивного сегменту правоохоронної діяльності визначається здебільшого пунктами конкретних договорів та угод, містить вказівку на сторони, що самі формулюють основи відповідальності в разі її недотримання. Проте, в цьому випадку, і правоохоронним, і правозахисним органам відводиться роль гаранта реалізації свободи однієї сторони та відповідальності іншої в разі неможливості досягнення згоди. З'ясовано, що площина принципів права загалом, принципів свободи та відповідальності зокрема, лежить у сфері права природного, спроба виводити ці категорії в позитивно-правовий прагматичний вимір – завдання складне, але посилене і корисне.

Ключові слова: імплементація, свобода, відповідальність, правоохоронна діяльність, правовідносини, людина, філософія права.

Постановка проблеми. Будь-який державний орган, зокрема правоохоронний, має керуватися законністю і правопорядком, без яких захист прав, свобод та інтересів громадян не можливий. З метою охорони людини – держава в особі державних органів накладає певні рамки, за якими природна свобода (свобода волі) не зможе відкритись в усій її сутності та показати свій істинний прояв. Торкаючись питання відповідальності, кожної окремо взятої особи в суспільстві, потрібно наголосити, що її можна досягнути лише завдяки впливу зовнішніх чинників, котрі стимулюють кожного до виконання тих суспільно-правових та соціальних норм, що існують в цивілізованому суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри те, що принципи свободи та відповідальності у правозастосовній сфері набули розвитку у положеннях В.С. Бліхара, К.Ф. Гуценка, І. Канта, Н.А. Ковальова, Х. Ортеги-і-Гассета, Платона, Л.К. Савюка, В.Р. Слівінського, М.М. Цимбалюка та інших, але й досі залишається чимало дискусійних питань, до яких належить і питання

імплементації принципів «свобода» і «відповідальність» у правоохоронну діяльність, тощо.

Зважаючи на це, **мета статті** полягає у філософсько-правовому обґрунтування імплементації принципів «свобода» і «відповідальність» у правоохоронну діяльність

Виклад основного матеріалу. Людина, перебуваючи в нинішніх умовах, піддається зовнішньому тиску, що супроводжується необхідністю обрати. У такому разі людське життя – це не що інше, як певний закономірний, причиново зумовлений процес одержання фактів, кожен з яких є наслідком одного вибору, а отже, і причиною іншого. На нашу думку, семантичне поняття вибору закладає три основні складники: реальну здатність, сам процес і результат самовизначення волі. Через це ми аналізуємо ознаки і властивості вибору як реальної здатності обирати. І тому визначаємо поняття «вибір» завдяки встановленню необхідної й достатньої передумови сукупності умов для констатації свободи вибору.

Окрім загального розуміння поняття свободи, виокремлюють й інші, наприклад, реальну

свободу, під якою розуміють політичну можливість держави, що зобов'язується гарантувати одне з основних прав людини. Різноманітність визначень свобод, що бере на себе можливість гарантувати вільна та правова держава, зумовлена багатьма фактами. Маємо на увазі не тільки суб'єктивно зумовлену різноманітність вживання цього терміна, але й об'єктивні, а відтак технічні й економічні, соціальні, правові та антропологічні умови фактичної реальної свободи. Це торкається також і невід'ємних гарантій прав людини бути вільною, котрі вона історично отримала і знову може цього позбутись. На сьогодні реальність свободи не є раз і назавжди визначеною сталістю, це постійно боротьба за право відстоювання інтересів, тому вона дуже вразлива. Відтак залежить вона і від зміни поколінь, і від невпинної боротьби, яка детермінується військовим та ідеологічним збігом обставин.

На думку Платона, «із крайньої свободи виникає найбільше та найжорстокіше рабство» [1, с. 381]. Ця теза правильна і з погляду релігії, і права. Адже у Святому Письмі мовиться, що «всякий, хто творить гріх, є рабом гріха», а з погляду права – кожна людина має власну свободу і в разі порушення цієї свободи будь-ким настає відповідальність за такі дії, що передбачено в Основному законі та інших суспільно-правових законах і нормах. У випадку, коли настає необмеженість формальної свободи, відбувається свавілля та хаос, тож, за словами Б. Спінози, «свобода є лише розумна та виважена воля». На думку Б. Спінози, свобода – це підпорядкованість усіх одному закону. Іншими словами, можна сказати, що автор мав на увазі загальносоціальний закон, який повинен діяти в суспільстві задля того, щоб не порушувалась свобода кожного, оскільки, як ми знаємо, свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої. Ж.-Ж. Руссо під свободою розумів підлеглість закону, котрий сам же себе встановив. Хоча, на нашу думку, такі характеристики закону, як всезагальність чи автентичність, не здатні показати всю повноту визначення поняття істинної свободи.

Як зазначав Х. Ортега-і-Гассет, «саме життя в певний момент виступає фатальністю, з одного боку, та свободою – з іншого, тому вільним є буття всередині цієї фатальності. Ця фатальність пропонує нам певний, незмінний набір можливостей і забезпечує нам різні долі. Через це ми приймаємо фатальність і в ній наважу-

ємося на долю. Життя – це доля. Є сподівання, що ніхто з тих людей, котрі дослухаються до мене, не візьме за необхідне доводити мені, що детермінізм заперечує свободу. Детермінізм, у кращому випадку, – це теорія про реальність універсуму. Хай наскільки вона точна, це всього-на-всього теорія, інтерпретація, усвідомлено спірна теза, котра потребує доведення. Тому, якби я був детерміністом, я не міг би повірити, що ця теорія впливає на первинну і безсумнівну реальність, яку ми зараз описуємо. Для детермініста його життя як таке відносно не детерміноване, і він вибирає в якийсь момент між детермінізмом та індетермінізмом. Значить, посилятися у цьому плані на це питання було б рівнозначне незнанню того, що таке детермінізм і що таке аналіз первинної реальності. Того, що я сказав, недостатньо: життя – це одночасно фатальність і свобода, обмежена можливість, але все ж можливість, а отже, відкрита; але це неможливо й обґрунтувати» [2, с. 184–185].

«Свобода – це розкіш, яку не кожна людина зможе собі дозволити» – із цими словами О. Бісмарка не можна не погодитись, оскільки і в наш час свобода виступає неабиякою цінністю для людини, суспільства й держави зокрема. На нашу думку, саме свобода зіграла не останню роль на шляху розвитку і прогресу людської цивілізації. Говорячи, що кожна людини вільна від народження, кожен з нас погоджується із цією тезою, але чи вільна людина вже у свідомому віці? На це запитання, як і на багато інших, людина шукала відповіді і у філософії, праві, і в історії, але жодна з наук, на жаль, не може дати відповіді на це глобальне й одвічне питання.

Поняття про свободу, стверджує Кант, виступає природною основою людського ества, в якому, аби зрозуміти природу чуттєвого, потрібно зіставити необумовлене і те, що можемо пояснити розумом. Для цього в нас немає потреби вистрибувати за межі самих себе. За допомогою цього поняття сам наш розум не тільки пізнає себе через вищий і необумовлений практичний закон, але пізнає також й істота, яка усвідомлює цей закон (нашу власну особистість) як те, що відноситься до розумового сприйняття світу [3, с. 351]. Тому, на його думку, «з'єднання чистого теоретичного розуму з простим практичним в єдине пізнання не є чимось випадковим і довільним: воно апріорно засноване на самому ж розумі і, очевидно, необхідне. Так як всякий інтерес в підсумку завжди є інтересом практичного, то в такому разі чистий

практичний розум не може виступати в підпорядкуванні теоретичного і, отже, змінити природний порядок. У цьому випадку чистий розум завжди один і той самий – незалежно від того, чи це в теоретичному, а чи в практичному розумінні, судить згідно з апіорними принципами [3, с. 351–352].

У своїй праці «Критика чистого розуму» І. Кант обстоював думку, що ні свобода людини як емпіричної істоти в межах природної необхідності, ні його безсмертя, ні існування бога не можна довести. Проте не доказові теоретично, переконання ці – в існуванні свободи, безсмертя і бога – він оголошує необхідними вимогами «практичного» розуму. Мету посвідчення в їх дійсності переносить зі сфери вчення про знання у царину етики, з критики теоретичного розуму у критику розуму практичного, відтак етика досягає того, чого не може досягти гносеологія [3, с. 354]. Тому потрібно сказати, що визнання свободи, згідно з І. Кантом, необхідне, оскільки без неї неможливо визнання особистої відповідальності людини. У цьому випадку свобода виступатиме умовою можливості зобов'язання (відповідальності).

І. Кант зазначає, що атомарним елементом морального закону виступає моральний обов'язок, котрий, на відміну від права, що є системою норм, постає як певна чиста форма цілісної супремальної норми – категоричного імперативу, у кожному своєму прояві видозмінюється та есплікується щодо конкретного випадку. Однак потрібно сказати, що в категоричному імперативі І. Канта часто-густо стикаємося з таким поняттям, як моральний закон, який можна визначити так: «Стався до інших так, як хочеш, щоб вони ставились до тебе». Іншими словами, у категоричному імперативі акумулюються обов'язки лише стосовно інших людей. Проте до основи морального закону входить також виконання обов'язків до самого себе, через це І. Кант формулює такі обов'язки двома максимами: «принцип морального здоров'я, що означає жити з гармонією в природі, а також принцип морального благоденства – створюй себе та формуй більш досконалим, ніж тебе створила природа» [4, с. 444].

Як зауважує Л. Савюк, «будучи структурним елементом державного апарату, правоохоронні органи у своїй діяльності застосовують заходи спеціального характеру, котрі прямо, а також не опосередковано здійснюють вплив на правопорушників. В той час, коли порушення прав і

свобод громадян пов'язане з порушенням конкретних правових норм про юридичну відповідальність, а відтак виникає необхідність припинення таких дій, розкриття злочинів, виявлення винних – це можуть здійснити відповідно інші підготовлені співробітники, здебільшого правники і юристи, зокрема фахівці, що володіють знаннями в інших галузях науки і практики. Виділяють такі основні ознаки правоохоронної діяльності, як обов'язковість рішень і дій правоохоронних органів, їх посадових осіб, прийнятих у межах їх компетенції та відповідно до чинного законодавства, для громадян, органів та організацій, яким вони адресовані; можливість безперешкодно оскаржити ці рішення в установленому законом порядку, зокрема в суді. Встановлена нормами також відповідальність посадових осіб правоохоронних органів за завдання шкоди громадянам чи юридичним особам» [5, с. 22–23].

У юридичній літературі, як зазначає А. Рижков, серед ознак правоохоронного органу виділяють і правову регламентацію його статусу та діяльності. Окрім того, серед завдань називають захист й охорону, забезпечення прав, свобод та законних інтересів і фізичних, і юридичних осіб, місцевих утворень, здобуття загальної безпеки, законності і правопорядку, боротьбу зі злочинністю; наявність у розпорядженні засобів, що передбачені в чинному законодавстві в його повноваженнях, котрі дозволяють вирішувати вказані завдання [6, с. 14]. Отже, під правоохоронним органом виступає установа чи організація, а в деяких випадках посадова чи інша особа залежно від своїх безпосередніх посадових обов'язків, наприклад, суд, слідчий, прокурор, Збройні Сили України тощо, котрі відповідно до Конституції повинні та мають право захищати права і свободи громадян, а і разі правопорушення притягувати їх до відповідальності.

Для правоохоронної діяльності характерне те, що вона реалізується завдяки встановленому законом порядку із забезпеченням відповідних визначених законом процедур. До прикладу, як пишуть К. Гуценко та М. Ковалєв, рішення суду щодо притягнення особи до кримінальної відповідальності та рішення про звільнення від відповідальності чи виправдання підсудного може бути прийняте тільки на основі кримінально-процесуального кодексу, тому в законах визначено правила для з'ясування справ про інші правопорушення [7, с. 8].

Узагальнюючи, доцільно відзначити, що юридичні заходи мають відповідати і регламентувати дії відповідно до законів. Наприклад, що стосується накладення адміністративного стягнення, конкретний орган не вправі призначити більш суворе покарання, ніж це передбачено в законі, кодексі чи іншому нормативно-правовому акті. Ще одна ознака стосується дотримання в законно визначеній процедурі того, що саме мається на увазі: рішення про застосування чи незастосування юридичних заходів впливу приймається у чітко визначеному законом порядку, з дотримання правил, яких не можна порушувати.

У ХХІ ст. правоохоронна діяльність, яку забезпечують правоохоронні та правозахисні органи, визначається лише правоохоронною функцією держави, а тому основним способом контролю і впливу держави на людей [8; 9]. А з іншого погляду, саме ця діяльність є об'єктивною потребою розвитку і держави, і суспільства, що спрямовується на забезпечення законності, правопорядку й дотримання основних принципів права. Потрібно зауважити, що забезпечення правопорядку може відбуватися лише в правових (законних) межах.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи вважаємо, що саму свободу та відповідальність потрібно сприймати як природне благо, набуття, цінність, але в жодному разі не як щось часткове чи вторинне. Людина з давніх часів прагнула свободи, як чогось сокровенного, нездійсненого, котре вона тільки в праві вибороти, і тільки тоді вона зможе оцінити всю повноту і цінність свободи. Втім, як свідчить еволюційний процес розвитку людини, а відтак самої цивілізації, саме поняття «свобода» відходить на задній план. Формування перших суспільних груп, колективізація, створення першої держави так чи інакше обмежують свободу і накладають на неї відповідальність, яку в той час забезпечують так звані органи правопорядку, відтак з'явилася правоохоронна діяльність. Саме в цей час набувають популярності різноманітні органи державного примусу, які за основу своєї діяльності ставлять не захист та охорону населення, тогочасного суспільства, а, навпаки, шляхом приму-

су, контролю, обмеження свободи ставили людину в безвихідь, аби мати змогу керувати неї в державних, політичних та військових цілях. У процесі боротьби за власні права людина все-таки досягає своєї цілі, тож у Середньовіччі людині надається більша свобода, на це дещо вплинула релігійна думка, церква та підняття рівня свідомого розуміння тих процесів і явищ, з якими люди стикалися в той час. У Новітні часи та Наш час людина стає основною цінністю, тому правоохоронні органи головно здійснюють захист основних її прав, свобод та інтересів, щоб у майбутньому людина почувалася не як ресурс держави, а як невід'ємна її частина, завдяки якій і будується сучасна демократична, соціально-правова держава.

Список використаної літератури:

1. Платон. Государство / Платон ; пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А. Ф. Loseva и В. Ф. Asmusa // Соч. : в 3 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3, ч. 1. – С. 89–454.
2. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : Наука, 1991. – 408 с.
3. Асмус В. Ф. Иммануил Кант / В. Ф. Асмус. – М. : Наука, 1973. – 540 с.
4. Кант И. Метафизика нравов / Иммануил Кант ; общ. ред. Ю. В. Перова // Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. – М. : Мысль, 1995. – С. 259–507.
5. Савюк Л. К. Правоохранительные органы : учеб. / Л. К. Савюк. – М. : Юрист, 2004. – 671 с.
6. Рыжаков А. П. Правоохранительные органы : учеб. для вуз. / А. П. Рыжаков. – М. : Инфра-М, 2004. – 447 с.
7. Гуценко К. Ф. Правоохранительные органы : учеб. для юрид. вуз. и фак. / К. Ф. Гуценко, М. А. Ковалев. – М. : Зерцало-М, 2010. – 496 с.
8. Бліхар В. С. Філософсько-правова обумовленість реалізації принципів свободи та відповідальності у правоохоронній діяльності : монографія / В. С. Бліхар, М. М. Боднарчук. – Львів : Ліг-прес, 2016. – 252 с.
9. Цимбалюк М. М. Феноменологічні закономірності становлення фахівця органів внутрішніх справ : монографія / В. Р. Слівінський, М. М. Цимбалюк. – Львів : Ліг-прес, 2015. – 280 с.

Боднарчук М. М. Философско-правовое обоснование имплементации принципов «свобода» и «ответственность» в правоохранительную деятельность

В статье предпринята попытка философско-правового обоснования имплементации принципов «свобода» и «ответственность» в правоохранительную деятельность. Отмечено, что свобода в сфере диспозитивного сегмента правоохранительной деятельности определяется в основном пунктами конкретных договоров и соглашений, содержит указание на стороны, которые сами формулируют основы ответственности в случае ее несоблюдения. Однако, в этом случае, и правоохранительным и правозащитным органам отводится роль гаранта реализации свободы одной стороны и ответственности другой в случае невозможности достижения согласия. Выяснено, что плоскость принципов права в целом, принципов свободы и ответственности в частности, лежит в сфере права естественного, а попытка выводить эти категории в позитивно-правовое прагматическое измерение – задача сложная, но посильная и полезная.

Ключевые слова: имплементация, свобода, ответственность, правоохранительная деятельность, правоотношения, человек, философия права.

Bodnarchuk M. M. Philosophical and legal substantiation of the implementation of the principles of “freedom” and “responsibility” in law enforcement activities

In this article, an attempt is made to provide a philosophical and legal basis for the implementation of the principles of “freedom” and “responsibility” in law enforcement. It is noted that freedom in the sphere of the dispositive segment of law enforcement activity is determined primarily by the clauses of specific treaties and agreements, contains an indication of the parties who formulate the bases of responsibility in case of its non-compliance. However, in this case, both law enforcement and human rights bodies are given the role of guarantor of the realization of the freedom of one side and the responsibility of the other in the event that it is impossible to reach agreement. It was clarified that the plane of the principles of law in general, the principles of freedom and responsibility in particular, lies in the sphere of natural law, and the attempt to derive these categories into a positive legal pragmatic measurement is a difficult task, but feasible and useful.

Key words: implementation, freedom, responsibility, law enforcement, legal relations, people, philosophy of law.

С. С. Бутенко

аспірант кафедри філософії права та юридичної логіки
Національної академії внутрішніх справ

ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛІБЕРАЛЬНОГО, СОЦІАЛІСТИЧНОГО, МАРКСИСТСЬКОГО ТА КОНСЕРВАТИВНОГО ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ТРАКТУВАНЬ ВЛАСНОСТІ, ЯКІ СФОРМУВАЛИСЯ ЗА НОВИХ ЧАСІВ

У статті аналізуються основні філософсько-правові ліберальні, соціалістичні, марксистські та консервативні концептуальні підходи до розуміння сутності власності, які сформувалися за Нових часів та в подальшому були реалізовані на практиці після приходу до влади їх прихильників деяких країнах Європи та Північної Америки. Автор досліджує історичні передумови, філософські та релігійні канони, звичаї та морально-етичні проблеми генезису людського суспільства за Нових часів, в контекст ті їх формування під впливом питань власності. Особливу увагу приділяється визначенню впливу інституту приватної власності на економіку, зовнішню та внутрішню політику держав та на трансформаційні тенденції щодо суспільних відносин у їх соціумі, формуванню системи законодавства, а також становленню і утвердженню засад судового захисту прав власності.

Ключові слова: власність, економіка, консерватизм, комунізм, лібералізм, права людини, ринок, рівність, свобода, соціалізм, справедливість.

Постановка проблеми. Питання, пов'язані з впливом питань власності на генезис суспільних відносин людського соціуму вивчались ще за часів античності. Ще Платон, Сократ і Аристотель вивчали принципи та закономірності формування державних утворень у перехідний період різними історичними формація та рівень впливу питань власності на цей процес.

Перехід від одного етапу розвитку соціуму до іншого обумовлювався рівнем розвитку відносин у галузі власності на засоби виробництва, що супроводжувалось відповідною трансформацією філософсько-правових підходів до розуміння сутності цього історичного, економічного та соціально-політичного феномену. Наприкінці XIX – початку XX ст.ст. сформувалися основні напрями західноєвропейської політико-юридичної думки, до яких, насамперед слід віднести лібералізм, консерватизм, соціалізм та комунізм, які істотно збагатили й урізноманітнили зміст і спрямованість вчень про власність, право і державу.

Певна річ існували і інші політичні течії, зокрема, анархізм, позитивізм, націоналізм тощо, однак особливістю обраних для дослідження напрямів філософсько-правової думки, є те, що

вони лягли в основу державної політики на теренах певних країн Європи та Нового Світу. При цьому аналіз історичного досвіду розвитку цих держав, показує на пряму залежність рівня добробуту та економічного благополуччя громадян від філософського, політичного та економічного розуміння питань власності, які сповідували їх владні структури.

Однак, незважаючи на те, що еволюція підтвердила плідотворність демократичних ліберальних ідей, зокрема з питань власності, а також обмеженість і неспроможність практики соціалізму, питання розуміння суті та рівня впливу власності на суспільно-політичні відносини у соціумі у сучасній науці все ще лишається дискусійним. Це, певною мірою, можна пояснити значним спадковим впливом утопічної ідей побудови «ідеального суспільства» на засадах ефемерної «загальнонародної» власності, які протягом значного проміжку часу були панівними в вітчизняній радянській науці та практиці.

При цьому відсутність чіткого наукового визначення питань пов'язані з встановленням об'єктивних закономірностей ефективного функціонування економічної, політичної,

соціальної та інших складових інституту власності, негативно впливає й на стан формування законодавства у цій важливій сфері життєдіяльності суспільства.

Мета дослідження. Проаналізувати основні концептуальні підходи до визначення особливостей філософсько-правових засад питань власності як складної та багатофункціональної системи в аспекті її впливу на формування політичного устрою демократичного суспільства.

Аналіз досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження є філософські джерела середньовічних мислителів, вітчизняних та іноземних науковців О. Бабкіної, Дж. Бейлера, Е. Берка, Л. де Бональда, Г. Гегеля, Дж. Гелбрейта, В. Горбатенка, Л. Горкіна, М. Грачова, Р. Даля, С. Донченка, М. Драгоманова, Ф. Енгельс, Л. Ерхарда, Д. Кейнса, С. Кіреєвої, К. Кирилюка, Б. Кистяковского, М. Костицького, О. Курила, В. Кучабського, В. Липинського, В. Лісового, К. Маркса, Ж. де Местра, Р. Михайленка, В. Нерсисянца, Ф. Ніцше, Р. Оуена, К.А. Сен-Сімона, А. Сміта, В. Согрина, С. Томашівського, М. Томенка, М. Туган-Барановського, Ф. Фукуями, Ш. Фур'є, Ф. Хайєка, А. Шопенгауєра, А. Щетиніна та інші.

Виклад основного матеріалу. В спеціальній літературі під ліберальними ідеями маються на увазі прагнення до свободи, демократії, гуманізму, а сам лібералізм вважається таким, що ґрунтується на визнанні пріоритетності прав особи, яка є вищою цінністю порівняно з колективом, нацією, суспільством та державою. Цей світогляд закріплює визнання святості та недоторканості приватної власності, гарантії прав та свобод особи. Лібералізм, – пише М. Томенко, – як політико-економічна концепція додає до цього необхідність поділу влади, такої організації економічного господарювання, яка ставить на перше місце свободу та природні здібності особи тощо [1, с. 73].

Особливо важлива роль у формуванні ліберальних принципів, підкреслює С. Донченко, – належить двом англійським революціям її середини і кінця XVII ст. У документах англійського парламенту, виступах лідерів опозиції напередодні революції середини XVII ст. висунуто цілу низку характерних для лібералізму економічних, соціальних, політичних і релігійних вимог. Основні з них: недоторканість власності, свобода промисловості й торгівлі, невтручання в економічні справи громадян, договірне і виборне формування державної влади, визнання

представницького органу й парламенту й головним носієм державного суверенітету, а також створення відповідального перед парламентом уряду, ліквідація влади монархії над церквою, гарантія громадянських і політичних прав особи [2, с. 13].

Основоположні ідеї і принципи класичного лібералізму були сформульовані у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року, відповідно до якої «метою кожного політичного об'єднання є захист природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека і спротив пригнобленню» (стаття 2) та «оскільки власність є недоторканою і священним правом, ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у разі очевидної, юридично встановленої суспільної необхідності і за умови справедливого і попереднього відшкодування» (стаття 17) [3].

Аналогічна умова щодо збереження приватної власності містилася й Конституції США 1787 року, згідно з якою «ніяка приватна власність не повинна відбиратися для громадського користування без справедливої винагороди» (Поправка V) [4].

Отже питання приватної власності було одним із головних у економічно-політичній концепції лібералізму. При цьому, як зазначає В. Соргін, з постулатів його засновників, зокрема, Дж. Локка, випливають три важливі висновки:

- по-перше, приватна власність має трудове походження, а тому її справедливість важко оскаржити;
- по-друге, без виникнення і визнання приватної власності розвиток суспільства неможливий;
- по-третє, перетворення індивідуумом обробленої ним землі або вироблених продуктів на приватну власність не зменшувало інтересів і можливостей інших індивідуумів [5, с. 31].

Водночас, приватна власність не може існувати образно кажучи «у вакуумі», тобто вона є складовою суспільних відносин у галузі загальних питань власності, які, не в останню чергу, формуються в залежності від рівня демократизації соціуму та, відповідно, – засад економічної політики, яка реалізується державою. Тому слід погодитися з М. Грачовим, який вважає, що суть суспільних відносин у сфері приватної власності, з точки зору лібералізму, полягає у такому:

- приватна власність має приватно-громадську природу, оскільки в її створенні, множенні, охорони беруть участь не тільки власники;

– держава має право регулювати приватновласницькі відносини. У зв'язку з цим важливе місце в ліберальній теорії посідає проблема державного маніпулювання виробничо-ринковим механізмом попиту і пропозиції і концепція планування;

– ліберальна теорія промислової демократії розвиває ідею співучасті робітників в управлінні (на виробництві створюються спостережні ради за діяльністю адміністрації за участю робітників) [6, с. 34]. Автор також зазначає, що у сучасних умовах класична ліберальна теорія держави як «нічного сторожа» замінена концепцією «держави добробуту»: кожному члену суспільства покладається прожитковий мінімум; державна політика повинна сприяти економічній стабільності і запобігати соціальні потрясіння; одна з вищих цілей суспільної політики-повна зайнятість [6, с. 34].

Йдеться про те, що ідеологія ліберальної держави можна коротко викласти в двох відомих виразах: «нехай працює» (фр. *laissez faire*), тобто, – не треба заважати індивіду займатися своїми справами; «держава – нічний сторож» (англ. *State – night watchman*) [7, с. 130–131].

Останній меседж (англ. *message* – повідомлення) впливає з так званої «концепції невидимої руки», за авторства А. Сміта, згідно з якою поведінка окремих індивідів, що діють в інтересах суспільного добробуту, супроводжується невтручанням держави в економічні відносини та необмеженою свободою ринкової діяльності [8]. Виступаючи проти деформуючого впливу держави на його розвиток, А. Сміт також підкреслював, що суспільство повинно розвивалось на основі властивих йому економічних законів [9, с. 73]. Основною ідеєю його фундаментальної праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 року) було, те, що для підняття держави з найнижчого ступеня варварства до найвищого ступеня добробуту, потрібні лише мир, легкі податки і терпимість в управлінні, все інше зробить природний хід речей [10].

Цю ідею поділяли Л. Ерхард та В. Ойкен, які стверджували, що держава повинна охороняти спокій громадян, забезпечувати функціонування громадянського суспільства, і порядку в ньому. Будь-яке втручання держави у приватне життя окрім збирання податку, повинно вважатися неприступним та розцінюватися замах на свободу індивідів [11, с. 67]. А Л. Ерхард також пов'язував економічні реформи з реаліза-

цією принципу «достаток для всіх» [12, с. 351].

Виходячи з цього можна дійти до висновку, згідно з принципами лібералізму економічна свобода не означає свавілля в економіці, а є усвідомленою об'єктивною необхідністю враховувати в своїй практичній діяльності дію передусім економічних, а відтак і юридичних законів, тобто є свободою дії в їх межах цих законів.

«Розуміння свободи як відсутності обмежень, наголошував у цьому контексті Г. Гегель, – є результатом відсутності культури мислення» [13, с. 163].

Таким чином, можна зробити висновок, що економічну основу лібералізму складає приватна власність, за умови обмеження державної опіки лише встановленням загальних умов вільної конкуренції між виробниками суспільного продукту та визначенням засад і принципів економічного життя суспільства.

При цьому, як слушно зауважує В. Венгеров, на пізніх стадіях лібералізму правомірне державне втручання в економічні та соціальні процеси набуває суспільно-орієнтований характер, що обумовлюється багатьма факторами: необхідністю раціонально розподіляти економічні ресурси, вирішувати екологічні проблеми, брати участь у мирному розподілі праці, запобігання міжнародних конфліктів тощо [14, с. 160].

Історичний досвід показує, що будь-яка ідеологія змінюється під впливом економічних, політичних, соціальних умов, оскільки її життєздатність безпосередньо залежить від того, наскільки оперативна вона реагує на зміни взаємовідносин у суспільстві. За Нових часів в економічній діяльності європейських держав переважала тенденція щодо посилення монополізму, що у свою чергу мало наслідком занепад дрібного і середнього товарного виробництва. Депресивні економічні ситуації у Європі та Новому Світі сприяли скороченню робочих місць, а звідси – безробіття, соціальна криза та ріст злочинності.

Як зазначається в спеціальній літературі, під впливом цих негативних тенденцій та в результаті перегляду окремих сторін ліберальної концепції, формується новий напрям лібералізму – неолібералізм, який об'єднав в собі класичні цінності лібералізму і нові вимоги часу до соціально-економічного розвитку. В його основу було покладено наукові праці Д. Кейнса, Ф. Хайєка, Дж. Гелбрейта, Р. Даля та інших видатних економістів та політологів.

«В міру того, – пише В. Лісовий, – як рівень інтелектуальної культури внаслідок підвищення ролі гуманітарної освіти зростає, політичним ідеологіям не залишається нічого іншого, як урахувати критику їхніх хиб. І це урахування полягає у тому, що вони дедалі більшою мірою включають політичну філософію та політичні теорії як свій складник» [15, с. 73 – 74].

Неолібералізм скорегував ряд важливих засад лібералізму стосовно, зокрема, визнання необхідності деякої участі держави в регулюванні економічних відносин та проведення активної соціальної політики. Було також проголошено ідеї державного захисту підприємництва, ринку і конкуренції від монополізму, соціального захисту громадян, забезпечення рівних соціальних можливостей у здійсненні основних прав людини, розподілу матеріальних благ через систему податків і державних соціальних програм на користь нижчих прошарків суспільства [16].

Суспільство, як вважали неоліберали, повинно піклуватися соціальним захистом громадян, надаючи, у разі потреби моральну та матеріальну допомогу. Водночас, незмінним лишилися концепції непорушності приватної власності, яка є рушійною силою прогресу в економічній діяльності соціуму. Крім цього підкреслювалось, що цей прогрес є можливим виключно за умови та в межах законів демократичної та правової держави, у якій гарантуються та захищаються права і свободи людини і громадянина.

У цьому контексті, – пише Ф. Фукуяма, – відомий політолог Дж. Брайс, поділяв ці права на три типи:

- громадянські, які передбачають відсутність контролю над індивідом у сферах, що стосуються його особистості та його власності;
- релігійні – відсутність контролю над висловленням релігійних поглядів та богослужінням;
- політичні – відсутність контролю там, де немає прямого впливу на добробут усього суспільства, і, отже, не виникає потреби в такому контролі; до цього типу він також зараховує фундаментальне право свободи преси [17, с. 5].

Ліберальні погляди знаходили підтримку й серед представників української інтелігенції. Зокрема, М. Туган-Барановський писав, що «сучасне людство не може обійтися без цього стимулу господарської енергії... Тому повне припинення дії приватногосподарської системи було б рівнозначне економічному, культурному і взагалі соціальному занепадові» [18, с. 21].

«Центральною ідеєю сучасної свідомості, – наголошував вчений, – є сформульована Кантом ідея верховної цінності і, як висновок звідси, рівноцінності людської особистості. Усяка особистість є верховна мета у собі, через що всі люди рівні, як носії святині людської особистості. Це і визначає верховний практичний інтерес, з точки зору якого може бути побудована єдина політична економія: інтерес не робітника, капіталіста або землеволодільця, а людини взагалі, незалежно від приналежності її до того чи іншого класу» [18, с. 21].

«Принципи сучасної всесвітньої цивілізації, – зазначав М. Драгоманов, – найбільш відповідні поступові: лібералізм в його найпослідовнішій формі, федералізм – в справах державних, демократизм – в справах соціальних з найтвердішою гарантією – асоціацією в справах економічних, раціоналізм – в справах письменництва, наукових» [19, с. 83].

У цьому контексті слід зазначити, що політична та економічна платформи неолібералізму певною мірою співпадають з позиціями з цих питань соціал-демократів.

Ідеологія соціал-демократичного політичного руху складалася під впливом Французької революції 1789 і соціалістичних утопічних концепцій «Індустріального соціалізму» К.А. Сен-Сімона, «Кооперативного (асоціативного) соціалізму» Ш. Фур'є та «Кооперативно-профспілкового соціалізму (комунізму)» Р. Оуена. При цьому слід зазначити, що погляди на політичний устрій суспільства ідеологів соціалізму збігалися, то з питаннях власності існували суттєві розбіжності. Так, Сен-Сімон та Фур'є виступали за збереження приватної власності як інституту, що «служить основою суспільної будівлі».

Зокрема, Сен-Сімон стверджував, що «індустріальна рівність буде заснована на тому, що кожен буде здобувати із суспільства користь, прямо пропорційну суспільному становищу, тобто своїй позитивній здатності – застосуванню, яке він буде робити своїми засобами, у які слід включити... і його капітали» [20, с. 146–147].

«Бачачи, – зазначає Г. Кириленко, – що революція у Франції не досягла мети, що вона не побудувала нового суспільства, прийшов до висновку, що самі революції, породжуючи стихією бідності і прагненням неможливих до рівності і перерозподілу багатства, призводять суспільство в стан хаосу і анархії. Щоб уникнути подібних потрясінь в майбутньому, будучи раціоналістом в душі XIX ст., поставив

перед собою мету створити і втілити в життя наукову соціальну систему, яка дозволить звести «кризи, які народи повинні випробувати на собі і яких не може запобігти ніяка сила в світі, до простих змін в їх урядах і фінансах» [21].

Ш. Фур'є, вважав, що економічною основою нового справедливого суспільства повинна бути суспільна (загальнонародна) власність на засоби виробництва, але власність усупільнюється не державою, а саме «фалангами», які і стають реальними власниками виробленого продукту. Оскільки у фалангах зберігається приватна власність, стосунки між ними будуть носити товарно-грошовий характер, а на зміну конкуренції, за якої виграш одного є програшем всіх інших, прийде змагання [22, с. 134].

Натомість Р. Оуен був принциповим противником приватної власності, виділення капіталові його частки тощо, оскільки вважав, що приватна власність шкідлива для всіх, у тому числі для багатих. На його думку, в основу нового суспільства потрібно покласти суспільну працю, суспільну власність, рівність у правах і обов'язках [22, с. 91].

Як зазначається у спеціальній літературі, соціал-демократія, як один з напрямів соціалістичній ідеології, виникла в кінці XIX ст., а процес її розвитку можна умовно поділити на три історичні етапи:

- перший (80-ті – 90-ті роки XIX ст.), характеризується догматом основних складових марксистської концепції переходу до нової історичної формації – соціалізму – із застосуванням революційних насильницьких форм трансформації суспільних стосунків у межах диктатури пролетаріату;

- другий (перша третина XX ст.), у ході якого відбувся розкол соціал-демократії на три течії: праве (опортуністичне – «погоджувальне»), ліве (революційне) і центристське (що вагалося між «правими» і «лівими»).

- третій (друга половина XX ст.), на якому завершується формування сучасної соціал-демократичної доктрини [23].

Не останню роль розколу соціал-демократії, на наш погляд, відіграли розбіжності з питань власності та її ролі у демократизації суспільних відносин. Так, значна частина прихильників соціалістичних ідей підтримувала необхідність збереження інституту приватної власності та критичного переосмислення марксистської теорії з цього та інших ключових питань.

Зокрема, ідеологи соціал-демократичного напрямку Е. Бернштейн, Ф. Лассаль та К. Каутський, незважаючи на нещадну критику лівих радикалів на чолі з В. Ульяновим (Леніним) розробили доктрину «демократичного соціалізму», згідно з якою:

- визнавалася доцільність і можливість переходу до соціалізму в результаті послідовного реформування основних інститутів буржуазного суспільства, зокрема, державного регулювання економічної діяльності на принципах ідеї змішаної економіки, яка полягає у збереженні приватної власності і функціонування інших форм власності;

- заперечувалася необхідність диктатури пролетаріату як революційного засобу утвердження майбутнього соціалістичного ладу. Соціалізм визначався як суспільно-політична формація яка будується не в результаті класової боротьби і революційної ліквідації капіталізму, а шляхом реформ;

- проголошувалася політичною основою майбутнього ладу демократія в її ліберальному тлумаченні, складовими якої у соціально-економічній сфері визначалися: самоврядність робочих колективів і фермерів; участь профспілок в розробці національної економічної політики; участь в прийнятті рішень трудящих на рівні компаній і підприємств; розробка і підтримка соціальних програм, направлених на забезпечення зростання середнього класу, досягнення вищого рівня політичної, соціальної, економічної свободи, соціальної рівності і справедливості, особливо у сфері освіти, охорони здоров'я, культури і інформації;

- у міжнародному плані – розробка і підтримка програм, що забезпечують стабільність в світі [23].

Демократична держава, – писав з цього приводу К. Каутський, – «за її тенденціями направлена на те, щоб бути не органом меншості, якими були до неї держави, а органом більшості населення, тобто трудящих класів» [24, с. 58–59]. Він також віддавав перевагу парламентській демократії, вважаючи, що можливою формою переходу до соціалізму є кооперацію робітничих та буржуазних партій [25].

Таким чином, на відміну від марксистської традиції пріоритетів, надавалася перевага не революції у світовому масштабі, а еволюції, не насильству, а демократії, не економічним детермінантам, а моральним вимогам і, в кінцевому підсумку, соціалізму не як «науковому», а як

демократичному, тобто соціальній демократії [26].

Значний внесок у справу поширення і розвитку соціалістичних ідей на теренах сучасної України зробили М. Драгоманів, І. Франко, М. Порш, М. Грушевський, С. Петлюра, В. Винниченко, І. Лисяк-Рудницький, В. Липинський, В. Чехівський та інші представники вітчизняної інтелігенції. При цьому, слід відмітити, що українські економісти та політичні діячі, на відміну від російських (Г. Плеханов, П. Аксельрод, В. Ульянов (Ленін), Ю. Мартов, Л. Бронштейн (Троцький), М. Бухарін та ін.), які сповідували «марксизм» як інтернаціональну ідеологію пролетаріату, були прихильниками ідеї створення демократичної національної Української держави.

Так, за Б. Кистяківським, – найвищою формою державності, її «ідеальним типом», є правова федеративна соціалістична держава як перехідна форма до бездержавного етичного соціалізму та як основа соціально-справедливого суспільства. Вона повинна забезпечувати не інтереси робітничого класу, а гідне життя кожної особистості конкретного суспільства. Її фундаментальними принципами є: верховенство права; законність, розподіл та обмеження державної влади; обов'язкова наявність народного представництва; визнання автономності, гідності, невід'ємних прав особи, політична, економічна, соціальна і національна рівність усіх членів суспільства [27, с. 462]. Святе право людини, яке формує цивілізаційний розвиток. Людину людиною зробила приватна власність, а не праця. Де суспільство і держава побудована на повазі до приватної власності – є прогрес, де її заперечують – регрес [28].

Таким чином, нова економіка, створена соціал-демократами у кількох країнах, характеризується послабленням регулюючої ролі національних урядів. Вони прагнуть створити сприятливі економічні умови для інвестицій й дедалі більше спираються на середні класи. Їх основна ідея за сучасних умов полягає в тому, щоб об'єднати соціальну захищеність та конкурентоспроможність громадянина [29, с. 81].

Натомість згідно з головними положеннями комуністичної доктрини, які було сформульовано в «Маніфесті Комуністичної партії» (1848 р.), що став програмою російського марксизму, обґрунтовується історична місія пролетаріату, неминучість краху капіталізму, закономірність розвитку пролетарської революції, вперше висловлюється ідея завоювання політичної

влади пролетаріатом. Головна ідея програми, яку більшовицьке крило російської соціал-демократії реалізовували на практиці після заходу влади на теренах Російської імперії, полягала у необхідності зміни суспільно-політичного та економічного ладу за допомогою міжнародної солідарності пролетаріату. При цьому буржуазна держава і її соціальні інститути, включаючи інститут приватної власності, повинні бути знищені за допомогою диктатури пролетаріату [30].

В основі життя суспільства, стверджували основоположники марксизму, лежить виробництво матеріальних благ, необхідних для існування людей. Люди насамперед вимушені їсти, мати житло, вдягатись, тільки потім вони вже можуть займатися політикою, мистецтвом, науками і т.п. Тому виробництво матеріальних засобів до життя й економічний лад суспільства складають основу, базис, на яких розвиваються державні, правові та інші установи й ідеї – надбудова. Держава і право як частини надбудови завжди виражають волю й інтереси класу, що економічно панує при даній системі виробництва [31, с. 164 – 165].

Походження держави, за Марксом і Енгельсом, обумовлено утворенням антагоністичних класів, «у порівнянні зі старою родовою організацією, – писав Енгельс, – держава відрізняється: по-перше, поділом підданих держави за територіальним діленням, <...> друга відмінна риса – встановлення публічної влади» її відмінність від суспільної влади, по-перше, полягає у класовому характері; по-друге, вона відособлена, відділена від народу; по-третє, вона «складається не тільки з озброєних людей, але і з матеріальних додатків, в'язниць і примусових установ усякого роду, що були невідомі родовому устрою»; по-четверте, «для утримання цієї публічної влади необхідні внески громадян – податки»; по-п'яте, володіючи владою і правом стягнення податків, особлива група осіб, особливий апарат управління і примусу стає, як орган суспільства, над суспільством [31, с. 165].

Найвідоміше обґрунтування комунізму викладене Карлом Марксом, який зосередився на ідеї, що нерівність і гніт виникли в результаті капіталізму. При капіталізмі приватні підприємці та корпорації володіють всіма заводами, обладнанням та іншими ресурсами – так званими «засобами виробництва». Згідно з комуністичною доктриною, ці власники експлуатують працівників, які змушені продавати свою працю за заробітну плату.

Натомість, як вважав Маркс, – пише Р. Михайленко, – «знищуючи приватну власність на засоби виробництва, знищує засади відчуження праці, а встановлюючи суспільну власність, ліквідує й саме відчуження. Все створене виробником належить йому, оскільки він є господарем засобів виробництва. А тому виробник безпосередньо зацікавлений у зростанні суспільної вартості своєї праці, несе повну відповідальність за результати й наслідки своєї праці перед кожним співвітчизником, як й кожен співвітчизник перед ним» [32, с. 88].

Відповідно до ідеалів комунізму, робочий клас, або «пролетаріат», повинен піднятися проти капіталістичних власників, або «буржуазії», встановити новий тип державного ладу – диктатуру пролетаріату, за допомогою якого заснувати нове суспільство без приватної власності, економічних класів та статків.

Політична влада робітничого класу – диктатура пролетаріату, були переконані Маркс і Енгельс, – вищий тип демократії, яка виражає інтереси і спирається на підтримку величезної більшості народу. Пролетарська демократія буде відповідати історичному періоду соціалізму – першій фазі комуністичного суспільства. Комунізм, підготовлений соціалістичними перетвореннями, були впевнені основоположники марксизму, назавжди покінчить з експлуатацією, соціальним, національним і колоніальним гнітом, кривавими війнами. Соціалістичний принцип «кожному за працею» він замінить принципом розподілу «за потребами» [33].

Недолік цієї концепції, – пише А.Щетинін, – «посилюється однозначним твердженням К. Маркса про те, що на зміну капіталізму прийде тільки соціалізм. Такий підхід виключав альтернативні уявлення і теорії про розвиток

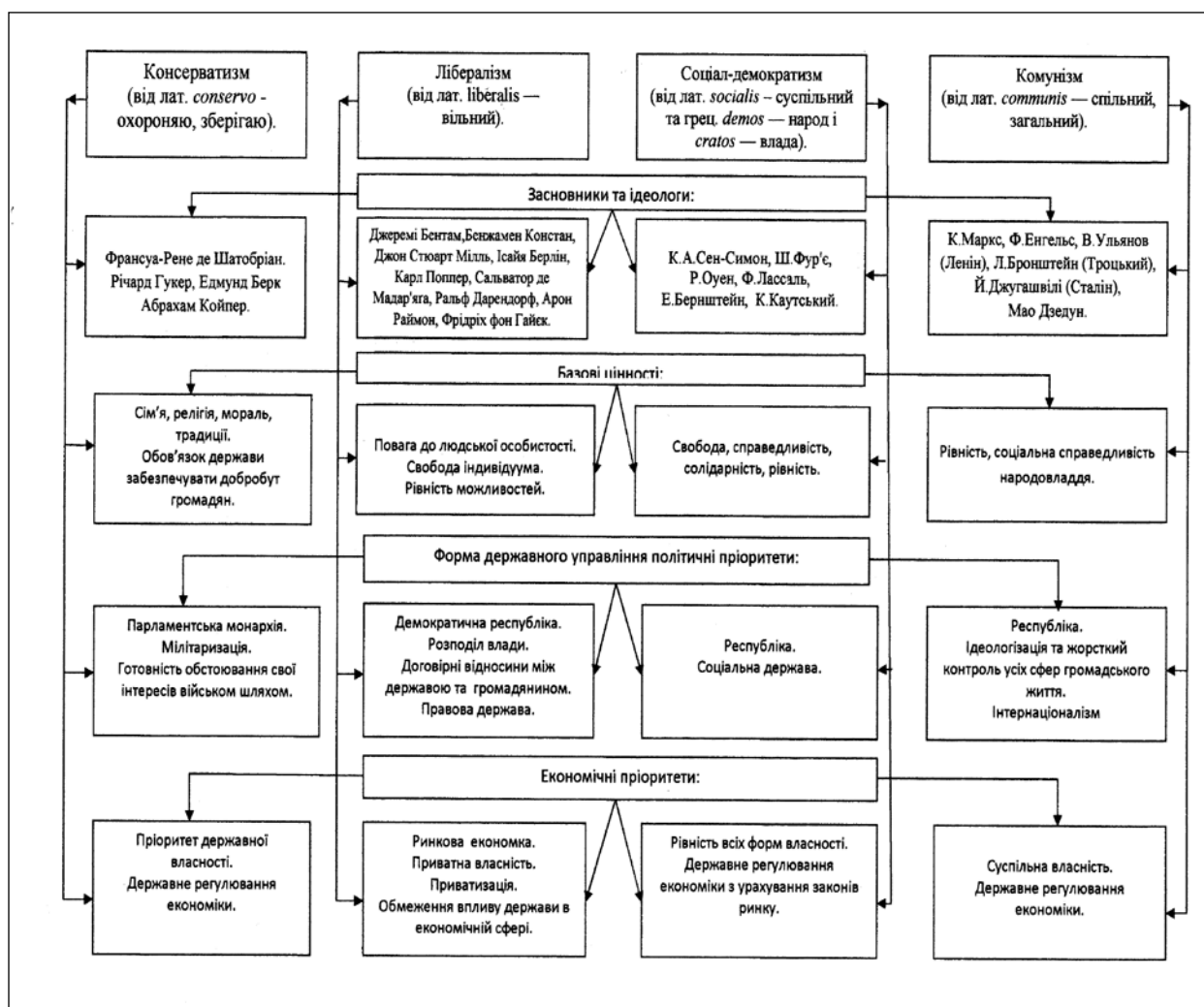

Схема. Порівняння засад та пріоритетів лібералізму з деякими іншими політичними доктринами періоду європейського раннього капіталізму

суспільного виробництва і робив його однопорядковим» [34, с. 316–317].

Водночас, завдяки своїй зовнішній привабливості, в основному за рахунок проголошення принципів рівності, свободи, поваги до людської гідності та створення у майбутньому справедливого суспільства, марксизм уник долі інших соціалістичних і комуністичних доктрин, що стали надбанням вузького кола однодумців, та, як зазначає Г. Демиденко, – у XX ст. «став могутньою ідейною зброєю комуністів за перебування до світу» [31, с. 167].

Однак, як показує історичний досвід, спроба (у країнах соціалістичного табору і, перш за все, у СРСР) налагодити функціонування економіки на засадах виключно суспільної власності на засоби виробництва виявилась невдалою. Оскільки тотальна планова економіка унеможливляла прояви підприємницької ініціативи та оперативне реагування виробника на зміну попиту на його продукцію, вона виявилась неефективною і практично всі країни-прихильники соціалістичної ідеї в її марксистському варіанті визнали необхідність розбудови економіки саме на ринкових засадах [34, с. 316].

До того ж підтвердилися прогнози критиків марксистсько-утопічних ідей щодо створення «ідеального суспільства» з усуспільненою власністю, які застерігали, що їх реалізація замість «найвищої форми демократичного суспільного ладу» в кінцевому підсумку призведе до утвердження тоталітарного режиму.

Установивши диктатуру пролетаріату, під гаслом «земля – селянам, фабрики – робочим, мир – народам», більшовицькі провідники марксизму на теренах Російської імперії, швидко про них забули, оскільки переконалися у тому, що побороти, як тоді говорили, «дрібновласницькі інстинкти», можливо лише ліквідувавши (морально або фізично) їх носіїв – власників об'єктів приватної власності.

Таким чином, на практиці задуми основоположників марксизму, про формування комуністичних виробничих відносин і виховання нової людини, здатної жити і працювати в умовах високого рівня свободи і демократії, поступово трансформувалися у ідеологію тиранії однієї політичної сили, яка контролювала усі галузі суспільного життя, використовуючи для цього спеціально створений насильницький державний апарат.

Однією з поширених політико-ідеологічних течій, історія якої починається з кінця XVIII ст.

є консерватизм (від лат. *conserve* – зберігати, охороняти). Основні її положення консерватизму було сформульовано в працях Е. Берка, Ж. де Местра, Л. де Бональда, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, В. Соловйова та їхніх українських послідовників Ф. Прокоповича, В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського та інші мислителів.

Уперше термін «консерватизм» вжив французький письменник Ф. Шатобріан для визначення антиреволюційної феодально-клерикальної ідеології періоду Великої французької революції 1789–1794 років, що ставила собі за мету зберегти незмінними встановлені раніше порядки, зокрема збереження і підтримку форм державного устрою і суспільного життя, що склалися історично, його морально-правових основ, втілених у нації, релігії, шлюбі, сім'ї, власності [35].

Незважаючи на різні форми свого прояву, консервативна течія має такі основні риси: визнання протиприродною свідому перебудову суспільства; оскільки суспільство являє собою систему норм, звичаїв, традицій, інститутів і моральних засад, які сягають у давнину, до них і потрібно пристосовувати сучасні політичні принципи; переконання в існуванні всезагального морально-релігійного порядку; визнання недосконалості людської природи і природженої нерівності людей, обмеженості людського розуму і невіра в можливість соціальної рівності між людьми; тверде переконання в тому, що гарантом особистої свободи і соціального порядку є приватна власність; визнання необхідності класової ієрархії, перевага усталеним суспільним інститутам і тверда орієнтація на державний авторитет [36, с. 157–158].

Як зазначалося, життєздатність будь-якої ідеології залежить від здатності її апологетів, оперативно реагувати на зміни у соціально-політичних взаємовідносинах у соціумі. Так у зв'язку зі змінами, що сталися у світі в другій половині XX ст., класичний консерватизм трансформувався в «неоконсерватизм», біля якого стояли такі відомі громадсько-політичні діячі і вчені, як Д. Белл, З. Бжезинський, Ф. Хаєк та ін.

Характерною ознакою неоконсерватизму є те, що його прихильники намагаються пристосувати традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства і відстоюють такі принципи: в економічній сфері – звільнення приватного капіталу від надмірного державного втручання; у соціальній – еконо-

мічний реалізм, скорочення соціальних витрат; у політичній – посилення елітарних тенденцій в управлінні державою, зміцнення законності та порядку, тобто являє собою своєрідний синтез ідей консерватизму і лібералізму, сутність якого містить заклик: «Розчистити місце від усього того, що було в суспільстві штучно створено, і створити таке, що варте збереження» [36, с. 158].

У 1970-1980-х років ця політичне течія відображала такі глибинні суспільні процеси, як: потреба економіки в ослабленні державного регулювання і заохочення підприємницької ініціативи приватних власників; необхідність розширення сфери дії конкурентних ринкових відносин.

Зовнішньополітичні підходи неоконсерваторів мотивував необхідністю «захисту індустріально розвинених демократій», прагненням забезпечити для себе створення максимально вигідного економічного і політичного світового порядку, роблячи акцент на військовій силі і антикомунізмі [37].

Неоконсерватизм робить акценти на таких тезах: необхідність обмеження індивідуалізму сучасної людини; необхідно зміцнювати політичну та духовну єдність нації, зберігати її самобутність [38, с. 128]. Для консерваторів, – зазначає О.Бабкіна, – класична демократія не тільки нездійсненна, а й шкідлива, тому необхідне поєднання демократії і влади еліт з метою забезпечення головного права особи – мати власність і розпоряджатися нею [39, с. 301].

Висновки. Основні напрямки західноєвропейської політико-юридичної думки в першій половині XIX ст. – лібералізм, консерватизм, соціалізм та комунізм – істотно збагатили й урізноманітнили зміст і спрямованість вчень про власність, право і державу. Їх еволюція в другій половині XIX – у XX ст. підтвердила плідотворність демократичних ліберальних ідей, зокрема з питань власності, а також обмеженість і неспроможність практики соціалізму у СРСР і Східній Європі.

Список використаної літератури:

1. Томенко М. Ліберальна ідея в Україні / Микола Томенко // *Українська державність у XX столітті (Історико-політологічний аналіз)* кер. авт. кол.: О. Дергачов, К.: Політична думка, 1996. – С. 73–84.
2. Донченко С.П. Дещо з історії лібералізму / С.П. Донченко. – *Наково-теоретичний альманах «Грані»*, 2008. – № 1. – С. 12–15.
3. Декларація прав людини і громадянина 1789 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constituante.livejournal.com/10253.html>.
4. Конституція США 1787 року і Білль про права 1791 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrpravo.com/Foreign/const_am_ua.shtml.
5. Согрин В.В. Британский либерализм: этапы развития и течения / В.В. Согрин // *Новая и новейшая история*. 1996 – № 4. – С. 28–42.
6. Грачов М.М. Демократія: методи дослідження, аналіз перспективи / М.М.Грачев.– М.: ВЛАДОС, 2004. – С. 34.
7. Кіреєва С.А. Конституційно-правові аспекти демократизації політичного режиму в Росії // *Правознавство*. – 1998. – № 1. – С. 130-131.
8. Smith A. An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations / Adam Smith. – Adam and Charles Black, 1863 – 672 p.
9. Павлишенко М.М. Ринкова ейфорія, або як сучасні інтерпретатори спотворили концепцію Адама Сміта / М.М. Павлишенко. – *Віче*. – 2000. – № 5. – С. 71–86.
10. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу і причини добробуту націй / А. Сміт; перекл. з англ. – К.: Порті-Рояль, 2001. – 612 с.
11. Кармаліта М. В., Старостюк А. В. Теорія держави: навчальний посібник / М.В.Кармаліта, А. В.Старостюк. – Ірпін: Національний університет ДПС України, 2013. – 108 с.
12. Ерхард Л. Полвека размышлений. Речи и статьи / Людвиг Ерхард, пер. с нем. – М.: Руссико: Ордынка, 1993 – 608 с.
13. Гегель Г.В. Философия права / Г.В.Гегель; пер. с нем.: Ред. и сост. Д. А. Коримов и В. С. Нерсисянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц. М.: Мысль, 1990. – 524 с.
14. Теория государства и права / Под ред. А.В.Венгерова.– М.: Инфра-М, 1999. – 423 с..
15. Лісовий В. Культура–ідеологія–політика / Василь Лісовий. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. – 350 с.
16. Особливості розвитку та основні концепції лібералізму // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uastudent.com/osoblyvosti-rozvytku-ta-osnovni-koncepcii-liberalizmu>.
17. Фукуяма Ф. Всесвітня ліберальна революція // *Ліберальна газета*, 2003. – № 31.
18. Горкін Л. П. Михайло Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин / Туган-Барановський М. І. Політична економія. – К.: «Наукова думка», 1994.–С.21.
19. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1887–1895 / Михайло Драгоманов / видав І. Франко. – Львів, 1908. – 434 с.
20. Корнійчук Л. Історія економічних учень: Навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни / Л. Корнійчук. – К. : КНЕУ, 2002. – 284с.

21. Кириленко Г.Г., Шевцов Е.В. Социалист-утопист / Г.Г. Кириленко, Е.В. Шевцов Краткий философский словарь. М. 2010.
22. Туган-Барановский М.И. Очерки из новейшей истории политической экономии: (Смит, Мальтус, Рикардо, Сисмонди, историческая школа, Оуэн, Сен-Симон, Фурье, Прудон, Родбертус, Маркс). – СПб.: Изд. журнала «Мир божий», 1903. – 434 с.
23. Соціалістична ідеологія // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://all-politologija.ru/ukr/socialistichna-ideologiya>.
24. Идеологии международной социал-демократии в период между двумя мировыми войнами / Отв. ред. А.С. Черняев, А.А. Галкин. – М., 1984. – 296 с.
25. Современная социал-демократия: Словарь-справочник / В.Я.Швейцер. – М.: Политиздат, 1990. – 287 с.
26. Соціал-демократичний реформізм Е. Бернштейна: історичний досвід і сучасність // Журнал Віче №1, січень 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.viche.info/journal/2357/>.
27. Кистяковский Б. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. – М.: Изд-е М. и С. Сабашниковых, 1916. – 502 с.
28. Проект Програми Європейської партії України «Соціал-лібералізм в політиці – благополуччя в суспільстві» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.in.ua/uk/programmaua>.
29. Курило О. Соціал-демократичний шлях // Політика і час, 2001. – №2. – С. 79–86.
30. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії (1848 р.) / К.Маркс, Ф.Енгельс // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://commons.com.ua/ru/manifest-komunistichnoyi-partiyyi/>.
31. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 256 с.
32. Михайленко Р.Р. Феномен власності як об'єкт філософського дослідження за ранніми творами К.Маркса / Р.Р.Михайленко. – дис. на здоб. наук. ступ. канд. філос. наук.(спец. 09 00 03) – НТУ «Київський політехнічний університет». – 2002. – 163 с.
33. Історичні перспективи соціалізму // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.if.ua/book/33/2273.html>.
34. Щетинін А.І. Політична економія. Підручник / А.І.Щетинін. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 480 с.
35. de Chateaubriand François-René vicomte. Essai historique, politique et moral, sur les révolutions anciennes et modernes, considérées dans leurs rapports avec la révolution française: Dédié à tous les partis. / François-René vicomte de Chateaubriand. – Н. Colburn, 1814. – 567 р.
36. Політологія Навчальний посібник / Ф.М. Кирилюк, М.І. Обушний, М.І. Хилько та ін.; За ред. Ф.М. Кирилюка К.: Здоров'я, 2004. – 776 с.
37. Консерватизм и неоконсерватизм // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nicbar.ru/ideologii_04.htm.
38. Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: [монографія] / В.М.Бебик. – 2-ге вид. – К.: МАУП, 2001. – 384 с.
39. Бабкіна О. В., Горбатенко В. П. Політологія / О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 3-е вид., перероб., доп. К.: ВЦ «Академія», 2008. – 568 с.

Бутенко С. С. Основные характеристики либеральной, социалистической, марксистской и консервативной философско-правовых трактовок собственности, которые сформировались в Новые времена

В статье анализируются основные философско-правовые либеральные, социалистические, марксистские и консервативные концептуальные подходы к пониманию сущности собственности, которые сформировались за период Новых времен и в дальнейшем были реализованы на практике после прихода к власти их сторонников в некоторых странах Европы и Северной Америки. Автор исследует исторические предпосылки, философские и религиозные каноны, обычаи и морально-этические проблемы генезиса человеческого общества, в контексте их воздействия на формирование вопросов собственности. Особое внимание уделяется определению влияния института частной собственности на экономику, внешнюю и внутреннюю политику государств и на трансформационные тенденции общественных отношений в их социуме, формированию системы законодательства, а также становлению и утверждению принципов судебной защиты прав собственности.

Ключевые слова: *собственность, экономика, консерватизм, коммунизм, либерализм, права человека, рынок, равенство, свобода, социализм, справедливость.*

Butenko S. S. The main characteristics of the liberal, socialist, Marxist and conservative philosophical and legal interpretations of the property that formed in the New Times

The article analyzes the basic philosophical and legal, liberal, socialist, Marxist and conservative conceptual approaches to understanding the nature of the property, which were formed during the period New Times and were subsequently put into practice after coming to power their supporters in some countries of Europe and North America. The author explores the historical background, philosophical and religious canons, customs, and moral and ethical problems of the genesis of human society, in the context of their impact on the formation of the ownership issues. Particular attention is paid to determining the effect of private ownership of the economy, domestic and foreign policies of states and transformational trends in public relations in their society, the formation of the legislative system, as well as the establishment and adoption of the principles of judicial protection of property rights.

Key words: *ownership, economics, conservatism, communism, liberalism, human rights, market, equality, freedom, socialism, justice.*

РЕЦЕНЗІЇ

О. В. Щербанюк

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри правосуддя юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ЛЕНГЕР ЯНИ ІВАНІВНИ НА ТЕМУ «МУНІЦИПАЛЬНО-ПРАВОВІ КОЛІЗІЇ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ»

Актуальність теми зумовлена тим, що у сучасний період українське законодавство характеризується високими темпами свого розвитку. У країні прийнято і діє велика кількість нормативно-правових актів, багато з яких суперечать один одному, мають внутрішні невідповідності і неузгодженості. У зв'язку з цим, все більш важливе значення набуває проблема вирішення правових колізій. Особливої актуальності остання набула в муніципально-правовій сфері. Виникаючі численні правові колізії законів, нормативно-правових актів, відрізняються своєю гостротою, призводять до невизначеності і суперечливості в регулюванні суспільних відносин. Перед юридичною наукою і практикою стоїть завдання глибокого аналізу причин виникнення муніципально-правових колізій, пошук шляхів їх попередження та розв'язання.

Правові колізії істотно впливають на законодавство і свідчать про серйозні проблеми в його розвитку. Внутрішня і зовнішня узгодженість нормативно-правових актів, відсутність протиріч між ними є необхідною умовою ефективності системи законодавства. Виникнення і наростаюча гострота муніципально-правових колізій багато в чому обумовлюється неповнотою правового регулювання суспільних відносин, порушенням правил юридичної техніки при прийнятті нормативно-правових актів, недостатньо ефективними способами попередження та вирішення останніх.

Відаючи належне своїм попередникам, автор монографії, яка рецензується, вірно зазначає, що дотепер було відсутнє комплексне дослідження муніципально-правових колізій. Ця наукова праця повною мірою заповнює вказану прогалину. Монографія привертає увагу цілим

рядом позитивних якостей, низкою положень наукової новизни, цінною інформацією та даними. Особливої уваги заслуговує досить вдалий метод викладення матеріалу та логічність змісту дослідження: спочатку аналізуються загальнотеоретичні питання прогалини, конфлікту та колізії, їх співвідношення. Відштовхуючись від сформульованих висновків, автор переходить до аналізу, виокремлення та узагальнення загальних рис муніципально-правових колізій, їх місця в системі правових колізій та основних характеристик. Визначивши основні питання існування вказаної проблеми, автор вивчає міжнародні стандарти місцевого самоврядування та виходячи із того, до якої, англосаксонської чи континентальної моделі, належить правова система країни, робить висновки про наявність правових колізій в ній та способів їх вирішення. На основі отриманих висновків оцінює перспективи такого застосування в умовах європейської інтеграції з врахуванням міжнародного досвіду.

Представлена структура монографії, безумовно, є оптимальною та такою, що прямо пов'язана за висвітленням питань, котрі стосуються муніципально-правових колізій. Це, безсумнівно, допомагає сприйняттю складних специфічних проблем, що виникають у зв'язку з виявленням та розв'язанням муніципально-правових колізій. І дає додаткові аргументи на користь обстоюваних автором позицій.

Загалом розглянути в цій рецензії всі питання, порушені Я.І. Ленгер у своїй науковій праці, не виявляється можливим, так само як і відзначити усі позитивні сторони цієї монографії, тому вважаємо за доцільне зосередити увагу на окремих положеннях дослідження, що на нашу думку, є особливо корисними.

Так на основі проведеного аналізу, автором дається висновок про те, що муніципально-правовим колізіям притаманні наступні особливості. По-перше, залежність від правової системи країни і відповідно законодавчого регулювання місцевого самоврядування. По-друге, сфера суспільних відносин, в якій найчастіше виникають муніципально-правові колізії – питання місцевого значення і делеговані органам місцевого самоврядування державні повноваження. По-третє, найбільш часто правові колізії виникають при регулюванні таких типових питань: встановлення тарифів за різні види послуг, розпорядження земельними ділянками, муніципальний земельний контроль, участь в попередженні та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, володіння, користування і розпорядження муніципальним майном.

Слід також зазначити, що дослідження Я. І. Ленгер базується на комплексному, системному підході, характеризується відповідним рівнем наукових узагальнень, що значною мірою

обумовлено й характером дослідницької бази. Автор показав глибокі знання з теми, вміння узагальнювати й аналізувати нормативні матеріали, спеціальну літературу, робити правильні, науково-обґрунтовані висновки, формулювати визначення правових понять і пропозицій з вдосконалення законодавства.

Без сумнівів, позитивною рисою монографії є глибоке знання автором цього наукового дослідження конкретних проблем галузевого характеру.

Монографія, вочевидь, є глибокою науковою працею, що буде корисною та цікавою для вчених, викладачів, аспірантів, студентів юридичних університетів та факультетів, а також усіх, хто цікавиться проблемами розвитку муніципального права в Україні. Викладені в ній положення є науково обґрунтованими та виваженими, що створює у читача цілісне уявлення про розглядувану проблему. В цілому монографія написана на високому рівні, виділяється глибиною дослідження і може внести відповідний вклад у науку муніципального права